

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПІСКУНОВ ОЛЕКСАНДР ВІКТОРОВИЧ

УДК: 811. 16'34 – 115 □ □18 / 19 □ □

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЛІНГВІСТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ І
РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.**

10.02.15 – загальне мовознавство

Філологічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. В. Піскунов

Науковий керівник: Глуценко Володимир Андрійович, доктор філологічних наук,
професор

Слов'янськ – 2018

АНОТАЦІЯ

Піскунов О. В. **Лінгвістична реконструкція в українському і російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.15 «Загальне мовознавство». – ДВНЗ «Донбасський державний педагогічний університет» Міністерства освіти і науки України, Слов'янськ, 2018; Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки України, Одеса, 2018.

Розвиток сучасної лінгвістики неможливий без звернення до студій мовознавців минулого. За останні десятиліття лінгвістами було висунуто значну кількість оригінальних ідей. Водночас безперечним є постулат про те, що внутрішня логіка розвитку лінгвістичної науки полягає в тому, що в лінгвістиці простежується наступний зв'язок теорій. У зв'язку з цим можна стверджувати, що лінгвістична спадщина представників українського та російського мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст. потребує сучасного вивчення й переосмислення.

Питання лінгвістичної історіографії в українському та російському мовознавстві студіювали такі вчені, як Л. А. Булаховський, М. С. Чемоданов, М. А. Жовтобрюх, В. В. Колесов, В. Ю. Франчук, С. П. Бевзенко, М. В. Павлюк, В. А. Глущенко та ін. Роботи М. С. Чемоданова, М. А. Жовтобрюха, С. П. Бевзенка, М. В. Павлюка, В. А. Глущенка є цілісними студіями, які послідовно зображують еволюцію ідей в українській та російській лінгвістиці з використанням певних методологічних прийомів.

Предметом вивчення сучасної історіографії мовознавства все частіше виступають методологічні проблеми, оскільки лінгвістична спадщина є важливою не тільки у фактологічному, а й у методологічному аспекті.

Безперечним здобуттям мовознавства XIX ст. стало визначення і втілення в практику принципу історизму. Саме цей принцип у першу чергу сприяв становленню порівняльно-історичного методу в цілому і – в межах операційного компонента цього методу – процедури лінгвістичної реконструкції зокрема. Засновниками порівняльно-історичного мовознавства стали Ф. Бопп, Я. Грім, Р. Раск та О. Х. Востоков. Основні ідеї, висунуті цими вченими, мали подальше та вдосконалення в працях послідовників, зокрема українських та російських лінгвістів першого (20-і – 60-і рр. XIX ст.) і другого (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) періодів розвитку компаративістики.

Лінгвістична реконструкція, як базисна процедура операційного компонента порівняльно-історичного методу, постійно вдосконалювалася впродовж зазначеного часу. Розгляд реконструкції в лінгвістично-історичному аспекті видається важливим і перспективним.

Метою дисертаційного дослідження є розкриття поглядів українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції та аналіз практичного втілення цих поглядів. У праці враховано еволюцію ідей учених. Аналізуються відповідні праці з історичної фонетики східнослов'янських мов; показується те нове, що було внесене в теорію і практику лінгвістичної реконструкції, та виявлено, які твердження зберегли свою цінність для сучасного мовознавства.

Наукова новизна роботи полягає в цілісному методологічному підході до висвітлення особливостей лінгвістичної реконструкції на певному зрізі розвитку мовознавства (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) з урахуванням наступності та еволюції поглядів лінгвістів; вперше на широкому фактичному матеріалі проводиться аналіз особливостей лінгвістичної реконструкції. Усе це зумовило:

- 1) методологічне осмислення лінгвістичної реконструкції як базисної процедури операційного компонента порівняльно-історичного методу;
- 2) розкриття особливостей лінгвістичної реконструкції на певному зрізі

розвитку науки про мову (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) з урахуванням наступності та еволюції поглядів лінгвістів.

Актуальність теми зумовлюється необхідністю висвітлення питання про лінгвістичну реконструкцію (на матеріалі історичної фонетики східнослов'янських мов) у лінгвістичній історіографії взагалі та стосовно того або іншого періоду, напрямку, школи, значністю внеску представників українського та російського мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст. в розробку теорії реконструкції та в практику системного відтворення прамови, у якій реконструйовані елементи типологічно відповідають один одному.

Об'єктом наукового дослідження є розглянута в лінгвістично-історіографічному плані з орієнтацією на методологію сукупність наукових текстів. Це праці з загального мовознавства та історичної фонетики східнослов'янських мов, авторами яких є українські та російські мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Матеріалом дослідження є наукові праці з загального мовознавства та історичної фонетики східнослов'янських мов, авторами яких є українські та російські мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Ці праці включають монографії, лекційні університетські курси, статті, рецензії, матеріали наукових конференцій загальною кількістю понад 400 робіт.

Методологія і метод дослідження. Методологія наукового дослідження базується на принципі історизму; погляди лінгвістів минулого співвідносяться із сучасним уявленням про те чи інше питання, оскільки без цього неможливо встановити роль, місце і значення певної лінгвістичної праці в поступальному русі розвитку наукової думки, оцінити внесок мовознавців у науку порівняно з попередниками саме для свого часу, а не з точки зору сучасного рівня знань. Отже, поставлені в роботі мета й завдання розв'язуються за допомогою актуалістичного методу, який є загальнонауковим засобом теоретичного рівня наукового пізнання. Застосування цього засобу є можливим у тому числі в історіографії мовознавства, оскільки та чи інша концепція та методика

розглядається з погляду того, що нового внесли лінгвісти в науку порівняно зі своїми попередниками та яке значення мали їхні праці для свого часу.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертаційного дослідження сприятимуть розв'язанню актуальних проблем лінгвістичної історіографії і можуть бути застосовані в подальших дослідженнях із загального мовознавства та історичної фонетики східнослов'янських мов. Здобуті результати можуть використовуватися на філологічних факультетах закладів вищої освіти під час викладання курсів загального мовознавства, вступу до мовознавства, історії лінгвістичних учень, історичної граматики укр, рос та білоруської мов, а також у культурно-просвітній роботі.

Апробація результатів дослідження. Розділи дисертаційного дослідження та робота в цілому обговорювалися на засіданнях кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури та кафедри германського та слов'янської філології Донбаського (Слов'янського) державного педагогічного університету (2003 – 2018). Основні положення дисертації були висвітлені в доповідях на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу, аспірантів та студентів цього ВНЗ (2003 – 2018), на Всеукраїнській науковій конференції «Мова та лінгвокультурна комунікація» (м. Бердянськ, 2009), на Міжнародній науковій конференції «Східнослов'янська філологія: від Нестора до сьогодення» (Горлівка, 2006), на Міжнародній науково-практичній конференції «Методологія та історіографія мовознавства» (м. Слов'янськ, 2015), на I Міжнародній науковій конференції «Слов'янські студії» (м. Миколаїв, 2016), на XIX міжнародній науковій конференції «Русистика и современность» (Республіка Казахстан, м. Астана, 2016), на міжнародній науковій конференції «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (м. Харків, 2017).

Публікації. Основні результати дисертації відбито в 31 публікації, зокрема в 13 статтях, вміщених у фахових виданнях України.

Ключові слова: лінгвістична історіографія, актуалістичний метод, порівняльно-історичний метод, операційний компонент, лінгвістична реконструкція, дивергенція / конвергенція, проспективний / ретроспективний характер, причини, система, джерела.

ABSTRACT

Piskunov O. V. Linguistic reconstruction in the Ukrainian and Russian linguistics of the nineteenth century – the 30' ies of the twentieth century. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

The development of modern linguistics is impossible without access to the linguists' studies of the past. Over the past decades, the linguists have been proposed a significant number of original ideas. At the same time, it is indisputable that the internal logic of the development of linguistic science lies in the fact that the following connection of theories can be traced in linguistics. In this regard, it cannot be argued that the linguistic legacy of the representatives of the Ukrainian and Russian linguistics of the nineteenth century – 30' ies of the twentieth century needs modern review and learning.

The questions of linguistic historiography in the Ukrainian and Russian linguistics were studied by such scholars as L. A. Bulakhovsky, M. S. Chemodanov, M. A. Zhovtobryukh, V. M. Rusanivsky, V. V. Kolesov, V. Yu. Franchuk, S. P. Bevzenko, M. V. Pavlyuk, V. A. Glushchenko and others. The works by M. S. Chemodanov, M. A. Zhovtotbryukh, S. P. Bevzenko, M. V. Pavlyuk, V. A. Glushchenko are integral works that consistently depict the development and evolution of ideas in the Ukrainian and Russian linguistics using certain methodological means.

The subject of the study of the modern historiography of linguistics are the methodological problems, because linguistic heritage is important not only in actual, but also in the methodological aspect. The undeniable acquisition of linguistics of the nineteenth century is the definition and implementation of the principle of historicism in practice. This principle, in the first place, contributed to the development of the

comparative historical method as a whole and, within the operational component of this method, the procedures for linguistic reconstruction in particular. The founders of comparative-historical linguistics were F. Bopp, J. Grimm, R. Rask and O. H. Vostokov. The main ideas put forward by these scholars were further developed and improved in the works of their followers, in particular the Ukrainian and Russian linguists of the first (the 20'ies and 60'ies) and the second (70' ies of the 19th century – 30' ies of the twentieth century) periods of comparative studies.

Linguistic reconstruction, as the basic procedure of the operational component of the comparative-historical method, has been continuously improved over the specified time. The consideration of reconstruction in the linguistic and historiographical aspects seems to be important and promising.

The urgency of the topic is determined by the need to highlight the issue of linguistic reconstruction (on the basis of the historical phonetics of the East Slavonic languages) in linguistic historiography in general and in relation to this or another period, direction, school, and the contribution done by the representatives of the Ukrainian and Russian linguistics of the nineteenth century – 30' ies of the twentieth century in the development of the theory of reconstruction and in the practice of systematic reproduction of parent language, in which the reconstructed elements typologically correspond to each other.

The purpose of the thesis is to reveal the views of the Ukrainian and Russian linguists of the nineteenth century – the 30'ies of the twentieth century on the procedure of linguistic reconstruction and the analysis of the practical implementation of these views. The work takes into account the evolution of the scientists' ideas. The corresponding works on the historical phonetics of East-Slavonic languages are analyzed; the works show new ideas which were introduced into the theory and practice of linguistic reconstruction, and it was discovered which statements have maintained their value for modern linguistics.

The object of the thesis is the collection of scientific texts considered in the linguistic historiographical aspect with the focus on the methodology. These are the

works on general linguistics and historical phonetics of the East Slavonic languages, written by the Ukrainian and Russian linguists of the nineteenth century – the 30'ies of the twentieth century.

The scientific novelty of the thesis consists in a methodological approach to the review of the features of linguistic reconstruction at a certain level of the development of linguistics (the nineteenth century – the 30'ies of the twentieth century), taking into account the continuity and evolution of the linguists' views. The novelty of the results acquired includes wide factual material the analyzing features of linguistic reconstruction. All this resulted in: 1) methodological comprehension of linguistic reconstruction, as the basic procedure of the operational component of the comparative-historical method; 2) highlighting the peculiarities of linguistic reconstruction at a certain level in the development of linguistics (the nineteenth century – the 30'ies of the 20th century), taking into account the continuity and evolution of the linguists' views.

The practical significance of the work is seen in the future application of material in the process of teaching a number of disciplines at the higher educational establishments, which will help to update and systematize the knowledge of students, as well as in a general education school in the process of historical commentary on the facts of the modern Ukrainian and Russian languages. Consequently, the goals and tasks set in the work are solved with the help of the actualistic method, which is the general scientific means of the theoretical level of scientific knowledge. The use of this tool is possible in the aspect of linguistic historiography, because this or that concept or method is considered from the point of view of new contribution the linguists have made to science in relation to their predecessors and significance their works have for their time.

The research material is a collection of the scientific works on general linguistics and historical phonetics of the East Slavonic languages, written by the Ukrainian and Russian linguists of the nineteenth century – the 30'ies of the

twentieth century. These works include the monographs, university lectures, articles, reviews, materials of scientific conferences in total more than 400 items.

Research methods. Methodology of scientific research is based on the principle of historicism: the linguists' views of the past relate to contemporary perceptions of a particular issue, since without it is impossible to establish the role, place and significance of a certain linguistic work in the progressive movement of the development of scientific thought, to assess the linguists' contribution to science in comparison with their predecessors precisely and actually.

The practical significance of the results. The materials of the dissertation research will contribute to solving the actual problems of linguistic historiography and can be applied in further studies on general linguistics and historical phonetics of the East Slavonic languages. The obtained results can be used at the philological faculties of higher educational institutions during the teaching linguistic courses, historical grammar, as well as in cultural and educational activity.

Approval of research results. The materials of the thesis were discussed at meetings of the Departments of General and Russian Linguistics and the Theory and History of Literature and the Department of Germanic and Slavonic Philology of the Donbas State Pedagogical University (2003–2018). The main provisions of the thesis were highlighted in the reports at the annual scientific conferences of faculty staff, postgraduates and students of this university (2003–2018), at the All-Ukrainian scientific conference "Language and linguistic and cultural communication" (Berdyansk, 2009), at the International scientific conference «East Slavonic philology: from Nestor's time up to the present» (Horlivka, 2006), at the International scientific and practical the conference «Methodology and Historiography of Linguistics» (Slavyansk, 2015), at the 1st International Scientific Conference «Slavonic Studies» (Mykolaiv, 2016), at the XI th International Scientific Conference «Russian Studies and Modernity» (Republic of Kazakhstan, Astana, 2016), the international conference «Ideas of Kharkiv philological school in modern paradigms of human knowledge, tradition and innovation» (Kharkov, 2017). The main results of

the thesis are reflected in the publications, in particular, in articles edited in professional editions of Ukraine.

Key words: linguistic historiography, actualistic method, comparative-historic method, operational component, linguistic reconstruction, divergency \ convergency, prospective–retrospective character, cause, system, sources.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Піскунов О. В., Рябініна І. М. Реконструкція прамовних станів у студіях учених Казанської школи та українських учених 30-х рр. ХХ ст. *Одеський лінгвістичний вісник: науково-практичний журнал*. Одеса. 2016. Випуск 7. С. 175–178.

2. Піскунов О. В. Погляди українських лінгвістів 30-х рр. ХХ ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв. 2016. Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, С. 104–108.

3. Піскунов О. В. Причини мовних змін в українській компаративістиці 30-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса. 2016. Серія: Філологія. Збірник наукових праць. Випуск 21. Том 2. С. 145–147.

4. Піскунов О. В. Українські мовознавці 30-х рр. ХХ ст. про реконструкцію прамовних станів. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: збірник наукових праць*. Слов'янськ. 2016.

5. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в студіях учених Харківської школи. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методический сборник*. Славянск: СГПУ, 2006. Вып. XIV. С. 30–53.

6. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в працях учених Харківської школи. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Філологічні науки». Випуск 94. Черкаси. 2006. С. 3–17.

7. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція у працях учених Московської школи. *Актуальні проблеми іноземної філології:*

лінгвістика та літературознавство: міжвузівський зб. наукових статей. Бердянськ : БДПУ, 2010. Вип. V. Ч. 1. С. 53–64.

8. Піскунов О. В. Площинний / динамічний характер реконструкції як теоретична проблема в українському та російському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Східнослов'янська філологія*: Збірник наукових праць. Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2006. Випуск 9. Мовознавство. С. 195–202.

9. Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методический сборник. Славянск: СГПУ, 2003. Вип. XI. Ч. 1. С. 45–56

10. Лінгвістична реконструкція в працях українських та російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. (лінгвоісторіографічний аспект). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методический сборник. Славянск: СГПУ, 2002. Вип. X. Ч. 1. С. 57–65.

11. Піскунов О. В. Учені Казанської лінгвістичної школи про причини фонетичних змін. Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: збірник наукових праць. Слов'янськ: Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. Вип. 6. С. 30–35.

12. Піскунов О. В. Мова як динамічна система в студіях учених Казанської лінгвістичної школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія № 9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 10: збірник наукових праць. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова. 2013. С. 206 – 210.

13. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про лінгвістичну реконструкцію. *Вісник Донецького національного університету*: Науковий журнал. Донецьк. 2013. Серія Б. Гуманітарні науки № 1 – 2. Том 1. №1 – 2. С. 247–252.

14. Піскунов О. В. Причини фонетичних змін у працях учених Казанської лінгвістичної школи. *Наукові праці*: науково-методичний

журнал. Вип. 204. Том 216. Філологія. Мовознавство. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. С. 77–80.

15. Піскунов О. В. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів у студіях учених Казанської лінгвістичної школи. *Вісник Дніпропетровського університету: науковий журнал*. 2013. Т. 21. № 11. Серія: Мовознавство. Випуск 19. Том 2. С. 163–167.

16. Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи. *Лінгвістика: збірник наукових праць*. 2013. № 2 (29). С. 40–45.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

17. Глущенко В. А., Піскунов О. В., Тищенко К. А. Язык как система в интерпретации ученых Казанской лингвистической школы. *Русистика и современность* : сборник научных статей XIX Международной научной конференции (г. Астана, Казахстан, 22–24 сентября 2016 г.) : в 2-х т. Астана : ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2016. Т. 1. С. 346–349.

18. Пискунов А. В., Глущенко В. А. Рассмотрение причин фонетических изменений в трудах ученых Казанской лингвистической школы. *Вестник Владимирского государственного университета им. А. Г. и Н. Г. Столетовых* : научно-методич. журн. : Социальные и гуманитарные науки. Владимир. 2017. № 1 (13). С. 42–48.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

19. Піскунов О. В. Принцип системності в студіях мовознавців Казанської школи. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів

загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с.

20. Піскунов О. В., Жукова М. К. Питання прамови в студіях українських мовознавців 30-х рр. ХХ ст. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с.

21. Піскунов О. В., Ткаченко І. О. Українські вчені 30-х рр. ХХ ст. про моделювання мовної історії. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с.

22. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про мову як динамічну систему. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 березня – 1 квітня 2016 р.). К.: Вид.центр КНЛУ, 2016. 795 с.

23. Піскунов О. В., Єленко А. О. Причини фонетичних змін у працях І. О. Бодуена де Куртене. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 22 – 24 квітня 2015 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2015. Вип. 7. С. 303–306.

24. Піскунов О. В., Табікелова А. Л. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів у студіях І. О. Бодуена де Куртене та В. О. Богородицького. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та

учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 22 – 24 квітня 2015 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2015. Вип. 7. С. 306 – 309

25. Піскунов О. В. Дослідження мови як динамічної системи в працях учених Казанської школи. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову* : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції. (Слов'янськ, 18–19 жовтня 2017 р.) Слов'янськ: ДДПУ, 2017. С. 181–185.

26. Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в українському мовознавстві 30-х рр. ХХ ст. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 17 – 19 травня 2017 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2017. Вип. 9. Ч. 1. С. 181–186.

27. Піскунов О. В., Тищенко К. А. Методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. *Вісник Харківського Національного Університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія», 2018, Вип. 77. С. 21–24.

28. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про статику, динаміку та історію мови. *Методологія та історіографія мовознавства* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Слов'янськ, 23–25 травня 2013 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2013. С. 248–250.

29. Піскунов О. В., Овчаренко В. М. Моделювання мовної історії у працях учених Казанської лінгвістичної школи. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методический сборник. Славянск: Предприниматель Маторин Б. И., 2012. Вып. XXIII. С. 55–62.

30. Піскунов О. В., Кучеренко О. О. Фонетичний закон і аналогія в українському мовознавстві кінця ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. *Актуальні питання сучасної науки і освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного

університету (м. Слов'янськ, 22– 24 квітня 2014 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2014. Вип. 6. С. 368 – 370.

31. Піскунов О. В., Бондар П. Е. Учені Казанської школи про деякі питання лінгвістичної реконструкції. *Актуальні питання сучасної науки і освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, 22–24 квітня 2014 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2014. Вип. 6. С. 370–372.

ЗМІСТ	
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1 ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ І РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. МЕТОД І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.	
1.1. Лінгвоісторіографічний аспект вивчення лінгвістичної реконструкції в українському і російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.....	26
1.2. Методологія і метод дослідження.....	31
1.3. Напрями дослідження.....	34
Висновки до розділу 1	36
Розділ 2. ЛІНГВІСТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ І РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.	
2.1. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.....	39
2.2. Реконструкції архетипів і фонетичних законів у студіях українських і російських лінгвістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.	42
2.3. Проспективний характер лінгвістичної реконструкції у працях українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.....	44
2.4. Реконструкція причин мовних змін в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.	46
2.5. Системний характер реконструкцій у студіях українських і російських лінгвістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.	48
2.6. Джерела лінгвістичної реконструкції в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.....	50
Висновки до розділу 2	64

РОЗДІЛ 3. ЛІНГВІСТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ І РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 70- х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

3.1. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів в українському і російському мовознавстві 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.	66
3.2. Реконструкція архетипів і фонетичних законів у студіях українських і російських лінгвістів 70- х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. Чинник аналогії у студіях українських і російських учених 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.....	103
3.3. Ретроспективний характер лінгвістичної реконструкції у студіях українських і російських лінгвістів 70- х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.....	118
3.4. Реконструкція причин мовних змін у студіях українських і російських лінгвістів 70- х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.....	122
3.5. Системний характер реконструкцій у студіях українських і російських лінгвістів 70- х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.....	142
3.6. Джерела лінгвістичної реконструкції в українському і російському мовознавстві 70-х рр. ХІХ ст – 30-х рр. ХХ ст.....	151
Висновки до розділу 3	178
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187
ДОДАТКИ.....	228

ВСТУП

Розвиток сучасної лінгвістики неможливий без звернення до студій мовознавців минулого. За останні десятиліття лінгвістами було висунуто значну кількість оригінальних ідей. Водночас безперечним є постулат про те, що внутрішня логіка розвитку лінгвістичної науки полягає в тому, що в мовознавстві простежується наступний зв'язок теорій [8; 9]. У зв'язку з цим можна стверджувати, що лінгвістична спадщина представників українського та російського мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст. потребує сучасного вивчення й переосмислення.

Питання лінгвістичної історіографії в українському та російському мовознавстві студіювали такі вчені, як Л. А. Булаховський, М. С. Чемоданов, М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. В. Колесов, В. Ю. Франчук, С. П. Бевзенко, М. В. Павлюк, В. А. Глущенко та ін. Роботи М. С. Чемоданова, М. А. Жовтобрюха, С. П. Бевзенка, М. В. Павлюка, В. А. Глуценка є цілісними студіями, які послідовно зображують розвиток та еволюцію ідей в українському та російському мовознавстві з використанням певних методологічних прийомів.

Предметом вивчення сучасної історіографії мовознавства все частіше виступають методологічні проблеми, оскільки лінгвістична спадщина є важливою не тільки у фактологічному, а й у методологічному аспекті.

Безперечним здобуттям мовознавства XIX ст. стало визначення і втілення в практику принципу історизму. Саме цей принцип у першу чергу сприяв становленню порівняльно-історичного методу в цілому, і – в межах операційного компонента цього методу – процедури лінгвістичної реконструкції зокрема. Засновниками порівняльно-історичного мовознавства стали Ф. Бопп, Я. Грім, Р. Раск та О. Х. Востоков. Основні ідеї, висунуті цими вченими, мали подальше вдосконалення в працях послідовників, зокрема українських та російських лінгвістів першого (20-і – 60-і рр. XIX ст.) і другого (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) періодів розвитку компаративістики.

Лінгвістична реконструкція, як базисна процедура операційного компонента порівняльно-історичного методу, постійно вдосконалювалася упродовж зазначеного часу. Розгляд реконструкції в лінгвістичноісторіографічному аспекті видається важливим і перспективним.

Актуальність теми зумовлюється необхідністю висвітлення питання про лінгвістичну реконструкцію (на матеріалі історичної фонетики східнослов'янських мов) у лінгвістичній історіографії взагалі та стосовно того або іншого періоду, напрямку, школи, значністю внеску представників українського та російського мовознавства XIX ст. – 30-х рр. XX ст. в розробку теорії реконструкції та в практику системного відтворення прамови, у якій реконструйовані елементи типологічно відповідають один одному.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дослідження пов'язаний з фундаментальною науковою роботою кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету «Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.)» (номер державної реєстрації 0115U003183). Тему дисертації затверджено вченою радою Донбаського державного педагогічного університету (протокол № 4 від 14 грудня 2010 р.) і погоджено в бюро наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України (протокол № 2 від 20 квітня 2011 р.).

Метою дисертаційного дослідження є розкриття поглядів українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції та аналіз практичного втілення цих поглядів. У праці враховано еволюцію ідей учених. Аналізуються відповідні праці з історичної фонетики східнослов'янських мов; показується те нове, що було внесене в теорію і практику лінгвістичної реконструкції, та виявлено, які твердження зберегли свою цінність для сучасного мовознавства.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1. Здійснити лінгвоісторіографічний огляд проблеми лінгвістичної реконструкції в лінгвістичних працях українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

2. Розкрити особливості реконструкції дивергентних і конвергентних процесів в українському та російському мовознавстві зазначеного періоду.

3. Охарактеризувати реконструкцію архетипів і фонетичних законів, установити роль чинника аналогії.

4. З'ясувати проспективний / ретроспективний характер лінгвістичної реконструкції.

5. Проаналізувати причини мовних змін.

6. Розкрити системний характер реконструкції.

7. Охарактеризувати джерела лінгвістичної реконструкції в українському й російському мовознавстві XIX ст – 30-х рр. XX ст.

8. Показати твердження мовознавців, які були новаторськими та значними для подальшого розвитку мовознавства; розкрити можливу обмеженість запропонованих інтерпретацій.

Об'єктом наукового дослідження є пов'язані з проблемою лінгвістичної реконструкції наукові тексти, авторами яких є українські та російські мовознавці мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Це праці з загального мовознавства й історичної фонетики української, російської та білоруської мов.

Предметом дослідження виступають погляди українських та російських лінгвістів XIX ст – 30- х рр. XX ст. на особливості лінгвістичної реконструкції (на матеріалі східнослов'янських мов індоєвропейської сім'ї).

Матеріал дослідження склали твердження з наукових праць з загального мовознавства та історичної фонетики східнослов'янських мов, авторами яких є українські та російські мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст. в аспекті лінгвістичної реконструкції. Зазначені праці включають монографії, лекційні

університетські курси, статті, рецензії, матеріали наукових конференцій загальною кількістю понад 400 робіт.

Методологія і метод дослідження. Методологія наукового дослідження базується на принципі історизму; погляди лінгвістів минулого співвідносяться з сучасним уявленням про те чи інше питання, оскільки без цього неможливо встановити роль, місце й значення певної лінгвістичної праці в поступальному русі розвитку наукової думки, оцінити внесок мовознавців у науку порівняно з попередниками саме для свого часу, а не з точки зору сучасного рівня знань. Отже, поставлені в роботі мета й завдання розв'язуються за допомогою актуалістичного методу, який є загальнонауковим засобом теоретичного рівня наукового пізнання. Застосування цього засобу є можливим у тому числі в історіографії мовознавства, оскільки та чи інша концепція й методика розглядається з погляду того, що нового внесли лінгвісти в науку порівняно зі своїми попередниками та яке значення мали їхні праці для свого часу. Операційний компонент актуалістичного методу в працях з лінгвістичної історіографії мовознавства становить сукупність таких прийомів і процедур, як аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та історико-наукова реконструкція; остання посідає центральне місце серед прийомів та процедур і протистоїть так званій «асиміляції минулого», що виявляється в модернізації інтерпретацій мовознавців попередніх поколінь.

Наукова новизна дослідження полягає в цілісному методологічному підході до висвітлення особливостей лінгвістичної реконструкції як базисної процедури операційного компонента порівняльно-історичного методу, на певному зрізі розвитку мовознавства (XIX ст. – 30-х рр. XX ст.) з урахуванням наступності та еволюції поглядів лінгвістів на різні аспекти аналізованих питань.

Теоретичне значення роботи пов'язане з комплексною розробкою лінгвоісторіографічного дослідження процедури лінгвістичної реконструкції;

було здійснено спробу аналізу генезису лінгвістичної думки стосовно процедури лінгвістичної реконструкції на матеріалі історії східнослов'янських мов. Це зумовило необхідність теоретичного опрацювання порушеної проблеми. Нами розроблено теоретичні основи методики лінгвоісторіографічного дослідження лінгвістичної реконструкції. У процесі систематизації фактичного матеріалу ми здійснили хронологічний та концептуальний підходи до його упорядкування й узагальнення, спираючись на принципи об'єктивності та історизму.

Практичне значення одержаних результатів роботи вбачається в майбутньому використанні дисертаційного матеріалу при викладанні ряду дисциплін у вищій школі, що сприятиме актуалізації та систематизації знань студентів, а також у загальноосвітній школі в процесі історичного коментування фактів сучасних української та російської мов. Матеріали дисертаційного дослідження сприятимуть розв'язанню актуальних проблем історіографії української, російської та білоруської компаративістики й можуть бути застосовані в подальших дослідженнях із загального мовознавства та історичної фонетики східнослов'янських мов. Здобуті результати можуть використовуватися на філологічних факультетах закладів вищої освіти під час викладання курсів історії лінгвістичних учень, загального мовознавства, історичної граматики української, російської та білоруської мов, а також у культурно-просвітницькій роботі.

Особистий внесок здобувача. Усі результати одержані дисертантом самостійно. У написаних у співавторстві з В. А. Глущенком статтях № 29, 5 дисертантові належить виклад позицій щодо чинника аналогії та причин мовних змін в працях представників Харківської лінгвістичної школи. У публікації № 6 (співавтор – В. А. Глущенко) дисертантові належить виклад поглядів мовознавців цієї школи на джерела реконструкції історії мови та особливості їхньої реалізації в історико-фонетичних студіях учених, застосування чинника аналогії при поясненні певних причин мовних змін. У

статті № 1 (написано у співавторстві з І. М. Рябініною) дисертантові належить дослідження поглядів мовознавців Казанської школи та П. О. Бузука й К. Т. Німчинова на реконструкцію прамови. У спільних з В. А. Глущенком і К. А. Тищенко працях № 14, 15 дисертантом викладено позиції щодо системного характеру реконструкцій і студіювання причин фонетичних змін у працях І. О. Бодуена де Куртене та В. О. Богородицького. У спільній з Овчаренком В. М. праці № 26 здобувачеві належить опрацювання матеріалу щодо характеру моделювання мовної історії у студіях І. О. Бодуена де Куртене та М. В. Крушевського. У працях № 17, 18 (співавтори – М. К. Жукова, І. О. Ткаченко) здобувач дослідив питання прамови і моделювання мовної історії в студіях українських мовознавців 30-х рр. ХХ ст. У працях № 20, 21 (співавтори – А. О. Єленко, А. Л. Табікелова) дисертантові належить виклад позицій щодо причин фонетичних змін та дивергентних процесів у працях І. О. Бодуена де Куртене та В. О. Богородицького. У публікаціях № 27, 28 (написано в співавторстві з О. О. Кучеренко, П. Е. Бондар) здобувачеві належить опрацювання матеріалу щодо системного характеру реконструкції та тлумачення фонетичного закону П. О. Бузуком й К. Т. Німчиновим.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження були обговорені на засіданнях кафедр загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури та кафедри германського та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету (2003 – 2018). Основні положення дисертації були висвітлені в доповідях на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу, аспірантів та студентів цього ЗВО (2003 – 2008), на I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X всеукраїнських науково-практичних конференціях «Перспективні напрями сучасної науки та освіти» (Слов'янськ, 2009–2018), на Всеукраїнській науковій конференції «Мова та лінгвокультурна комунікація» (м. Бердянськ, 2009), на Міжнародній науково-практичній конференції «Методологія та історіографія мовознавства» (м. Слов'янськ, 2015), на Міжнародній науковій

конференції «Слов'янські студії» (м. Миколаїв, 2016), на XIX Міжнародній науковій конференції «Русистика и современность» (Республіка Казахстан, м. Астана, 2016), на Міжнародній науковій конференції «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (м. Харків, 2017).

Публікації. Основні результати дисертації відбито в 31 публікаціях, зокрема в 13 статтях, уміщених у фахових виданнях України.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів з висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (405 позицій). Повний обсяг тексту дисертації становить 234 сторінки, основний текст дослідження викладено на 170 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ
ЛІНГВІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ І
РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. МЕТОД І
НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Лінгвоісторіографічний аспект вивчення лінгвістичної реконструкції в українському і російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Проблему лінгвістичної реконструкції в українському і російському мовознавстві ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. в лінгвоісторіографічному аспекті висвітлено недостатньо повно. Спеціальних праць, присвячених особливостям лінгвістичної реконструкції в українському та російському мовознавстві зазначеного періоду, немає. У літературі можна зустріти лише окремі міркування щодо поглядів українських і російських учених ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. на проблеми лінгвістичної реконструкції та особливості реконструкції, що відбулися в їх працях. Треба зауважити, що основні твердження сучасної теорії реконструкції, її основні засоби та процедури в лінгвістичних працях висвітлено досить повно (Н. З. Гаджиєвої [70], В. К. Журавльов [164, с 68–90], Б. О. Серебренніков [305, с. 34–106], Г. А. Климов [179; 180; 181], Е. А. Макаєв [212], Х. Бірнбаум [378] та ін.). Але лінгвоісторіографічних досліджень, які було б безпосередньо присвячено аналізу концепцій українських і російських мовознавців зазначеного періоду, немає.

Вивчення праць мовознавців ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. виявило: проблеми лінгвістичної реконструкції порушуються тим чи іншим чином насамперед у роботах О. Х. Востокова [68; 69], М. О. Максимовича [215], І. І. Срезневського [315], П. О. Лавровського [207], Ф. І. Буслаєва [48], О. О. Потебні [266; 269;

273], М. О. Колосова [191; 192; 194; 195], П. Г. Житецького [152; 153], П. Ф. Фортунатова [335; 336; 337], О. О. Шахматова [359; 353; 367], М. М. Дурново [148], Є. Ф. Будде [27; 28; 29], Б. М. Ляпунова [209], В. К. Поржезинського [261; 262; 263; 264], І. О. Бодуена де Куртене [22; 23], В. О. Богородицького [15; 16; 17; 18; 19; 20], А. Ю. Кримського [201], Є. К. Тимченка [320; 321], П. О. Бузука [32; 33; 34; 35], К. Т. Німчинова [222] та ін.

У працях з лінгвоісторіографії можна знайти твердження, які дають певне уявлення про специфіку лінгвістичної реконструкції в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. (М. С. Чемоданов, М. А. Жовтобрюх, Ф. М. Березін, В. В. Колесов, В. М. Русанівський, О. С. Мельничук, В. К. Журавльов, Л. Г. Зубкова, В. Ю. Франчук та ін.).

Сучасна лінгвоісторіографія високо оцінює досягнення учених Харківської, Московської, Казанської лінгвістичних шкіл в галузі розробки та вдосконалення передусім загальнотеоретичних принципів – принципів історизму, причиновості, системності та загального зв'язку явищ. Серед мовознавців, які належним чином оцінювали ці здобутки, можна назвати Ю. В. Шевельова [400, с. 58], Л. В. Щербу [372, с. 89 – 93], М. С. Чемоданова [347, с. 87], К. В. Горшкова [139, с. 77], В. В. Колесова [183; 184; 185; 186; 187; 188; 189], В. К. Журавльова [163, с. 463], Р. О. Будагова [25, с. 102], В. А. Глущенко [109, с. 36, 43, 66, 70, 84, 103, 161] та ін. Так, В. В. Колесов відзначив погляд О. О. Шахматова на звуки як елементи системи, а не ізольовані факти [183, с. 55]. На думку В. А. Глущенко, з ім'ям О. О. Шахматова пов'язане вивчення системності в діяхронії [109, с. 162]. Як указувала О. М. Абрамічева, урахування системності змін у мові, намагання встановити причини, що їх викликали, властиве представникам Лейпцизької школи, зокрема Г. Паулю, Б. Дельбрюку [1; 2, с. 55 – 59]. Урахування принципів порівняльно-історичного мовознавства відображене й у роботах представників Казанської лінгвістичної школи як послідовне використання

системного, історичного та причинового підходів до вивчення мовних явищ [347, с. 48].

На думку В. А. Глуценка, значущим є твердження вчених минулого про пріоритетність пошуку внутрішніх причин фонетичних змін над зовнішніми [109, с. 70 – 71; 102] та встановлення відносної хронології мовних явищ [109, с. 65]. Про важливість врахування внутрішніх чинників мовної системи писав О. О. Потебня, на що указував Р. О. Будагов [25, с. 184 – 185]. Прогресивність тези про необхідність установлення комплексу причин мовних змін зазначала В. І. Постовалова. [265, с. 169].

Однією із особливостей реконструкції є вивчення дії фонетичних законів. Проблема дослідження фонетичного закону посідає важливе місце в мовознавстві другої половини XIX ст. і пов'язане з контроверсійним тлумаченням цього явища. На думку Г. А. Климова, перші спроби встановити фонетичні закони можна знайти в роботах засновників порівняльно-історичного мовознавства Ф. Боппа, Р. Раска, Я. Грімма, О. Х. Востокова [179, с. 29]. Дослідники мови В. К. Журавльов, Ф. М. Березін, В. А. Глуценко, О. М. Абрамичева вказували, що поняття фонетичного закону, відбите в роботах учених-молодограматиків, представників Харківської та Московської лінгвістичних шкіл, набуло великої методологічної цінності в сучасній компаративістиці [8, с. 84; 109, с. 11 – 21; 2]. Як відзначили В. А. Звегінцев, В. К. Журавльов, найбільш фундаментально розробляли проблему фонетичного закону учені Лейпцизької лінгвістичної школи [165; 161, с. 24 – 31], її продовжували вчені Московської школи, насамперед П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов [158, с. 14, 26; 161, с. 25; 109, с. 153]. Ставлення вчених Казанської лінгвістичної школи до тлумачення фонетичного закону було неоднозначним. Так, І. О. Бодуен де Куртене не приймав ні молодогограматичного трактування фонетичного закону, ні натуралістичного [109, с. 152; 347, с. 37]. За словами В. К. Журавльова, «теза про безвинятковість

фонетичних законів стала фундаментальним твердженням компаративістики, постулатом великої методологічної цінності» [164, с. 68].

Найбільш повно особливості лінгвістичної реконструкції в мовознавстві зазначеного періоду представлено в працях В. А. Глуценка, насамперед у його монографіях [109; 102]. У них ідеться про реалізацію принципів порівняльно-історичного дослідження в студіях лінгвогенетичного спрямування, причому чільне місце посідають особливості лінгвістичної реконструкції, хоча вони не є безпосереднім предметом дослідження В. А. Глуценка.

На думку Г. А. Климова, операційний компонент порівняльно-історичного методу включає такі прийоми та процедури, як 1) генетичне ототожнення фактів, 2) лінгвістична реконструкція архетипу та фонетичного закону, 3) хронологізація й локалізація мовних явищ [109, с. 6, 58 – 59; 179, с. 9]. Домінуючим універсальним прийомом порівняльно-історичного методу є порівняння [308, с. 11, 25; 179, с. 12; 305, с. 38–39; 60, с. 229 – 235], а найбільш суттєвою частиною цього методу – процедура лінгвістичної реконструкції [212, с. 202]. За словами мовознавця, реконструкцію розподіляють на три різновиди: *зовнішню, внутрішню і філологічний метод* [181, с. 47; 179, с. 25]. Перший пов'язаний з виходом за межі єдиної мовної системи, другий залишається в її рамках, а третій можна застосовувати в обох випадках. Як зазначають сучасні мовознавці, у практиці мовних досліджень усі три різновиди тісно пов'язані й органічно взаємодіють [181, с. 55 – 56; 179, с. 25 – 26; 318, с. 13; 212, с. 91 – 92; 164, с. 72, 88].

Отже, брак лінгвоісторіографічного вивчення історико-фонологічних ідей, імпліцитно представлених у роботах учених, відсутність цілісного комплексу заважає встановленню чіткої картини розвитку теорії лінгвістичної реконструкції східнослов'янських мов.

Проблеми лінгвістичної реконструкції є надзвичайно актуальними. Проте в лінгвоісторіографічному аспекті ці проблеми висвітлено недостатньо. Аналіз наукової літератури свідчить про наявність досить обмеженої кількості

спеціальних праць, присвячених цій проблемі в лінгвістично-історіографічному аспекті. Багато що залишається нез'ясованим. У дослідженнях переважає загальний опис поглядів мовознавців на питання використання лінгвістичної реконструкції. Роботи, у яких розкрито погляди мовознавців на цю проблему, мають загальний характер і не охоплюють тему дослідження комплексно, оскільки автори відповідних праць не ставили перед собою такого завдання. Це стосується, зокрема, студій М. С. Чемоданова, Ф. П. Філіна, В. В. Колесова, М. В. Павлюка, В. А. Глуценка та ін., які становлять величезний інтерес для дослідників і можуть слугувати базою для подальших пошуків.

Таким чином, здійснений нами огляд мовознавчої літератури свідчить про нерівномірність дослідження особливостей лінгвістичної реконструкції у працях мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Якщо ряд важливих особливостей реконструкції в працях лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст., представників Харківської та Московської лінгвістичних шкіл, мовознавців, що працювали в межах історичного методу, в цілому розкрито, то особливості реконструкції в студіях учених Казанської лінгвістичної школи висвітлено з набагато меншою повнотою; специфіка реконструкції в працях таких українських мовознавців, як Є. К. Тимченко, П. О. Бузук, К. Т. Німчинов, О. Б. Курило, В. М. Ганцов, в науковій літературі майже не розглядалася. Крім того, не всі риси реконструкції, про які йшлося вище, висвітлено достатньо повно. Так, потребує більш докладного дослідження проблема реконструкції прамов, положення про ретроспективний і проспективний характер реконструкції, про зворотну реконструкцію. Різнобічно має бути проаналізована теза про системність реконструкції та про її субстанційний характер.

При розробці зазначеного питання дослідники недостатньо звертаються до праць О. Х. Востокова, М. І. Надеждіна, М. О. Максимовича, І. І. Срезневського, представників Харківської (О. О. Потебні, П. Г. Житецького, М. О. Колосова та ін.), Московської (О. О. Шахматова, М. М. Дурново, Б. М. Ляпунова, В. К. Поржезинського та ін.) лінгвістичних

шкіл, філологів-україністів С. Й. Смаль-Стоцького, Є. К. Тимченка, П. О. Бузука, К. Т. Німчинова, В. М. Ганцова, Ю. В. Шевельова, Г. П. Півторака та ін.

1.2 Методологія і метод дослідження

Розуміння терміна *метод* у лінгвістичній літературі не є однозначним, у розгляді цього питання можна спостерігати певні тлумачення та розбіжності. Більшість науковців дотримується точки зору згідно якої метод тлумачиться у вузькому значенні – як сукупність прийомів, що використовують при дослідженні мови [5, с. 232]. За Б. О. Серебренниковим, В. І. Постоваловою, В. А. Глущенком, метод характеризується як складна логічна одиниця з певною структурою [305, с. 258; 265; 121; 123]. В. А. Глущенко використав першим термін *актуалістичний метод* для характеристики методу праць з історіографії лінгвістики [там же]. Спираючись на дослідження Г. О. Подкоритова [260] та Н. І. Кузнецової [203], В. А. Глущенко детально дослідив питання про структуру актуалістичного методу, визначивши його основні компоненти: онтологічний, операціональний та телеологічний [109, с. 6 – 7]. Особлива увага приділяється тезі Г. О. Подкоритова про те, «що без застосування цього методу неможливе існування історіографії будь-якої науки» [260, с. 138]. Важливим визнається й твердження Н. І. Кузнецової, згідно з яким, досліджуючи минуле об'єкта на основі його відбиття в сучасному, не можна припускатися до модернізації поглядів учених попередніх поколінь [203, с. 84]. В онтологічний компонент актуалістичного методу «входять принципи історизму, причиновості й системності як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ» [109, с. 7], які й становлять його методологічну основу. Ці принципи «охоплюють найважливіші загальні твердження теорії пізнання, які передбачають тлумачення об'єкта як системи взаємопов'язаних і

взаємозумовлених елементів, що знаходяться в безперервному розвитку внаслідок безперервності причинових ланцюгів» [там же].

Принципи історизму, причиновості, системності та загального зв'язку явищ мають широко застосовуватися при лінгвістичній історіографічній вивченні.

За твердженням Г. О. Подкоритова, цей метод тісно пов'язаний із принципом актуалізму [260, с. 132]. Використання сучасних знань для вивчення далекого минулого та передбачення майбутнього складає сутність принципу актуалізму. Саме сутність цього принципу широко застосовується в пропонованому дисертаційному дослідженні при аналізі проблем, пов'язаних з історією використання лінгвістичної реконструкції. Вивчаючи давнє минуле, вчений повинен мати орієнтири в сучасному стані явищ, які він досліджує, бо інакше буде важко розмежовувати сучасні та минулі явища. Так, представники Харківської лінгвістичної школи зазначали, що лінгвістична реконструкція повинна мати ретроспективний характер. Мовознавці перед істориками науки ставили завдання йти «від сучасного, більш відомого, до минулого невідомого» [266; 269; 272, с. 158] та «та сходити все далі й далі в минуле і в міру можливості знімати шар за шаром з нинішнього стану мови» [там же, с. 156]. Схожої точки зору стосовно необхідності ретроспекції при лінгвістичній реконструкції архетипів і фонетичних законів дотримувалися й інші представники Харківської лінгвістичної школи [155; 157]. Цілком закономірним є заклик М. О. Колосова йти, насамперед, «від сучасного до минулого слід лише тоді, коли це минуле не подає нам достатньо даних для міркування про нього» [195, с. IX].

Згідно з обраною нами концепцією наукового методу, охарактеризуємо актуалістичний метод у плані його структури. До онтологічного компоненту цього методу входять принципи історизму, причиновості й системності як форми конкретизації та вияву принципу загального зв'язку явищ. Отже, ці принципи й становлять його методологічну основу. Вони охоплюють найважливіші загальні твердження теорії пізнання, які передбачають

тлумачення об'єкта як системи взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, що знаходяться в безперервному розвитку внаслідок безперервності причинових ланцюгів [109, с. 7].

Операційний компонент актуалістичного методу в працях з лінгвістичної історіографії можна представити як сукупність таких прийомів і процедур: аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та логічна історико-наукова реконструкція, що посідає центральне місце серед прийомів і процедур та протистоїть асиміляції минулого [там же].

Телеологічним компонентом актуалістичного методу є сформульована вище мета дослідження [там же].

У загальному вигляді послідовність етапів реконструкції минулого можна зобразити наступним чином: 1) вивчення слідів минулого як результатів історичних процесів; 2) їх порівняння з результатами сучасних процесів і припущення щодо можливості застосування знань про характер і причини сучасних процесів стосовно реконструкції минулого; 3) відтворення подій та явищ минулого в їх просторово-часових відношеннях на основі інтерпретації слідів минулого за допомогою знання сучасних процесів; 4) виділення основних етапів розвитку і причин переходу від однієї стадії розвитку до іншої [338, с. 152, 173]. На нашу думку, для представленого дисертаційного дослідження доцільним є використання актуалістичного методу (методу актуалізму) згідно з його метою та завданнями. Про застосування актуалістичного методу у своїх лінгвоісторіографічних дослідженнях пишуть В. А. Глущенко [109], В. М. Овчаренко [223], О. Л. Жихарєва [154], О. М. Абрамичева [2], О. М. Голуб [138], К. А. Тищенко [322], О. В. Холодов [342], І. М. Рябініна [286], А. С. Орел [226], О. О. Клець [178], Н. В. Холодова [343], О. О. Фельчак [333], О. Ю. Марченко [216], Т. І. Приступа [276],

А. С. Ніколайчук [221], К. В. Зубенко [166], С. Ю. Пампура [230], Р. М Ситняк [306], О. В. Карат [173], О. Й. Бурковська [47].

1.3. Напрями дослідження

У роботі була зроблена спроба проаналізувати лінгвістичну спадщину мовознавців минулого і сьогодення. Для цілісного й повного розкриття питання вивчення проблеми використання лінгвістичної реконструкції матеріал у дисертаційній роботі досліджено за такими **напрямами**:

1. Здійснення лінгвоісторіографічного огляду проблеми лінгвістичної реконструкції в наукових працях українських та російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст., становлення процедури лінгвістичної реконструкції в працях, авторами яких є українські та російські мовознавці XIX ст. – 30-х рр. XX ст.; вказати особливості лінгвістичної реконструкції;

2. Розкриття особливості реконструкції дивергентних і конвергентних процесів в українському і російському мовознавстві зазначеного періоду. В цьому напрямі нашого дисертаційного дослідження досліджується звернення мовознавців до теорій «родовідного дерева» та «хвильової» теорії. В процесі вивчення історії будь-якої мови, не можливо обійтись без схематичного уявлення про процес зародження та подальшого розвитку мови, про іншомовні впливи та індивідуальне, відокремлене життя та розквіт певної мови. І тут доцільним виявляється звернення до полярно різних теорій А. Шлейхера та Й. Шмідта – Г. Шухардта. Учені Харківської та Московської шкіл орієнтувалися на прамовну схему і здійснювали реконструкцію за «колінами» родовідного дерева.

3. Характеристика реконструкції архетипів і фонетичних законів, встановлення ролі чинника аналогії. Стосовно даного напрямку дослідження можна зробити висновок, що аналіз лінгвоісторіографічних джерел показує, що в студіях учених другого періоду реконструкція архетипів і фонетичних законів

мала субстанційний характер: мовознавці цього періоду продовжували традиції компаративістики 20-х – 60-х рр XIX ст., намагаючись реконструювати «матерію» мови. В О. О. Потебні та М. О. Колосова це виявляється, зокрема, у реконструкції середніх звуків-архетипів, які пояснюють деякі сучасні рефлексії слов'янських мов. Слід звернути увагу на ставлення мовознавців до прамови; цей напрям, що містить ставлення лінгвістів до прамови, є досить об'ємним, бо до історії студіювання питання прамов зверталось не одне покоління відомих славістів. Це і представники Харківської, Казанської, Московської лінгвістичних шкіл, і українські філологи й зарубіжні славісти та ін. Тема доцільності орієнтації на прамову продовжувала хвилювати покоління лінгвістів другої половини XX ст. та не втратила своєї актуальності й донині;

4. З'ясування проспективного / ретроспективного характеру лінгвістичної реконструкції. У студіях мовознавців першого періоду міститься низка висловлювань, які свідчать про орієнтацію компаративістів на проспективний характер лінгвістичної реконструкції. Дослідження наукової спадщини О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького показує, що лінгвістична реконструкція в їх працях має ретроспективний характер.

5. Проведення аналізу причин мовних змін. В цьому аспекті необхідно провести розгляд конкретного мовного матеріалу (фонетичні, граматичні явища) для того, щоб з'ясувати причини конкретних звукових змін. Слід підкреслити, що розуміння вченими Харківської та Московської лінгвістичних шкіл системного характеру фонетичних змін зумовило пошук зв'язку між ними, намагання виявити однорідні фонетичні закони, які об'єднані спільною причиною і діють у певний період історії мови. Історіографи мовознавства відзначають велику роль, яку відіграли в теоретичному дослідженні аналогії І. О. Бодуен де Куртене, В.О. Богородицький, К. Ю. Аппель.

6. Розкриття системного характеру реконструкції. Стосовно системності у сфері реконструкції, то, з погляду сучасних лінгвістів, за своєю спрямованістю будь-яка реконструкція є системною, а реконструкція системи – це

реконструкція відношень між елементами, які її становлять. Системний підхід у вивченні мовних явищ відбивається в прийомі генетичного ототожнення фактів: встановлення та фіксація фонетичних відповідностей, а потім їх системна інтерпретація. Системність відбивається і в реконструкції архетипів і фонетичних законів, хоча й меншою мірою.

7. Дослідження наукових поглядів українських та російських лінгвістів XIX ст – 30-х рр. XX ст. на джерела реконструкції історії мови. Наступним напрямком нашого дослідження є встановлення відношення українських й російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. до джерел реконструкції фактів мовної історії. Треба підкреслити, що розробка цієї тези спричинилася до виникнення тези про нерівномірність розвитку елементів мови, які належать до різних мовних рівнів. Нам видається доцільним розкрити погляди українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. на джерела реконструкції історії мови та проаналізувати практичне втілення цих поглядів.

8. Представити твердження мовознавців, які були новаторськими і значними для подальшого розвитку мовознавства; розкрити можливу обмеженість запропонованих інтерпретацій.

Висновки до розділу 1.

1. У лінгвістичній літературі послідовно і достатньо повно досліджені проблеми й основні твердження сучасної теорії реконструкції, її основні засоби та процедури (Н. З. Гаджиєва, В. К. Журавльов, Б. О. Серебренніков, Г. А. Климов, Е. А. Макаєв, Х. Бірнбаум та ін.), що має велику методологічну цінність і становить теоретичну базу пропонованого дослідження.

2. Лінгвоісторіографічний аналіз літератури дозволив дійти висновку про відсутність спеціальних лінгвоісторіографічних праць, присвячених становленню, розвитку та застосуванню процедури лінгвістичної реконструкції

на теренах східнослов'янських мов; безперечним є фрагментарний характер висвітлення деяких аспектів.

3. У нашій роботі використано актуалістичний метод; його вибір зумовлений лінгвоісторіографічним характером дослідження. Про правомірність застосування в лінгвоісторіографічних дослідженнях актуалістичного методу свідчать праці В. А. Глуценка та інших дослідників. Наші публікації підтверджують цю тезу.

4. Визначення основних напрямів дослідження співвідноситься з виділеними нами особливостями лінгвістичної реконструкції. Отже, матеріал у дисертації досліджено за такими напрямками: 1. Лінгвоісторіографічний огляд проблеми лінгвістичної реконструкції в працях українських і російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. 2. Розкриття особливості реконструкції дивергентних і конвергентних процесів в українському і російському мовознавстві зазначеного періоду. 3. Характеристика реконструкції архетипів і фонетичних законів, встановлення роль чинника аналогії. 4. З'ясування проспективного / ретроспективного характеру лінгвістичної реконструкції. 5. Аналіз причин мовних змін. 6. Розкриття системного характеру реконструкції. 7. Характеристика джерел лінгвістичної реконструкції в українському і російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора
[243]

РОЗДІЛ 2

ЛІНГВІСТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ І РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

Ще раз відзначимо: проблему лінгвістичної реконструкції в мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. висвітлено недостатньо повно. Спеціальних праць, присвячених особливостям лінгвістичної реконструкції в українському та російському мовознавстві зазначеного періоду, немає. У літературі можна зустріти лише окремі міркування щодо поглядів українських і російських учених 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. на проблеми лінгвістичної реконструкції та особливості реконструкції, що відбилися в їхніх працях.

Ідеї, висунуті засновниками порівняльно-історичного мовознавства Ф. Боппом, Я. Гріммом, Р. Раском та О. Х. Востоковим, набули свого подальшого переосмислення та вдосконалення в працях послідовників, зокрема українських та російських лінгвістів першого (20-і – 60-і рр. ХІХ ст.) періоду розвитку компаративістики: Ф. І. Буслаєва, І. І. Срезневського, Г. П. Павського, М. І. Греча, М. Н. Каткова, М. О. Максимовича, Я. Ф. Головацького.

Метою нашого розділу є послідовне вивчення особливостей лінгвістичної реконструкції в студіях українських та російських лінгвістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

Лінгвоісторіографічні праці дають певне уявлення про особливості лінгвістичної реконструкції в українському та російському мовознавстві зазначеного періоду (М. С. Чемоданов [347], В. В. Іванов [167], Ф. М. Березін [9]). Особливості лінгвістичної реконструкції в українському і російському мовознавстві зазначеного періоду в загальних рисах викладено в працях В. А. Глуценка [102; 109], зокрема в його монографії [109], у якій ідеться про реалізацію принципів порівняльно-історичного дослідження в студіях лінгвогенетичного спрямування.

2.1. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Вивчення праць українських і російських компаративістів першого періоду (20-х – 60-х рр. XX ст.) дозволило В. А. Глуценку зробити висновок, що для досліджень того часу було характерним переважання прийому генетичного ототожнення фактів над процедурою лінгвістичної реконструкції [109, с. 27]. Учені почали виділяти в мові різноманітні нашарування, неоднакові за часом, ототожнювати факти різної хронології, відбиті в сучасних мовах і в давніх писемних пам'ятках східних слов'ян (відкриття О. Х. Востоковим носових голосних у праслов'янській мові).

Водночас поступово вдосконалюється процедура лінгвістичної реконструкції. Компаративісти 20-х – 60-х рр. тлумачили історію звуків, форм і мови взагалі як дивергентний процес. Виникає ідея закономірності розвитку мови. Складається таке трактування історичних фонетичних законів, відповідно до якого звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції. Звідси тенденція до виділення етапів дії історичних фонетичних законів. Зокрема, Я. Ф. Головацький, посилаючись на матеріал південно-західних українських пам'яток, реконструює проміжний звук в переході *o* в *i*: *конь* > *кунь* > *кінь*. Водночас звукові зміни нерідко інтерпретуються як позачасові (Ф.І. Буслаєв). Реконструкція фонетичних законів у низці випадків мала обмежений характер. Так, М. О. Максимович реконструював перехід *o, e* > *ъ, ъ*, причому він вважав *o, e* праслов'янськими архетипами, а *ъ, ъ* – специфічною інновацією старослов'янської мови (македонського діалекту давньоболгарської мови). Невмотивоване визначення напряму фонетичної зміни можна констатувати в реконструкції Ф. І. Буслаєвим переходу *ѣ* в сполучення *ьн, ъм* у прасхіднослов'янській мові.

На думку В. А. Глуценка, розкриваючи процеси історичного розвитку східнослов'янських мов, мовознавці цього періоду звертаються більшою мірою

до прийому генетичного ототожнення фактів, ніж до процедури лінгвістичної реконструкції, хоча остання постійно вдосконалюється. Використання прийому генетичного ототожнення фактів дозволяє відрізнити хронологічно різні нашарування, встановлювати фонетичні паралелі між спорідненими мовами [там же, с. 27].

Усвідомлюючи ототожнювані звуки як результат ряду епох і порівнюючи кириличні юси з носовими голосними тогочасної польської мови, О. Х. Востоков розкрив фонетичне значення юсів [68, с. 1–27], показав закономірність звукових змін голосних, встановив фонетичні відповідності в споріднених мовах. Але артикуляційні характеристики носових голосних не були з'ясовані.

І. І. Срезневський та Ф. І. Буслаєв відзначили різні рефлекси давнього *ѣ* у старослов'янській та сучасних цим дослідникам слов'янських мовах: сербській, чеській, польській [315, с. 44–45; 61, с. 49]. Зокрема, російському [л'эс] відповідають українське *ліс*, сербське *лїјес*, чеське *les*, польське *las*. На думку Ф. І. Буслаєва, у старослов'янській мові *ѣ* звучав як *a* [там же, с. 48–49]. Така реконструкція стала можливою завдяки генетичному ототожненню голосних звуків на місці давнього *ѣ* у генетично тотожних морфемах.

М. О. Максимович, розглядаючи явище повноголосся і порівнюючи факти різних слов'янських мов, ототожнює такі форми, як російське *нóровь* або *норóвь*, старослов'янське *нравь*, польське *narow* або *narów*, хорватське та сербське *narav* [215, с. 90].

Як зазначає В. А. Глущенко, компаративісти 20-х – 60-х рр. тлумачили історію звуків, форм і мови взагалі як дивергентний процес, тобто процес розщеплення, розходження мовних елементів і мов [109, с. 28]. Таке тлумачення історії звуків, форм і мови було узагальнено А. Шлейхером в його «Компендії». На думку сучасних лінгвістів, ця праця мала за мету відтворити праїндоевропейську мову та простежити її розвиток у кожному з її відгалужень [там же, с. 28]. При цьому основну увагу А. Шлейхер приділяв фонетичній

субстанції досліджуваних мов, а вже потім – їхнім морфологічним особливостям. Результати цих досліджень у сфері взаємовідношень мов та визначенні послідовності процесів їхнього формування були представлені в шлейхерівській моделі «родовідного дерева».

У дусі цієї моделі О. Х. Востоков підкреслював, що ще в давнину між слов'янськими мовами існували діалектні відмінності, особливо «відмінності вимови і у використанні деяких особливих слів», які пізніше спричинилися до того, що «кожний з цих діалектів зробився особливою мовою» [68, с. 1–27].

На думку Я. Ф. Головацького, слов'яни в давні часи мали одну мову, але зовнішні причини (зростання населення, території, розвиток суспільства) спричинили слов'ян «змінити на різний лад свою бесіду» [137, с. 2]; отже, після розпаду спільнослов'янської мови кожна слов'янська мова розвивалася своїм шляхом. Я. Ф. Головацький наводить приклади з писемних пам'яток, що відбивають особливості різних «наріч».

М. Н. Катков намагається з'ясувати ту силу, яка «ворожа єдності», є «роз'єднувачем» мов [177, с. 106–108].

У своєму дослідженні М. О. Максимович вказує як на дивергентні, так і на конвергентні процеси. Відстоюючи ідею мовної спорідненості, мовознавець разом із тим розробляв твердження про контактування мов [215, с. 399–402].

На процеси конвергенції, сходження указував М.І. Греч, спираючись на зовнішні причини мовних змін [140, с. 67].

На думку І. І. Срезневського, який також звертався до проблеми мовних контактів, поєднання народу з народом може спричинити повне, цілісне перетворення їх мов або утворити нову мову, форми якої схожі з формами тих мов, із яких вона виникла, і водночас відмінні від них [315, с. 8–11]. Мовознавець припускав контактування мов, їх інтеграцію на пізніших етапах мовного розвитку. І. І. Срезневський зазначав, що подібні процеси відбуваються на фонетичному рівні, коли звук повільно змінюється й розвивається в «декілька споріднених звуків, дрібниться, складається і

розкладається»[там же, с. 18].

Як приклад дивергенції на фонетичному рівні можна навести історію давнього *ѣ* в інтерпретації І. І. Срезневського та Ф. І. Буслаєва [там же, с. 45; 48, с. 49]. Так, можна спостерігати перехід *ѣ* в *і* «в російській в усіх краях (*дитя* – *дѣтя*, *дира* – *дѣра*)»; ця риса стосується й української мови [315, с. 45]. І. І. Срезневський відмічає й перехід *ѣ* в *а* [там же]. Ф. І. Буслаєв також приводить приклади переходу *ѣ* в *і* в українській мові: *місто*, *хлібъ*, *біда* – замість *мѣсто*, *хлѣбъ*, *бѣда*. [48, с. 49].

2.2. Реконструкції архетипів і фонетичних законів у студіях українських і російських лінгвістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

Мовознавці першого періоду підкреслюють необхідність історичного вивчення мов, розкриття законів розвитку мов, їхніх повільних змін. Фонетичні закони трактуються як такі, у яких звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції [109, с. 28]: Я. Ф. Головацький реконструює проміжний звук *у*, спираючись на південно-західні пам'ятки української мови, у переході *о* в *і*.

Ф. І. Буслаєв сформулював вимогу спиратися на фонетичні тотожності в споріднених мовах та звукові закони, що діють у цих мовах. Ф. І. Буслаєв не дає дефініції фонетичного закону, але, на думку вченого, використання звукових тотожностей робить надійним порівняння фонетичних систем споріднених мов. На думку Ф. І. Буслаєва, поєднання порівняльного та історичного аспектів дослідження з'ясує повністю закони мови, а ті в свою чергу – використання тієї чи іншої форми [48, с. 136]. З'ясувати закони мови можливо за умови використання таких джерел, як матеріал письменних пам'яток і сучасні діалектні дані.

Як відмічає В. А. Глущенко, у лінгвоісторіографічних працях відзначено обмеженість реконструкцій фонетичних законів у працях вітчизняних компаративістів 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. [109, с. 28]. М. О. Максимович

реконструює перехід *o, e > ъ, ѣ*, називаючи *o, e* праслов'янськими архетипами, а *ъ, ѣ* – іноваціями старослов'янської мови (македонського діалекту давньоболгарської мови) [215]. Всупереч цьому твердженню, І. І. Срезневський стверджує, що «не глухі пішли від чистих, а чисті від глухих» і що «від цього один і той же глухий звук змінювався в залежності від місцевих вимог звучності в різні чисті; наприклад, замість давнього *тръгъ* почали говорити *торг, тарг, терг* замість *срънь – сјерп, серп, сарп...*» [315, с. 29]. Отже, наявність в різних слов'янських мовах різних голосних відповідно до літер *ъ* і *ѣ* в давніх пам'ятках дозволяє І. І. Срезневському дійти висновку, що первинними, властивими праслов'янській мові є саме редуковані *ъ* і *ѣ*, а не *o* та *e*, як стверджував М. О. Максимович.

Узагальнюючи матеріал слов'янських мов, І. І. Срезневський відзначає, що в чеській, словацькій, лужицьких, польській, кашубській, сербській мовах наявні дифтонги *ou, oa, yo, ye, eu*, які «займають місце голосних чистих та носових довгих» [там же, с. 44]. За спостереженням мовознавця, «в малоруському на заході дифтонги *уи, уа* заміняють місце довгого *ѣ* (замість *конь* кажуть *куинь, куань*)» [там же, с. 45]. Отже, І. І. Срезневський реконструює фонетичний закон переходу в українській мові довгого *ѣ* в дифтонги *уи, уа*. Але лінгвіст також відмічає можливість переходу *o* в *i* «на сході» та в *u* «на заході» [там же, с. 40]. Таким чином, за І. І. Срезневським, в українській мові *ѣ* безпосередньо переходив в різні говорах або в дифтонги, або в монофтонги різної якості. Про те, що це саме так, свідчать такі слова мовознавця: «в малоруському східному та в деяких краях західних *ѣ* довге перейшло в *u*, пом'якшуючи попередню приголосну (*биг, пид, рид, кинь* замість *богъ, подъ, родъ, конь*), а в деяких місцях в *уи* і в *уа* (*буиг – буаг, куинь – куань*)» [там же, с. 46].

Невмотивоване визначення напрямку фонетичної зміни яскраво ілюструється реконструкцією зміни носового звука *ѣ* в сполучення *ьн, ьм* (*им – имен, знам – знамен*) [48, с. 57]. Так само М. О. Максимович відтворював

перехід *o > ū* у старослов'янській формі *плъпъ*, порівнюючи її з польською *plon* [215, с. 97 – 99]. Невмотивоване пояснення повноголосних форм подає І. І. Срезневський: *брѹгъ > берегъ (рѹ > ере), врагъ > ворог (ра > оро)* [315, с. 30]. Мовознавець також наводить форми слѹдъ, *трава* та ін., які мають «спільнослов'янську вимову» [там же, с. 30].

2.3. Проспективний характер лінгвістичної реконструкції у працях українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Як показує аналіз праць мовознавців зазначеного періоду, лінгвістична реконструкція в них мала проспективний характер. Зокрема, О. Х. Востоков у дослідженні звукового значення кириличних юсів та ерів ішов від уживання цих літер у давніх письменних пам'ятках до даних «живої» вимови в споріднених слов'янських мовах. На думку В. А. Глуценка, у перший період (20-і – 60-і рр. XIX ст.) це був єдино можливий і по-справжньому новаторський шлях [109, с. 30].

Постає питання про виправданість орієнтації на ту або іншу мову як на найбільш архаїчну (мову-еталон). Для деяких дослідників історії східнослов'янських мов мовою-еталоном була старослов'янська (М. О. Максимович). Такий підхід дістав негативної оцінки І. І. Срезневського [там же, с. 30].

У працях мовознавців першого періоду міститься низка висловлювань, які свідчать про орієнтацію компаративістів на проспективний характер лінгвістичної реконструкції. На думку В. А. Глуценка, І. І. Срезневський схиляється до точки зору, що давній стан мов можливо дослідити шляхом «спостережень над пам'ятками X – XIV століть і ще більш пізніми пам'ятками» [там же, с. 33].

Сучасна лінгвістична історіографія віддає данину намаганням І. І. Срезневського порівнювати давній стан кількох мов, а потім просуватися до сучасного їхнього

стану [11, с. 10; 168, с. 62]. Проспективний характер має дослідження О. Х. Востокова, який, розглядаючи звукові значення кириличних юсів та ерів, дослідив уживання цих літер у стародавніх пам'ятках і відповідних звуків у «живій вимові» в сучасних слов'янських мовах. Сучасна лінгвістична графія дуже високо оцінює цей шлях, як єдино можливий для свого часу та новаторський [109, с. 30]. Ф. І. Буслаєв займав неоднозначну позицію: мовознавець підкреслював необхідність «історично розглядати їх (форм – О. П.) первинний вигляд і пізніші зміни, підводячи під те та інше загальні закони» при поясненні форм сучасної мови, але одночасно лінгвіст акцентує увагу на необхідності ретроспекції в дослідженнях «для того, щоб ясніше зрозуміти зараз вживані граматичні форми, зблизивши їх з відповідними їм давніми» [48, с. 29 – 30].

Зосереджуючи свою основну увагу на процесах історичного розвитку східнослов'янських мов, мовознавці першого періоду зробили певний внесок в проблему реконструкції східнослов'янської прамови. Компаративісти цього періоду, порівнюючи факти різних слов'янських мов, з'ясували риси, які відрізняли «прасхіднослов'янську мову» від старослов'янської, установили зв'язок старослов'янської мови з польською, сербською в аспекті рефлексії давніх сполучень *tj*, *dj*, повноголосся, голосного *o* на початку слова [68, с. 7 – 8]. І. І. Срезневський палко підтримував ідею відтворення прамови. За словами мовознавця, мовознавство «не може відмовитися від відтворення давньої первинної руської мови в усій її будові та складі, з усіма її формами та словами» [315, с. 27–28]. Мовознавець відмічає як особливість «давньої звучності» російської мови заміну *je* > *o* на початку слова: *одинъ*, *осетъръ*, *олень* [там же, с. 30].

Чи виправдана була орієнтація на ту або іншу мову як на найбільш архаїчну (мову-еталон)?

Для М. Н. Каткова як дослідника російської мови є характерною орієнтація на санскрит як мову-еталон. Зокрема, мовознавець, висвітлюючи

консонантну систему слов'янських мов, безпосередньо порівнює низку російських слів із санскритськими: рос. *три* – санскр. *три*, рос. *ден* – санскр. *діна* [177, с. 103–106]. Ф. І. Буслаєв порівнював рідну мову з санскритом, підкреслюючи, що в ній можна знайти форми ще більш давні, ніж санскритські. Для М. О. Максимовича мовою-еталоном була старослов'янська. Ця точка зору піддається критиці з боку І. І. Срезневського, який вказував на писемні форми, що, можливо, і не існували в книжній формі [315, с. 33]. Хоча мовознавець підкреслює, що «стихії тієї й іншої (східнослов'янської, руської та старослов'янської – О. П.) до цього часу ще тісно пов'язані один з одним» [313, с. 91] і «більш всього зберегли риси першопочаткової слов'янської будови» [315, с. 33].

2.4. Реконструкція причин мовних змін в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

Для компаративістики першого періоду характерним є також намагання шукати причини звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення реконструйованих фонетичних законів були зведені до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися: О. Х. Востоков визначив умови переходу *e > o* в російській мові (перед твердим приголосним та в кінці слова) [68, с. 5, 112]. Учений зміг пояснити заміни м'яких на тверді й навпаки, заміну *z* на *x* під впливом наступних твердих приголосних та в кінці слова перед *ъ* в словах типу *богъ, югъ, подвигъ* [там же, с. 189–192]. М. О. Максимович, вивчаючи фонетичну систему української мови, робить висновок про певні комплекси звуків, які зумовлені певними позиціями: «для губних звуків двоєрне сполучення більш терпіміше й зручне, ніж сполучення одноєрне», наприклад замість *імя – ім'я, вым – вим'я* [215, с. 136].

У разі неможливості встановлення фонетичних умов мовознавці зверталися до аналогії [68, с. 112]. Так, О. Х. Востоков появу *o* з *e* пояснював

впливом м'яких приголосних: *несёте* < *несем* [там же, с. 112].

В свою чергу, Ф. І. Буслаєв, М. Н. Катков, І. І. Срезневський визначають прагнення носіїв мови до милозвучності, «евфонії» як причину фонетичних змін. Звертання до таких пояснень відображає тогочасний рівень розвитку мовознавства [48, с. 64 – 65; 177, с. 70 – 71; 315, с. 41].

Слід зазначити, що І. І. Срезневський, з одного боку, традиційно звертається до фактора милозвучності; з іншого – апелює до чинника «полегшення вимови слова», зручності вимови [там же, с. 41]. Останній чинник виступає як основний в подальшому, в працях О. О. Потебні [269, с. 180]. І. І. Срезневський, реконструюючи найдавніші риси української мови, що відрізняють її від російської, зазначає, що «наріччя малоруське відокремилось від великоруського більшою мірою стислістю вимови приголосних твердих і переходом різних голосних широких з корінного звуку в інший» [315, с. 40]. Отже, як бачимо, І. І. Срезневський робить спробу реконструювати субстанцію мови, що стосовно приголосних і голосних означає реконструкцію їхніх артикуляційних особливостей. Але що таке «стислість вимови»? Як тлумачив її І. І. Срезневський? Подальший текст відомої праці вченого не дає чіткої відповіді на це запитання. Мовознавець зазначає: «Внаслідок стислості вимови приголосних твердих деякі з них втратили свій повний звук; так, ...*л* твердий або переходить в *у* напівголосну (*говориу, поуный*) або вимовляється як західне *l*» [там же, с. 40].

Якщо звернутися до інтерпретацій мовознавців кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст., зокрема, О. О. Шахматова, то перехід *л* > *ў* виник як наслідок лабіовеляризованої артикуляції *л*. Звідси можна було б зробити висновок, що під «стислістю вимови приголосних твердих» І. І. Срезневський розумів їх веляризований (лабіовеляризований) характер. Проте друга частина наведеної цитати не підтверджує цього висновку. Якщо під «західним *l*» І. І. Срезневський розумів середньоєвропейське *l* (про те, що це саме так, свідчить виклад матеріалу, де йдеться про «середній *l*» у слов'янських мовах:

«Інші західні наріччя слов'янські, за винятком польського та деяких говорів словацьких, також включили у свою систему звуків цей *l*, використовуючи його замість твердого *ль*» [там же, с. 49]), то необхідно визнати, що виникнення такого *l* не можна пояснити лабіовеляризованим характером твердого *л*. На думку І. І. Срезневського, «стислість приголосних» є причиною збігу в українській мові голосних *ы* та *і* в одному середньому звуці – голосному переднього ряду (з наближенням до середнього) верхньо-середнього підняття. Проте цей фонетичний процес можна також пояснити лабіовеляризованим характером твердого *л*. Отже, зміст терміна *стислість вимови* залишається незрозумілим. Можливо, І. І. Срезневський мав на увазі кількісну характеристику приголосних (їм була властива незначна довгота). З цією характеристикою була пов'язана можливість їхньої еволюції як у бік «ствердіння» (*л > љ*), так у бік їх «пом'якшення» (*л > l*). Звичайно, на подібних інтерпретаціях відбився тогочасний рівень фонетичних досліджень, зокрема відсутність експериментальної фонетики. Це суттєво обмежувало можливість реконструкції фонетичної субстанції мови.

2.5 Системний характер реконструкцій у студіях українських і російських лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Аналіз праць компаративістів першого періоду показує, що вони вбачали в мові системний феномен. Досліджуючи структуру мови в загальному вигляді, майже всі лінгвісти цього періоду характеризують мову як цілісну систему. Так, М. О. Максимович, вивчаючи фонетичну систему мови, характеризує її як узагальнювальний й розглядає ознаки української мови саме в «системі слов'янських нарічч» [215, с. 37]. М. І. Греч також схиляється до системного тлумачення мови: вона є «повною системою правил» [141, с. 73]. Ф. І. Буслаєв підтримував ідею мови-«організму», де «кожне окреме слово є не що інше, як живі члени цілого живого складу...» [48, с. 21]. За словами М. Н. Каткова, який

розглядає мову як єдине ціле, «найменша втрата не повинна залишатися в ній (мові – О. П.), в органічному цілому, без наслідків» [177, с. 115].

Щодо системності у сфері реконструкції, то, з погляду сучасної лінгвістики, за своєю спрямованістю будь-яка реконструкція є системною [212, с. 195], а «реконструкція системи – це реконструкція перш за все відношень між елементами, які її становлять» [70, с. 8]. Системний підхід у вивченні мовних явищ відбивається в прийомі генетичного ототожнення фактів: встановлення та фіксація фонетичних відповідностей, а потім їх системна інтерпретація дозволила відзначити різні рефлекси давнього *ǣ* у старослов'янській та сучасних слов'янських мовах [315, с. 44–45; 48, с. 49; 109]. Системність відбивається і в реконструкції архетипів і фонетичних законів, хоча й меншою мірою. Системно узагальнюючи матеріал слов'янських мов, І. І. Срезневський відзначає наявність в них дифтонгів *ou*, *oa*, *ue*, *eu* на місці голосних «чистих» та носових довгих [315, с. 44–46]. І хоча цей фонетичний закон є у викладі вченого ізольованим від інших законів, але він передбачає певну систематизацію фонетичних явищ.

Твердження про те, що мовознавство 20-х – 60-х рр. XIX ст. характеризувалося асистемним підходом до мовних явищ [165, с. 173; 26, с. 4], суперечить реальним фактам з історії мовознавства [5, с. 34]. Трактатування мови як системи в зазначений період відбилося і в генетичному ототожненні фактів, і, хоча й меншою мірою, у реконструкції архетипів і фонетичних законів [202, с. 34–35; 163, с. 478]. Зокрема, І. І. Срезневський реконструював давній архетип *дж* (без чіткої хронологізації та локалізації) як дзвінкий відповідник глухої африкати *ч*. Але разом з тим фонетичні архетипи «спільноруської» мови в інтерпретації О. Х. Востокова, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського виступають як ізольовані.

Сучасна лінгвістика відзначає субстанційний характер реконструкцій, що стосовно фонетики означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів [109]; ця особливість відбилась вже в перших спробах «озвучення букв

давньописьмової мови за допомогою порівняння з даними живого мовлення в споріднених мовах», у виконанні О. Х. Востокова [68, с. 7–13], який редуковані **ѣ** і **ѥ** кваліфікував як «напівголосні» [69, с. 5]. Г. П. Павський тлумачив їх як «придихи», які є «супутниками і навіть намісниками голосних» [229, с. 39–42]. При цьому він виділив «тонкий **ѣ**» та «дебелий придих **ѣ**» [там же, с. 38–42]. (зокрема, редукованих **ѣ, ѥ**). Реконструйовані архетипи збігаються з рефlekсами однієї з дочірніх мов [5, с. 36]. Проведений істориками мовознавства аналіз свідчить про усвідомлену орієнтацію компаративістів 20-х – 60-х рр. на встановлення історичних, причинових і системних зв'язків при реконструкції мовних фактів минулого [109, с. 36].

2.6. Джерела лінгвістичної реконструкції в українському і російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Метою нашого дослідження є встановлення відношення українських й російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. до джерел реконструкції фактів мовної історії.

На думку В. А. Глуценка, одним із головних досягнень лінгвістики 20-х – 60-х рр. XIX ст. стала теза про змінюваність мови [109, с. 23].

Треба підкреслити, що розробка цієї тези спричинилася до виникнення тези про нерівномірність розвитку елементів мови, які належать до різних мовних рівнів [там же]. На нашу думку, саме ця теза, яка базується на принципі історизму, сприяла виникненню порівняльно-історичного мовознавства і його подальшому удосконаленню.

Звернемось до лінгвістичних робіт одного із основоположників компаративістики та порівняльно-історичного методу – О. Х. Востокова, який запропонував ідею реконструкції праслов'янських носових голосних і мовознавцеві вдалося реконструювати їх завдяки тому, що виділив у системі голосних сучасної йому польської мови як архаїчний «шар» носові голосні

звуки. О. Х. Востоков зміг знайти звукові відповідності між старослов'янською мовою та сучасною дослідникові польською мовою, підкреслюючи, що у кирилиці споконвічно позначали носові голосні звуки, подібні до польських, а отже, ці звуки, що з усіх східнослов'янських мов збереглися тільки в польській мові, існували в старослов'янській мові [68, с. 6]. О. Х. Востоков також відкрив звукове значення букв ъ і ь [там же, с. 8 – 9].

Спостереження подібного плану поступово накопичувалися в мовознавстві. Теоретично узагальнив їх у російському мовознавстві І. І. Срезневський. За його словами, мові характерне така особливість, коли «не все перетворюється рівномірно, дещо скоріше, дещо повільніше, і внаслідок цього мова стає зв'язком частин, створених у різний час, давніх і нових» [315, с. 21]. Подальшого розвитку ця теза, слідом за І. І. Срезневським, отримала у студіях Ф. І. Буслаєва [48, с. 29]. У цьому аспекті, І. О. Бодуен де Куртене вважав одну з найважливіших рис мовознавства ХІХ ст. у тому, що мовознавці почали дотримуватися тези про існування в мові різні за часом нашарування [23, т. 2, с. 7].

Які ж завдання висували у цьому аспекті перед собою лінгвісти? На думку І. І. Срезневського, перед мовознавцями стоїть завдання «відрізнати давні форми від нових» [315, с. 34]. Для здійснення цього необхідно докласти зусиль, щоб «не випускати з уваги загального ходу змін мови, розуміти хід змін інших споріднених мов і нарідч», і, використовуючи «методу порівняльну», вивчати в давніх писемних пам'ятках «уривчасті залишки старовини» [там же].

Пояснимо це твердження І. І. Срезневського. З одного боку, мовознавець тут вказує на таке важливе джерело реконструкції історії мови, як сучасні діалектні дані (беручи до уваги матеріал говорів не тільки досліджуваної мови, а й споріднених мов). З іншого боку, І. І. Срезневський апелював до іншого важливого джерела вивчення історії мови – матеріал давніх писемних пам'яток – і вказав на необхідність з'ясування в них архаїчних елементів. І. І. Срезневський виділив три джерела вивчення мовної історії: 1) дані сучасної

мови з її говорами; 2) факти споріднених їй мов з їхніми говорами; 3) матеріал давніх писемних пам'яток.

Розглянемо, як до цих та інших джерел реконструкції історії мови підходили українські й російські мовознавці 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Традиційно порівняльно-історичні студії слов'янських мов прийнято розпочинати з праці О. Х. Востокова «Рассуждение о славянском языке» (1820) [68]. Дослідження наукової спадщини О. Х. Востокова приводить мовознавців до таких досягнень мовознавця, як установлення хронології низки пам'яток старослов'янської мови, з'ясування її відмінностей від давньоруської мови, її фонетичних і морфологічних рис, зокрема з'ясування значень старослов'янських юсів та єрів, пояснення закінчень у прикметниках і т. ін.

Показовим прикладом застосування порівняльно-історичного методу в лінгвістиці стало відкриття О. Х. Востокова, яке отримало належну оцінку в науці [368; 9; 189; 334].

Дослідники мови стосовно проблеми джерел реконструкції історії мови в лінгвістичній спадщині О. Х. Востокова, підкреслювали, що мовознавець, у його намаганні пояснити значення кириличних юсів та єрів, виходив за межі давніх писемних пам'яток і звертався до звуків сучасних слов'янських мов: О. Х. Востоков спирався на приклади з Остромирового євангелія та на матеріал сучасної вченому польської мови та інших слов'янських мов [69, с. 17].

Важливою є теза О. Х. Востокова про ймовірність реконструкції системи праслов'янської мови застосовуючи дослідження та порівняння слов'янських мов і діалектів, які збереглися. О. Х. Востоков вказував, що кожна із «новослов'янських» мов зберегла певні риси праслов'янської мови. Це можна спостерігати, якщо порівняти їхні граматики та словники з матеріалом давніх пам'яток, які залишилися від старослов'янської мови. На думку вченого, праслов'янська мова може представляти собою групу дуже близьких один до одного діалектів, якими говорили окремі слов'янські племена, легко розуміючи одне одного. На думку О. Х. Востокова, відмінності, не стосувалися

граматичних форм, а знаходили відображення здебільшого у вимові й у вживанні деяких особливих слів. Наприклад, східні слов'яни здавна говорили *волость* відповідно до старослов'янського *власть*, *город* відповідно до старослов'янського *градъ*, *берегъ* відповідно до старослов'янського *брьгъ* тощо [68, с. 17].

Звертання до лінгвістичної спадщини М. Н. Каткова показало, що свою теорію звукового значення *ъ* та *ь* М. Н. Катков обґрунтував, зображуючи вживання цих букв у давніх пам'ятках, особливо в Остромировому євангелії, та залучаючи порівняльний матеріал зі слов'янських та інших індоєвропейських мов. За мету свого дисертаційного дослідження М. Н. Катков в роботі «Об элементах и формах славяно-русского языка» (1845) вбачав необхідність виділити елементи, з яких склалися слова та розвилися форми російської мови, а свме «з'ясувати той шлях, протягом якого мова узагальнювалася; намагатися підійти якомога ближче до тієї найдавнішої доби, коли мова сама вперше озвучила себе; потім прослідити її дію в ту добу визнаних законів» [177]. Мовознавець намагався відобразити, які віхи пройшла кожна форма від первісної доби до сучасності, і тим самим з'ясувати, що збереглося в російській мові від індоєвропейської та слов'янської єдності.

Звернемося до лінгвістичної спадщини Г. П. Павського в аспекті історичного пояснення щодо тогочасної російської мови у його «Филологических наблюдениях» (1850) Відбувається зіставлення східнослов'янських слів зі словами інших індоєвропейських мов. Г. П. Павський характеризував свій метод наступним чином: «Знаючи, що російська мова належить до великого сімейства найосвіченіших у світі мов, відзначав подібність та відмінності їх з нашою мовою й намагався дізнатися відмінну її властивість та місце, яке вона посідає в порядку споріднених мов» [229, с. 7].

Подібний підхід лінгвіста видається доцільним, оскільки саме зіставлення граматичних форм давало надійне підґрунття для встановлення спорідненості

східнослов'янських мов з іншими індоєвропейськими. Але Г. П. Павський порівнював форми лише на підставі зовнішньої подібності.

Так зване «порівняльне» вивчення східнослов'янських мов Г. П. Павським було сприйняте сучасниками критично. На думку Ф. І. Буслаєва, «історичний момент» у дослідженні Г. П. Павського виявляється недостатнім, оскільки лінгвіст не звертався до матеріалу давніх писемних пам'яток [49, с. 11]. На думку В. В. Колесова, головна вада студій Г. П. Павського виявляється в тому, що від порівняльно-історичного методу він сприйняв тільки зовнішній бік порівняння [189, с. 172, 188].

При проведенні «порівняльного» вивчення слов'янських мов, Г. П. Павський у своїх працях долучав дані східнослов'янських говорів. Наше дослідження показує, що такі джерела реконструкції мовної історії, як матеріал пам'яток і запозичення з інших мов, мовознавець використовував лише спорадично.

Слід звернути увагу на полеміку Г. П. Павського з О. Х. Востоковим стосовно думки останнього, що *ѣ* та *ь* вимовлялися як напівголосні у «давній слов'янській» мові [229, с. 43, 75]. За словами Г. П. Павського, «перший укладач слов'янського правопису писав за смислом одні постійні голосні; а про вимову випадних голосних *о* та *е* він пропонував здогадуватися за формами повноголосся, про які можна дізнатися з давнього церковного правопису», і тільки ті з них можна вважати за дійсні, які можна довести й підтвердити якимось живим слов'янським «наріччям» або ж писемною пам'яткою, залучаючи при цьому інші споріднені мови або говори. Реконструкція давньої системи правопису, на думку вченого, можлива за допомогою граматичної аналогії й використанням давніх слов'янських рукописів [там же, с. 76 – 77].

Розглянемо поданий Я. Ф. Головацьким опис звукових і граматичних властивостей української мови. Мовознавець приділив увагу вимові й чергуванню голосних і приголосних звуків, проаналізував явища, пов'язані зі

спрощенням у групах приголосних, описав ряд граматичних категорій і форм відмінюваних та структуру невідмінюваних слів [136;122].

Звернемо нашу увагу до праці Я. Ф. Головацького «Розправа о языке южнорусском и его наречіяхъ» [137]. Лінгвіст навів приклади з найдавніших пам'яток слов'янської писемності, які були написані різними «наріччями» й у різних місцях, і зазначив, що вони значною мірою зазнали впливу старослов'янської мови, але у тих пам'ятках, які такому значному впливу не піддалися (наприклад, у чеських), є слова й явища граматики, невідомі чеській мові, але характерні старослов'янській [там же, с. 2]. Значну увагу Я. Ф. Головацький приділив питанням української діалектології, підкреслюючи, що українська мова має значні відмінності від мови старослов'янської, особливо, за словами Я. Ф. Головацького, у «живому» мовленні.

Досліджуючи наукову спадщину М. О. Максимовича, історики мовознавства відзначили, що мовознавець зібрав значний матеріал для історичної граматики української мови. Вартими уваги є роздуми лінгвіста про діалекти української мови, їхнє значення для розкриття історії мови. Звернення до роботи «Филологические письма к М. П. Погодину» (1856) показує, що М. О. Максимович доводив, що в давньоруських пам'ятках можна знайти риси української мови [214, с. 25 – 36].

Твердження М. О. Максимовича про «правопис церковний», як основу правописної системи старої української літературної мови, має важливе значення для розвитку мовознавства. Згідно з цим твердженням, мову давніх писемних пам'яток не завжди можна долучати як доказ наявності або відсутності тієї чи іншої діалектної риси на українському мовному терені в давньому минулому [215, с. 79].

Звертаючись до робіт О. Х. Востокова, М. О. Максимович намагався отримати відповіді на питання про місце, яке посідають східнослов'янські мови в колі інших слов'янських мов; про відношення, що мають східнослов'янські мови до старослов'янської; про відносини «малоросійського наріччя» до

«великоруського». Мовознавець звертався у своїх студіях як до матеріалу пам'яток давньоруської писемності, так і до «живих» говорів української та російської мов. М. О. Максимович вказував на відмінність східнослов'янських мов від старослов'янської при її початковому введенні в Київській Русі й відмічав про значний вплив старослов'янської на російську мову [214, с. 64 – 65]. Ця теза в лінгвістичній спадщині М. О. Максимовича пов'язана з його поглядами на відмінність української мови від російської [там же, с. 66 – 67].

М. О. Максимович розташовував старослов'янську мову у ряді «живих» слов'янських мов, надаючи в певних випадках (в аспекті хронології) перевагу східнослов'янським мовам (наприклад, повноголоссю) [там же, с. 68].

За нашими спостереженнями, М. О. Максимович дотримувався думки про те, що старослов'янську мову не слід вважати за еталон: «хоч з церковної мови багато залишилося в мові писемній, але народна мова зі своїми особливостями існувала раніше, ніж церковна мова в писемному виді з'явилася на Русі» [там же, с. 71].

Можна зробити висновок, що І. І. Срезневський дотримувався подібних поглядів. За його словами, «Найбільше може заважати впевненість, при якій дозволяє собі залишатися багато хто, ...що в старих пам'ятках наших форми мови, відмінні від нинішніх, мабуть, чи не всі взято книжниками зі старослов'янської, а в народі їх ніколи не було» [315, с. 34]. З цього приводу можна зробити висновок, що І. І. Срезневський також не розглядав старослов'янську мову як мову-еталон.

В свою чергу, І. І. Срезневський акцентував увагу на тому факті, що книжна мова розвивалася, але дещо інакше, ніж народна, за зразком старослов'янської [там же, с. 67]. Мовознавець підкреслював зближення мови народної з мовою книжною, акцентуючи увагу на тій особливості, що чим «більше мова перетворювалася на мову народну, тим більше втрачала вона давні форми, і під впливом цього процесу втрачала свою давню систему мови книжна» [там же, с. 67].

За рекомендацією І. І. Срезневського, слід обережно використовувати свідченнями давніх писемних пам'яток [104, с. 38]. Лінгвіст підкреслював, що давньоруські пам'ятки «писані на змішаній із церковнослов'янської та руської мові; тому, щоб не заплутатися при розборі їх, необхідно розглядати мову їхню критично; а допомогою для критики слід узяти історію спільної зміни слов'янських наріч, щоб допускати в руській, як можливі, тільки такі зміни, які взагалі можливі в історичному ході розвитку слов'янських наріч» [314, с. 121].

Крім такої особливості як «змішаний» характер мови давніх писемних пам'яток східних слов'ян, на думку І. І. Срезневського, варто додати також інший ще додатковий їх недолік, що полягає в обмеженій кількості давніх писемних пам'яток [там же, с. 96].

За словами В. В. Виноградова, характеризуючи «Мысли об истории русского языка» І. І. Срезневського, слід відзначити, що в «царині історико-фонетичних побудов тут поряд з палеографією висувалася діалектологія» [64, с. 172].

Як вважав І. І. Срезневський, давньоруська мова, «підпорядкована внутрішньому закономірності змінюваності», розвивалася, принципово тим самим шляхом, яким ішли й інші слов'янські «наріччя» [315, с. 31].

Для детального дослідження фонетики, лексики, граматики, на думку І. І. Срезневського, слід накопичити достатній матеріал для характеристики лексичного складу, фонетичних і граматичних особливостей давніх пам'яток писемності, для дослідження в усій широті історії книжної, літературної мови, для вивчення лексики, фонетики та граматичної будови народних говорів.

Завдяки відомій роботі «Мысли об истории русского языка» [315] І. І. Срезневський довів актуальну необхідність історичного вивчення мови у тісному зв'язку з історією народу, порушив питання про стародавність окремих східнослов'янських мов та про час їхнього утворення, розглянув особливості давньоруської мови в її розвитку.

Як підкреслював І. І. Срезневський, життя мови можливе тому, що воно є «в народі», й історію «народної мови» мовознавець повинен досліджувати навіть більше, ніж історію мови книжної [там же, с. 34].

Як писав П. В. Владимиров, І. І. Срезневський пов'язував історію мови російського народу з історією мов інших слов'янських народів. На думку П. В. Владимирова, І. І. Срезневський не міг відбудувати «давню первинну мову руську», проте підкреслював, з погляду слов'янської філології, близькість давньої народної мови східних слов'ян до старослов'янської, вказуючи тільки незначні відмінності між ними [66, с. 4 – 5].

За І. І. Срезневським, відмежування книжної мови від народної мови розпочалося від того часу, коли почали старіти давні форми, коли народна мова почала змінювати свою будову. Мова народу зазнавала змін в різних місцевостях, поділяючись на говори та наріччя, а в книгах церковних мимохить утримувалася мова давня, незмінна. Початком утворення розмовної «руської» мови І. І. Срезневський вважав XIII – XIV ст. ст.

Зміни в морфології, на думку І. І. Срезневського, відбувалися в утраті двоїни і ця втрата відбувалася в усіх говорах східнослов'янських мов (це можна спостерігати й у давніх пам'ятках, і в сучасних народних говорах). Приклади вживання двоїни можна побачити звернувшись до чеських, сербських, польських пам'яток IX – XIV ст. ст. [315, с. 54].

Питання історії мови плідно розробляв П. О. Лавровський [208], який, досліджував матеріал писемних пам'яток новгородського походження і сформулював висновки, дещо відмінні від висновків І. І. Срезневського: На думку П. О. Лавровського, особливості «новгородського говору» існували задовго до XIV ст.

Дотримуючись в цілому поглядів І. І. Срезневського стосовно історії східнослов'янських мов, П. О. Лавровський значну увагу приділив в своїй праці «О языке северных русских летописей» [208] дослідженню відмінних властивостей давньоруської мови; мовознавець звертався при цьому до фактів,

отриманих з північних «руських» літописів та давніх авторів. Історичний розвиток російської мови в праці П. О. Лавровського досліджено наочно: вчений відтворив втрату редукованих **ѣ, ѥ**, неперехідне пом'якшення задньоязикових приголосних, появу в множині іменників чоловічого роду та середнього роду закінчень жіночого роду **-амь, -ами, -ахъ**, утрату супіна, двоїни тощо. Факти, наведені П. О. Лавровським, мають відношення до звуків, граматичних, синтаксичних особливостей давньоруської мови [там же, с. 12 – 51].

За настановою П. О. Лавровського, потрібно «зібрати всі дані мови, використовуючи пам'ятки та живу мову, простежити видозміну мови протягом століть, наскільки це дозволяють зробити джерела, визначити, що належало й належить мові» [там же, с. 2 – 3].

Треба звернути увагу на зауваження П. О. Лавровського в наступному аспекті: на думку дослідника, не слід вважати, що певні особливості давньоруської мови збереглися до сьогодення в одних лише писемних пам'ятках, оскільки ознаки її залишаються дотепер у творах «народної словесності». Тому поряд з літописами при дослідженні давньої мови матеріалом дослідження можуть слугувати твори сучасної «народної словесності», які зберегли в собі ознаки давнини, часто найвіддаленішої [там же, с. 117].

Схожих поглядів дотримувався й Ф. І. Буслаєв. На думку дослідника, можна спостерігати «тісний зв'язок нашої народної поезії (російського, українського й білоруського фольклору – О. П.) з найдавнішими пам'ятками як руської літератури, так й інших слов'янських племен і з творами найновіших письменників наших» [49, с. 187]. За Ф. І. Буслаєвим, у фольклорі, існує значна кількість «архаїзмів», які становлять інтерес для історії мови. До цієї групи відносяться слова з фонетичними ознаками старослов'янізмів (*един, хоцет* та ін.), застарілі форми слів (наприклад, форма двоїни, відображена в наведених Ф. І. Буслаєвим ілюстраціях з російського фольклору: *двумя братцами*

родимыми, дву удалыми Борисовичи; а при нем только было казаков на дву коломенках; сестра тебе Волга челобитье посылает двою) [там же, с. 227 – 228]. Крім того, у фольклорних творах можна знайти діалектизми (рос. *займище* «болото», *домовище* «домовина», *облова* «особливий рід полювання», *кокора* «криве дерево» та ін.) [там же, с. 243 – 244].

На думку дослідника, вартує звернути увагу на таке джерело реконструкції історії мови, яким є мова письменників. В цьому плані вчений розглядав мову М. В. Ломоносова, М. М. Карамзіна, Г. Р. Державіна, В. А. Жуковського, І. А. Крилова, О. С. Грибоєдова, О. С. Пушкіна й вказував, з одного боку, що ці російські письменники мали за певний орієнтир «народну мову», з іншого боку, на наявність у їхніх творах значного про шарку «архаїзмів» [там же, с. 192 – 195, 228 – 230].

Отже, наведений матеріал свідчить, що мовознавцями 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. в загальних рисах було визначено коло джерел реконструкції історії східнослов'янських мов.

За нашими спостереженнями, у теоретичному аспекті це було зроблено Ф. І. Буслаєвим, який узагальнив свій власний досвід і досвід своїх сучасників. До «джерел історичної граматики руської мови» вчений відніс 1) старослов'янську мову, 2) інші слов'янські мови, 3) східнослов'янські мови: давньоруську, відбиту в давніх пам'ятках, і сучасну «руську народну мову» (російську, українську й білоруську) в сукупності говорів, 4) мову «зразкових письменників», насамперед М. В. Ломоносова, М. М. Карамзіна, О. С. Пушкіна [48, с. 35 – 36].

За нашими спостереженнями, мовознавці 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. не ставили питання про пріоритетність того чи іншого джерела реконструкції мовної історії. Хоча треба підкреслити, що у підході до джерел реконструкції історії мови намітилися нові тенденції. Ці тенденції полягали в критичному ставленні до давніх писемних пам'яток та у твердженні про значну цінність для лінгвістів явищ сучасних мов (діалектів).

Про такий підхід писав І. І. Срезневський. На думку дослідника, зрозуміти внутрішню логіку розвитку східнослов'янських мов як певних систем, починаючи від давньоруського періоду, можна за допомогою порівняння сучасних східнослов'янських мов з іншими слов'янськими. За словами І. І. Срезневського, з огляду на реконструкцію «спільноруської прамови», мовознавець відзначав, що «прозорити в давню вимову руську» можливо лише «за допомогою порівняльного вивчення народних місцевих наріч, хоча б навіть і нашого часу, маючи при цьому на увазі й інші слов'янські наріччя» [315, с. 31]. Саме в цьому аспекті лінгвіст вказав на необхідність й актуальність «опрацювання мови», яке протиставлене дослідженню «пам'яток писемності» [78, с. 95 – 96]. За словами В. А. Глуценка, «опрацюванням мови», І. І. Срезневський називав студіювання сучасних дослідникові діалектів [109, с. 38]. При цьому, за словами ученого постає завдання відбудови з опорою на «порівняння мов і наріч споріднених» найдавнішої первісної мови в усьому її складі та будові, з усіма її формами та словами [315, с. 21].

Згідно з Ф. І. Буслаєвим, для повної характеристики звуків і форм існує потреба враховувати як літературну вимову й особливості вживання граматичних форм, так і усе діалектне різноманіття у фонетиці й граматиці, оскільки різноманіття звуків і форм у говорах ґрунтується, на думку лінгвіста, на тих самих «законах», що й у літературній мові (Ф. І. Буслаєв писав лише про російську літературну мову). Більше того, «просторіччя (тобто діалектне мовлення – О. П.) не лише розширює силу закону, який зазнає утиску книжного мовлення, але іноді правильніше й міцніше тримається первісного закону, уже порушеного в мовленні книжному» [48, с. 28]. З огляду на це великого значення для подальших студій набуває теза Ф. І. Буслаєва про те, що в говорах «збереглося найдавніших й істотних властивостей руської мови більше, ніж у сучасному освіченому мовленні» [там же, с. 36].

Ф. І. Буслаєв акцентує увагу на зв'язок, що існує між мовною історією й «обласними наріччями», і на значущість фактів морфології й лексики діалектів

для вивчення літературної мови. На думку дослідника, і апелюючи до прикладів він довів, що при вивченні історії мови слід враховувати не лише явища давніх пам'яток та паралелі зі споріднених мов, а й досліджувати факти «живих» говорів простого народу, форми й слова яких можуть допомогти висвітлити значення слів і виникнення форм літературної мови [там же, с. 41 – 78].

За словами Ф. І. Буслаєва, важливим є для дослідження мовних законів і «вивчення мови розмовної з її місцевими видозмінами, і мови книжної [там же, с. 28]. Водночас дослідник підкреслював, що в говорах залишаються архаїчні риси [там же, с. 28, 36]. За уважними спостереженнями мовознавця, у давніх пам'ятках також зберігаються давньоруські й старослов'янські архаїчні особливості. Це залежить від кількості запозичень з мови церковнослов'янських книг [там же, с. 36].

Отже, на думку Ф. І. Буслаєв, що історичне вивчення мовної історії повинно ґрунтуватися на дослідженні явищ не лише літературної, а й народної мови, тобто брати до уваги й діалекти, і що без такого підходу до історії мови неможливо пояснити всі особливості книжного стилю. Учений наголошував, що мовознавцю слід керуватися об'єктивними законами розвитку мови, що визначаються внутрішнім рухом самого матеріалу мови.

Стосовно значущості вивчення «народної мови» Ф. І. Буслаєв писав: «Органічне життя, яким пройнята вона, надає їй характер предмета, що має повне право увійти в царину філології» [49, с. 282]. Якщо взяти до уваги, що під «організмом мови» Ф. І. Буслаєв розумів цілісність мовної системи, то можна дійти наступного висновку: «органічне життя» мови, про яке писав учений, і було в його трактуванні функціонуванням «живої» мовної системи. Вказане твердження Ф. І. Буслаєва підтверджує факт про те, що він близько підійшов до усвідомлення переваг діалектного мовлення щодо виявлення системних властивостей мови [109, с. 38]. За словами представника Московської школи Є. Ф. Будде, одна з заслуг Ф. І. Буслаєва перед російським мовознавством

полягає в тому, що він «увів у граматику народну мову з її говорами» [31, с. 484].

Отже, твердження І. І. Срезневського й Ф. І. Буслаєва про значну цінність для дослідників мовної історії явищ сучасних мов (у сукупності їхніх говорів) стало виявом нової тенденції в підході до джерел вивчення історії мови. Вона знайшла подальше втілення в працях учених Харківської, Московської й Казанської лінгвістичних шкіл [109, с. 49 – 51, 109 – 121], а також низки інших українських і російських лінгвістів.

Як зазначив В. А. Глуценко [91, с. 26], значну роль у формуванні ставлення мовознавців до явищ сучасних діалектів відіграв «Толковый словарь живого великорусского языка» В. І. Даля. На думку сучасників, словник В. І. Даля – «явище виняткове і, в деякому роді, унікальне» [6, с. V]. Вихід у світ цієї лексикографічної праці став яскравою подією в російській культурі, словник посів почесне й вагоме місце в її історії [там же, с. VI]. Це словник *живої* (що відображено в назві), сучасної В. І. Далю російської мови. Ця лексикографічна праця має понад 200 тисяч слів. Разом із загальноновживаними словами в словнику широко представлено лексику обмеженого вживання: діалектну, спеціальну, жаргонну.

Діалектна лексика словника включає не лише власне лексичні, семантичні, етнографічні, фонетичні та словотворчі діалектизми, а й морфологічні та синтаксичні особливості російських говорів. У словнику майже немає ілюстрацій з художньої літератури, вони замінені прикладами з діалектної мови.

На думку сучасників, «своїм словником і широко залученими до нього матеріалами народної мови В. І. Даль прагнув показати сучасникам засоби народного оновлення російської літературної мови ХІХ століття» [там же]. Без сумніву можна стверджувати, що словник «відіграв значну роль у збільшенні інтересу до живих говорів російської мови» [там же]. Вихід у світ словника В. І. Даля сприяв активному використанню сучасних діалектних даних як

джерела реконструкції історії мови. Саме на цей аспект й звертає увагу В. А. Глущенко [91, с. 27]. На нашу думку, саме ця особливість лексикографічної праці видається надзвичайно важливою в контексті впливу В. І. Даля на тогочасне й подальше мовознавство.

Висновки до розділу 2.

1. Вивчення для праць українських і російських компаративістів першого періоду (20-і – 60-і рр. XIX ст.) дозволяє зробити висновок, що для цього часу було характерним переважання прийому генетичного ототожнення фактів над процедурою лінгвістичної реконструкції. Учені почали розрізняти в мові нашарування, неоднакові за часом, ототожнювати факти різної хронології, відбиті в сучасних мовах і в давніх писемних пам'ятках (реконструкція О. Х. Востоковим носових голосних у праслов'янській мові).

2. Компаративісти цього часу тлумачили історію звуків, форм і мови взагалі як дивергентний процес. Водночас реконструювалися й зміни конвергентного характеру. Виникає ідея закономірності розвитку мови.

3. Складається таке трактування фонетичних законів, відповідно до якого звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції. Складається тенденція до виділення етапів дії фонетичних законів. Звідси робляться спроби реконструкції прамовних станів.

4. Лінгвістична реконструкція у працях мовознавців 20-х – 60-х рр. мала перспективний і субстанціональний характер.

5. До джерел реконструкції мови українські та російські лінгвісти 20-х – 60-х рр. XIX ст. відносили: старослов'янську мову, інші слов'янські, у тому числі східнослов'янські мови в сукупності їхніх говорів, а також мову письменників. Питання про пріоритетність джерел студіювання історії мови не ставилося. Водночас було оцінено критично давні писемні пам'ятки і підкреслено цінність для дослідників мови явищ сучасних мов.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора
[243; 244]

Розділ 3

ЛІНГВІСТИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ І РОСІЙСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 70-х рр. ХІХ ст – 30-х рр. ХХ ст.

3.1. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів в українському і російському мовознавстві 70- х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Методика реконструкції в лінгвістиці – одна із пріоритетних проблем лінгвістичної історіографії. Дослідники сходяться в тому, що методика моделювання мовної історії у працях мовознавців ХІХ – початку ХХ ст. виходила з теорії «родовідного дерева» та «хвильової» теорії. Як зазначає Б. А. Глинський, у процесі прогресу науки модельне пояснення завжди переростає в немодельне, тобто пояснення через закон (теорію) власної предметної області об'єкта. У такому випадку модельне пояснення не замінюється теоретичним поясненням, а поступово переростає в нього. Відбувається процес «демоделізації», що доводить відсутність абсолютної межі між модельним і теоретичним поясненням [75, с. 194 – 195].

Низку особливостей лінгвістичної реконструкції в студіях учених Харківської, Московської, Казанської шкіл та українських лінгвістів, представників історичного методу, розглянуто В. А. Глущенком [81; 92; 104; 108; 109], О. М. Голуб [138], Овчаренком В. М. [223], К. А. Тищенко [322] та ін. Проте роботи цих лінгвістів не присвячені безпосередньо цій проблемі.

Отже, здійснено спробу спеціального дослідження реконструкції Харківської, Московської, Казанської шкіл і українських лінгвістів в лінгвістичній історіографічному аспекті із залученням нових матеріалів і спочатку представимо загальну характеристику діяльності мовознавців цього періоду.

Розуміючи мову як таку, що перебуває в постійному русі і ніколи не знаходиться в нерухомому стані, учені Харківської і Московської лінгвістичних шкіл вважали, що зміни в мові (діалекті) відбуваються поступово, у формі

повільної еволюції [109, с. 43]. Отже, представники обох шкіл плідно сприймали й продовжували ідеї мовознавців першого періоду. Це виявилось й у тому, що вони інтерпретували багато змін як тривалі процеси (зокрема, процес занепаду редукованих у східнослов'янських мовах).

Історіографи мовознавства відзначають, що лінгвістична реконструкція в студіях учених Харківської та Московської лінгвістичних шкіл має ретроспективний характер, зумовлений пріоритетністю сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови. У дослідженнях представників історичного методу в українському і російському мовознавці (О. І. Соболевський, М. М. Каринський, А. Ю. Кримський) реконструкція є проспективною, що пов'язано з використанням як пріоритетного джерела вивчення історії мови матеріалу давніх писемних пам'яток. Більш результативною виявилася ретроспективна реконструкція [там же, с. 61, 129 – 130].

Учені Московської школи застосовують такий різновид зовнішньої реконструкції, як зворотна реконструкція, яка дозволяє відтворити особливості проміжних прамов. Історія східнослов'янських мов досліджується з двох пунктів: здійснюється ретроспективна реконструкція (від сучасних східнослов'янських мов до спільноруської) і ніби назустріч їй – зворотна (від реконструйованої на матеріалі слов'янських мов спільноруської до тієї ж спільноруської) [там же, с. 137].

Продовжуючи традиції компаративістики першого періоду, учені Харківської і Московської лінгвістичних шкіл негативно розв'язували питання про мову-еталон: хоча санскрит і старослов'янська є дуже важливими для дослідження історії індоєвропейських і слов'янських мов, ні санскрит, ні старослов'янську не слід використовувати як мову-еталон, бо це може призвести до однобічності та штучності реконструкції [108, с. 21; 109, с. 132].

У лінгвістичноісторіографічних працях міститься цікавий матеріал про ставлення компаративістів другого періоду до «хвильової» теорії. Критично

оцінюючи експланаторні можливості цієї теорії, О.О. Потебня на практиці показав штучність спроб звернення до неї у з'ясуванні конкретних фонетичних змін [108, с. 62–63]. Негативне ставлення до «хвильової» теорії П. Ф. Фортунатова та О. О. Шахматова було зумовлене тим, що вона недостатньою мірою враховує конкретні історичні обставини життя того або іншого народу. Частина вчених Московської лінгвістичної школи (Є. Ф. Будде, Б. М. Ляпунов, В. К. Поржезинський) зверталися до «хвильової» теорії у своїх конкретних інтерпретаціях [там же, с. 132 – 135]. Історичне трактування східнослов'янського мовного матеріалу в дусі «хвильової» теорії подавали також О. І. Соболевський і С. Й. Смаль-Стоцький [там же].

І. О. Бодуен де Куртене досить критично ставився як до теорії «родовідного» дерева, так і до «хвильової» теорії, називаючи їх однобічними й такими, що не відбивають мовну реальність [345, с. 26 – 28]. Разом з тим, як свідчить аналіз праць фундатора Казанської школи, він віддавав певну перевагу «хвильовій» теорії.

Попереднє вивчення праць П. О. Бузука і К. Т. Німчинова показало, що ці українські мовознавці негативно ставилися до моделі «родовідного» дерева, високо оцінюючи пояснювальні можливості «хвильової» моделі. У лінгвістичній літературі позицію цих учених не відбито.

Для вчених Харківської та Московської лінгвістичних шкіл є характерним намагання шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення реконструйованих фонетичних законів було зведено до встановлення фонетичних умов (не зумовлені фонетичною позицією звукові зміни мовознавці не коментували). Вивчення умов фонетичних змін стало значним внеском в історичну фонетику східнослов'янських мов.

Цьому сприяли твердження молодогограматиків про безвинятковість фонетичних законів і про дію аналогії. На відміну від молодогограматиків, учені Московської школи усвідомлювали процеси аналогії як закономірні та необов'язково протилежні фонетичним законам.

Історіографи мовознавства відзначають велику роль, яку відіграли в теоретичному дослідженні аналогії І. О. Бодуен де Куртене, В. О. Богородицький, К. Ю. Аппель [10, с. 270, 274; 163, с. 461, 475; 109, с. 154].

Розуміння вченими Харківської та Московської лінгвістичних шкіл системного характеру фонетичних змін зумовило пошук зв'язку між ними, намагання виявити однорідні фонетичні закони, які об'єднані спільною причиною і діють у певний період історії мови.

Ця тенденція найбільш виразно відбилася в концепціях «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні, зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького, взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов О. О. Шахматова [там же, с. 78–82, 156–160]. У цих концепціях відбився системний підхід до мовних явищ у їх історії.

Вивчення лінгвоісторіографічних джерел показує, що в студіях учених другого періоду реконструкція архетипів і фонетичних законів мала субстанційний характер: мовознавці цього періоду продовжували традиції компаративістики 20-х – 60-х рр. XIX ст., намагаючись реконструювати «матерію» мови. В О. О. Потебні та М. О. Колосова це виявляється, зокрема, у реконструкції середніх звуків-архетипів, які пояснюють деякі сучасні рефлексії слов'янських мов. Так, при визначенні первинності-вторинності початкових *je*, *o* вони обґрунтовували положення про можливість реконструкції третього звука – спільнослов'янського *e* [там же, с. 95–97]. Представники Московської лінгвістичної школи намагалися відтворювати найтонші відтінки звуків. Отже, важливою ознакою реконструкції в студіях учених Московської лінгвістичної школи є надмірність. На це вказували сучасники П. Ф. Фортунатова і О. О. Шахматова [45, с. 831; 46, с. 323].

На думку В. А. Глуценка, учені Харківської та Московської лінгвістичних шкіл вважали, що при історичному вивченні мовних явищ, зокрема в ході лінгвістичної реконструкції, дослідники повинні розкривати історичні, причинові і системні зв'язки мовних елементів [109, с. 99, 173 – 174].

Розглянемо особливості лінгвістичної реконструкції більш детально.

Як ми зазначаємо, метою нашого розділу роботи є розкриття найважливіших особливостей лінгвістичної реконструкції в студіях учених 70-х рр. XIX ст – 30-х рр. XX ст, визначення внеску мовознавців у розробку відповідного кола питань, оцінка висунутих ученими тверджень з позицій сучасної компаративістики. Хронологічно плідні студії здійснювали учені Харківської лінгвістичної школи. У компаративістиці другого періоду (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) реконструкція значно вдосконалюється, у ній з'являється ряд нових рис. У цей період плідно працюють Харківська, Московська і Казанська лінгвістичні школи, а також такі російські та українські мовознавці, як О. І. Соболевський, А. Ю. Кримський, Є. К. Тимченко, П. О. Бузук, К. Т. Німчинов та ін. [там же, с. 112–114; 223].

Як відмічає В. А. Глущенко, якщо представники Харківської школи (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, М. О. Колосов) моделювали історію звуків та мови взагалі як дивергентний процес, то вчені Московської школи були прибічниками теорії дивергентно-конвергентної еволюції мови (П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, Б. М. Ляпунов, С. М. Кульбакін, В. К. Поржезинський) [109, с. 53, 123].

Виділяючи етапи розвитку того або іншого фонетичного явища, учені Харківської та Московської шкіл орієнтувалися на прамовну схему і здійснювали реконструкцію за «колінами» родовідного дерева [там же, с. 120–132].

Учені Харківської лінгвістичної школи трактували історію мови, її одиниць як дивергенцію (диференціацію) в дусі теорії «родовідного дерева» А. Шлейхера. Однак, на думку О. О. Потебні, теорія «родовідного дерева» допускає «різного роду ускладнення. Так наприклад, їй ані трохи не суперечило б припущення, що в нинішніх руських наріч східнослов'янських мов не один родоначальник, а 2, 3 та скільки потрібно» [274, с. 9]. На практиці вчений виходив з визнання одного «родоначальника» східнослов'янських мов —

спільноруської мови [266, с. 138–140]. О. О. Потебня розглядав її як результат розпаду спільнослов'янської [там же, с. 44–45; 271, с. 21]. Спільнослов'янська прामова поділилася на південно-східну та західну (тут О. О. Потебня дотримується традиційної точки зору, висунутої ще Й. Добровським), що можна підтвердити, зокрема, подібністю східнослов'янської та південнослов'янського наголосу [266, с. 44–45]. З південно-східної групи, за О. О. Потебнею, і виділилася спільноруська прामова.

Дивергентний характер процесів мовної еволюції, «панування одного прагнення до розпаду нарічч» [там же, с. 10] у мовному минулому О. О. Потебня обґрунтовував посиленням на екстралінгвістичні чинники: «Чим далі в старовину, тим більш замкнутим життям живуть відособлені племена, тим сильніше несвідоме почуття цілісності мови, що допускає тільки такі нововведення, які самі собою випливають із внутрішнього життя мови» [там же, с. 11].

Моделювання історії звуків східнослов'янських мов як дивергенції в працях учених Харківської школи можна розглянути на прикладі дослідження О. О. Потебнею долі спільнослов'янських сполучень *tj*, *dj* на східнослов'янському терені. Учений вважав, що ці сполучення на «русько-болгарському» ґрунті давали *ч'ч* і *дж'дж*'. Подальшу історію зазначених архетипів О. О. Потебня уявляв як їх розщеплення, звідки, зокрема, старослов'янські *ѠѠ*, *ѢѢ*, з одного боку, і спільноруські *ч*, *д* і *ж*, з іншого [266, с. 49–50]. У свою чергу африката *дж*, що збереглася в «малоруському наріччі», у «спільновеликоруському» перейшла у фрикативний приголосний *ж* [266, с. 140].

Необхідно відзначити деяку прямолінійність учених Харківської школи в користуванні моделлю «родовідного дерева». Це виявилось, зокрема, у реконструкції О. О. Потебнею «спільновеликоруського наріччя» (яке, на думку вченого, пізніше розпалося на північно- та південновеликоруське наріччя) і в пов'язаній з цим інтерпретації деяких мовних змін. Як вважав О. О. Потебня,

«спільновеликоруське наріччя, можливо, уже в X ст. або раніше відокремилася від давньої мови м'якою вимовою звуків *h* і *e*, безпосереднім пом'якшенням приголосних, які передували цим голосним, і ослабленням *дж* (із *dj*) в *ж*» [там же]. Прямолинійність у застосуванні моделі «родовідного дерева» відбилася й в інтерпретації дифтонгізації *o*, *e* в нових закритих складах (північні говори української мови), що запропонував П. Г. Житецький. На відміну від О. О. Потебні, який локалізував це явище на українському ґрунті (його після занепаду редукованих пережили всі українські говори), П. Г. Житецький розглядав дифтонгізацію *o*, *e* як фонетичний процес, що відбувся в спільноруській прамові. На думку П. Г. Житецького, з дифтонгів виник не тільки український голосний *i*, а й російські *o*, *e* [152, с. 118–119, 263–264]. Отже, тут ученому завадила прамовна схема: найбільш архаїчні риси сучасних говорів, як це імпліцитно представлено в П. Г. Житецького, за своїм походженням можуть бути інтерпретовані як прамовні архетипи, причому такі, що характеризують не окремі говори прамови, а прамову в цілому.

Новаторський характер мала вимога вчених Харківської школи реконструювати максимально можливу кількість послідовних етапів еволюції того або іншого звука. Кожне мовне явище є наслідком тривалого процесу; отже, необхідне «розмежування епох у звукових явищах» [207, с. 37]. Характерно, що істотним недоліком висвітлення П. О. Лавровським історії українського *i*, який уживається на місці споконвічного *ě*, О. О. Потебня вважав ігнорування етапів розвитку цього звука, реконструйованих відповідно до «колін» родовідного дерева: за П. О. Лавровським, голосний *i* на місці *ě* в українській мові є, власне, законсервованим індоєвропейським звуком, який в інших індоєвропейських мовах (санскриті, литовській, старослов'янській) змінився в голосні різної якості [там же, с. 229]. На думку О. О. Потебні, ця інтерпретація є порушенням вимог до лінгвістичної реконструкції: «Якщо б це твердження могло бути доведене, то воно перевернуло б догори дном усе сучасне мовознавство» [266, с. 109]. Чітко відокремлені етапи розвитку

О. О. Потебня, а слідом за ним і П. Г. Житецький установлюють і для переходу *o, e* в *i* в нових закритих складах, що відбувся в більшості українських говорів. У цьому переході, як зазначає О. О. Потебня, «кількісні зміни» (подовження *o, e*) передують якісним [269, с. 49]. І хоча дифтонги на місці етимологічних *o, e* збереглися лише в північних (поліських) говорах української мови, через цей етап пройшли всі українські говори. Це твердження, висунуте О. О. Потебнею, переважає в сучасному українському мовознавстві [157, с. 23; 158, с. 275–276; 225, с. 43–44; 14, с. 62–68].

Разом з тим учені Харківської школи не ставлять за мету в кожному випадку реконструювати давні фонетичні зміни в усіх проміжних прамовах, зосереджуючи свою увагу на порівняно пізніх станах мовної історії [109, с. 55].

Фіксуючи увагу на етапах еволюції фонетичної системи, учені Харківської школи реконструюють певні синхронні зрізи. Для М. С. Колосова та П. Г. Житецького хронологічно граничними є явища прасхіднослов'янської мови в період, який безпосередньо передував виникненню писемності на Русі [195, VIII, с. 14; 152, с. 31].

Праслов'янські архетипи розглянуто в працях М. О. Колосова та П. Г. Житецького лише спорадично. Інша картина спостерігається в роботах О. О. Потебні. У зв'язку з реконструкцією прасхіднослов'янської прамови О. О. Потебня звертається до праслов'янської; його цікавить пізня епоха історії праслов'янської мови, епоха її розпаду. З вивченням лише одного синхронного зрізу і праслов'янської мови пов'язані такі особливості її реконструкції, як статичність і порівняно невелика глибина. Значно більшою в О. О. Потебні є глибина реконструкції прасхіднослов'янської мови від моменту виділення її з південно-східної групи до часу виникнення окремих «руських наріч». Наявність у працях ученого двох синхронних зрізів прасхіднослов'янської мови дозволяє зробити висновок про динамічний характер її реконструкції.

У компаративістиці другого періоду (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) процедура лінгвістичної реконструкції набуває значного

вдосконалення. Як відзначають сучасні лінгвісториографи, на місце «однобічної і послідовної дивергенції за схемою родовідного дерева А. Шлейхера тепер виступає концепція змінної диференціації й інтеграції, дивергенції й конвергенції мов, яка ніби примиряє хвильову теорію Й. Шмідта з концепцією його вчителя Шлейхера» [163, с. 460]. Учені Московської школи розвивають далі теорію «родовідного дерева» А. Шлейхера в так званій теорії дивергентно-конвергентної еволюції мови П. Ф. Фортунатова. Сучасні лінгвісториографи так характеризують відповідні процеси: «процеси відокремлення, диференціації, дивергенції слов'янських мов і діалектів споконвіку врівноважуються процесами конвергентними», причому, на думку В. К. Журавльова, «екстралінгвальні чинники сприяли розвитку скоріш дивергентних, ніж конвергентних процесів» [там же, с. 455].

Відмовляючись від трактування історії розвитку мов як виключно поступового розгалуження, диференціації, П. Ф. Фортунатов тісно пов'язував розвиток мов з розвитком людського суспільства і кваліфікував це як досить складний процес, у якому «роздроблення суспільства на ті чи інші частини відповідає роздробленню мови на окремі наріччя, а об'єднанню частин суспільного союзу відповідає і в мові об'єднання її нарічч» [336, т. 1, с. 24, 68]. Отже, мовознавець розглядав розвиток мов як низку процесів роз'єднання та з'єднання. Але певну перевагу було надано процесу дивергенції; у його межах «мова в її історії подає постійне роздроблення на наріччя, з яких далі можуть розвиватися самостійні мови» [там же, т. 1, с. 68]. Пояснюючи цей процес, П. Ф. Фортунатов звертається до таких причин. По-перше, необхідно зважувати на той факт, що «чим сильніше діють умови, що роз'єднують діалекти, тим самобутніше розвиваються ці діалекти; а як тільки зникає будь-який зв'язок між ними, колишні наріччя однієї і тієї ж мови перетворюються на самостійні, окремі мови» [там же, т. 1, с. 68]. До того ж необхідно враховувати, що не існує «й двох людей..., які говорять зовсім однаково»; звідси впливає, що мова, «завдяки своїм носіям, має умови й причини своєї різноманітності, яка все

збільшується протягом історії» [34, с. 7 – 8]. По-друге, П. Ф. Фортунатов висловлював думку, що чим далі в сиву давнину, тим меншу роль відіграють процеси конвергенції: «чим більш первісне... суспільство, тим більш однорідне воно за складом, і тому мова такого суспільства не представляє інших відмінностей, крім місцевих...» [336, т. 1, с. 68].

Певну перевагу процесу дивергенції віддавали й інші представники Московської школи. Так, Б. М. Ляпунов, поділяючи наукові принципи П. Ф. Фортунатова, підкреслював, що «значним ... необхідно визнати намагання фонетичні явища нових наріч пояснювати з фонетичних варіантів уже прамови, яка з самого початку вже без сумніву дробилася на говірки, а не представляла ідеальної єдності, яка можлива тільки в мові однієї людини» [211, с. 6]. Для наукових робіт Б. М. Ляпунова характерним є намагання розкрити сучасні діалектні відмінності вже в прамові. Цього погляду представників Московської школи, однак, не поділяв В. Ягич.

Учені Московської школи моделювали дивергентно-конвергентні процеси на основі виділення етапів еволюції звука; найдавніші етапи вони реконструювали в дусі дивергентної теорії «родовідного дерева», відносячи архетипи і фонетичні закони до спільноіндоєвропейської, балто-слов'янської, праслов'янської, «прасхіднослов'янської» мов [336, т. 1, с. 39–43, 287–338]. Щодо пізніших етапів розвитку, то їх представники Московської школи відтворювали, враховуючи конвергентні процеси. Показовою в цьому питанні є концепція походження східнослов'янських мов О. О. Шахматова. Згідно з цією концепцією, саме завдяки конвергенції давньоруських наріч: північноруського, східноруського та південноруського – виникли російська, українська та білоруська мови [353, с. II – III].

Подібного погляду дотримувався й Б. М. Ляпунов, який писав про єдину «спільноруську» прамову, від якої походять російська, українська та білоруська мови: «Можна сказати, що до XI століття існувала єдина спільноруська прामова з незначними діалектними варіаціями» [209, с. 5].

Моделювання історії звуків східнослов'янських мов як дивергенції в працях учених Московської школи можна розглянути на прикладі дослідження П. Ф. Фортунатовим долі праслов'янських сполучень *tor, ter, tol, tel* між приголосними. Учений розглядав історію розгалуження цих сполучень на теренах західнослов'янських, південнослов'янських і східнослов'янських мов. Подальшу історію зазначених архетипів П. Ф. Фортунатов уявляв як розщеплення: в західнослов'янських мовах вони перейшли в *tro, tre, tlo, tle*, а на східнослов'янському ґрунті дали явище повноголосся [335, с. 172 – 185].

Так, О. О. Шахматов відзначав, що слов'янські сполучення редукованих голосних зі складовими сонорними збігаються з відповідними індоєвропейськими сполученнями тільки формально, і кваліфікував їх як специфічну слов'янську звукову рису. Щоб розв'язати проблему повноголосся в східнослов'янських мовах, мовознавець звернувся до історії сполучень *trbt, trbt* в південно- і західнослов'янських мовах. О. О. Шахматов з'ясував, що на південнослов'янському мовному ґрунті плавні в таких сполуках утрачали свій складовий характер, відбувалася метатеза голосного й приголосного та виникали сполучення *trь, trь*. Як доказ свого твердження мовознавець наводив старослов'янські *влькъ, прьсть, мльва, гръло*. У західнослов'янських мовах складові *r* та *l* стали твердими залежно від наступного голосного. Спираючись на факти сучасного живого мовлення та писемні пам'ятки, О. О. Шахматов зробив висновок, що «друге повноголосся має місце тільки в закритих складах, які утворилися внаслідок зникнення чи випадіння *ь* і *ъ*» [359, с. 4–183].

Як еволюційний і поступовий процес розглядав історію цих сполучень і Є. Ф. Будде [28, с. 55–59].

Зазначимо, що М. М. Дурново звертається до історії дифтонгів *yu, oi* в українській мові. Мовознавець реконструював їх історію як розгалуження із «спільноруських» *o e* в північноукраїнських діалектах: *yo, io, ie* під

наголосом; *o, e* – у відкритих складах без наголосу; в інших українських говорах – $\hat{y}o > i, \hat{u}o > y, u, o, e, \hat{u}e > i$ [148, с. 228 – 229].

Дослідимо погляди мовознавців Казанської лінгвістичної школи щодо дивергентних і конвергентних процесів, зокрема у студіях І. О. Бодуена де Куртене та В. О. Богородицького. Зазначені вище моделі мовного розвитку у працях мовознавців Харківської та Московської шкіл були досліджені сучасними лінгвістами [109; с. 162], а праці учених Казанської лінгвістичної школи потребують подальшого дослідження. У процесі роботи передбачається розв'язання таких завдань: 1) висвітлення теоретичних поглядів І. О. Бодуена де Куртене та В. О. Богородицького на дивергентні і конвергентні процеси; 2) оцінка відповідних концепцій з позицій сучасного мовознавства.

На нашу думку, об'єктом дослідження є сукупність наукових текстів учених Казанської лінгвістичної школи, розглянутих в лінгвоісторіографічному аспекті. Предметом дослідження є методика моделювання дивергентно-конвергентних процесів у працях учених Казанської лінгвістичної школи. Поставлені завдання розв'язуються за допомогою актуалістичного методу, який є загальнонауковим методом теоретичного рівня наукового пізнання.

Як вже зазначалось, методика моделювання конкретних генетичних відношень між мовами на індоєвропейському матеріалі в компаративістиці другої половини ХІХ ст. спричинилася виникненням моделі «родовідного дерева» А. Шлейхера, яка пояснювала походження мов індоєвропейської сім'ї шляхом поступового діалектного дроблення прамови та була представлена у вигляді схеми, що нагадувала гіллясте дерево, і «хвильової» моделі Й. Шмідта, яка ілюструвала ідею поступовості переходів від одних мовних груп до інших та багатосторонність їх взаємозв'язків. Отже, поряд з теорією «родовідного дерева» виникла заснована вже на принципі лінгвістичної безперервності теорія, яка моделювала походження мов у вигляді поступових переходів від одних мовних груп до інших на тлі тісного їх контактування (зважаючи саме на конвергенцію).

Слід зазначити, що Б. О. Серебренников з виникненням «хвильової» теорії пов'язує зародження методів лінгвогеографії [304, с. 121 – 122]. Сучасні вчені зазначають, що модель «родовідного дерева» повинна бути охарактеризована як динамічна модель, що схематизує процес мовної дивергенції, а «хвильова» модель – як статична модель, що демонструє синхронні генетичні взаємозв'язки мов на певному етапі минулого; ці моделі доповнюють одна одну [179, с. 21 – 22].

Т. С. Шарадзенідзе зазначає, що наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. деякі лінгвісти піддають критиці принципи теорії спорідненості та генеалогічної класифікації мов (Г. Шухардт, Й. Шмідт, І. О. Бодуен де Куртене), що зумовлене виникненням певних труднощів порівняльно-історичного вивчення споріднених мов, але від цих принципів не відмовляються. Досліджуючи мовну дивергенцію, вони виявили труднощі, які створюють змішані мови для встановлення спорідненості та генеалогічної класифікації. Однак твердження про змішаний характер усіх мов, як вважає Т. С. Шарадзенідзе, є дискусійним [348, с. 68, 71].

Розглянемо ставлення представників Казанської школи до теорії «родовідного дерева», «хвильової» теорії і теорії дивергентно-конвергентної еволюції мови. Треба підкреслити, що представники Казанської школи не мали однакової точки зору на проблему моделей мовного розвитку. І. О. Бодуен де Куртене відносив мовознавство до «історико-психологічних» наук, які користуються індуктивним методом; на думку мовознавця, «точне з'ясування якісного розвитку... залишається тільки благим побажанням, залишається тільки недосяжним ідеалом» [23, т. 1, с. 253]. При цьому у процесі вивчення мови важливішим є дослідження саме «живих» мов [там же, т. 1, с. 349]. Щодо моделей мовного розвитку, то, за словами І. О. Бодуена де Куртене, він надає «рішучу перевагу так званій «теорії хвиль» перед «теорією родовідного дерева», але тут же лінгвіст відзначає ваду першої, коли «мова розглядається ... як щось незалежне від людини», закидаючи той

факт, що так «звані мови не мають дійсного існування» [там же, т. 2, с. 187 – 188]. Як на недоліки «теорії хвиль» мовознавець вказує на такі факти, як мовне спілкування і фактор географічний, які тим чи іншим чином були притаманні реконструйованим мовам [там же].

Однак слід звернути увагу на деякі студії І. О. Бодуена де Куртене, в яких можна прослідкувати схильність до дивергентного характеру реконструкцій. Мовознавець на матеріалі польської мови досліджує зміни, «коли в результаті намагання до полегшення в напрямку центробіжному, в напрямку фонаційному наступив розпад першопочаткового голосного звуку *e* на два, на *e* і на *o*: *o* розвилось перед «твердими» передньоязиковими приголосними звуками, тобто перед *t, d, s, z, n, l, r*, а *e* залишилось в усіх інших сполученнях, перш за все перед «м'якими» передньоязиковими приголосними звуками *c', dz', s', z', n', l', r' > r (ri)*» [там же, т. 1, с. 238].

В. О. Богородицький також звертався до дивергентної моделі мовного розвитку – коли йдеться про історичний розвиток російської мови: «Справді, аріоевропейська прмова, як кожна мова, повинна була у своєму розвитку сформувати діалекти, які все більш розходилися між собою і перетворились в самостійні мови, які, у свою чергу, послужили прмовами нових мовних гілок» [20, с. 384].

На фонетичному рівні В. О. Богородицький наводив приклади, що показують дивергентно-конвергентний характер змін звуків, які з часом стали історичними чергуваннями. Так, мовознавець подав такі приклади «розгалуження (дивергенції) одного початкового звуку на два і більше звуків (напр. *o* на *o, , â* і *ъ* або *к* на *к* і *ч*), але... звукові зміни можуть вести також до збігу (конвергенції) двох і більше звуків різного походження в одному звуці» [там же, с. 64, 131]. В. О. Богородицький наводить повноголосні форми як приклад дивергенції [там же, с. 94, 131], а також надає приклади конвергентних процесів. Так, лінгвіст реконструює появу деяких приголосних на слов'янському ґрунті від праіндоєвропейських звуків таким чином:

На думку В. О. Богородицького, «приголосні могли сполучатися з наступними голосними непалатальними і палатальними, приголосним *j* та іншими приголосними», а це, у свою чергу, «дало початок цілому ряду вторинних приголосних (*ч; ш; ж; ц; ц'; т'...*)» [там же, с. 131]:

Як приклад реалізації дивергентної моделі на фонетичному рівні можна навести розвиток *ъ* і *ь*, коли «короткі голосні *ъ* (*ǔ*) і *ь* (*ǖ*), які знаходяться в різних позиціях в слові, змінюються в двох різних напрямках, а саме: ті короткі *ъ* і *ь*, які знаходились в кінці слова або в інших слабких позиціях, поступово слабіли і нарешті зникали, а ті, які посідали сильну позицію в слові, поступово посилювались, змінюючись в напрямку до голосних *о* і *е*» [там же, с. 421].

Учені Казанської школи моделювали вищезазначені дивергентно-конвергентні процеси на основі виділення етапів еволюції звуків, причому найдавніші етапи вони реконструювали в дусі дивергентної теорії «родовідного дерева» з віднесенням архетипів і фонетичних законів до праїндоевропейського, балто-слов'янського, праслов'янського, «спільноруського» етапів [там же, с. 383–385]. Згідно з В. О. Богородицьким, ми маємо «мову праруську, яка розпалась на два головні діалекти – північний і південний» [там же, с. 417–419]. Процедура реконструкції у працях учених Казанської школи передбачає послідовний ретроспективний розгляд фонетичних змін від «аріоєвропейської прамови» (праїндоевропейської) до «литво-слов'янської» (балто-слов'янської), «слов'янської прамови» (праслов'янської), «руської прамови» (прасхіднослов'янської) [там же, с. 385–431] до історичного часу, який мовознавець датує XI сторіччям. При цьому В. О. Богородицький, розглядаючи фонетичні зміни епохи «литво-слов'янської єдності» (балто-слов'янської), вказує на необхідність «досліджувати мовні процеси в тій і в іншій гілці окремо, начебто тимчасово припускаючи, що кожна з них розвинулась самостійно із прамови; при цьому явища повинні розміщуватися за епохами, починаючи від прамовного аріоєвропейського стану і до пізнішого» [там же, с. 390]. Мовознавець встановлював схожі звукові явища, порівнюючи явища з різних мов. Але, як відмічають сучасні мовознавці, В. О. Богородицький не об'єднував типологічні і порівняльно-історичні дослідження [5, с. 175]. Як доказ можна навести наступне висловлення стосовно мети дослідження, коли необхідно «йти все далі й далі в глибину часів, до виявлення глотогонічних питань і до гіпотетичної побудови загального родовідного дерева людських мов» [16, с. 9–10].

Отже, можна зазначити, що вчені Казанської лінгвістичної школи, зокрема І. О. Бодуен де Куртене та В. О. Богородицький, при моделюванні мовної історії слов'янських мов зверталися до практики дивергентно-конвергентного пояснення мовних фактів.

Російські та українські мовознавці 30 – х рр. ХХ ст. моделювали історію східнослов'янських мов в дусі теорії «родовідного дерева» (А. Ю. Кримський), але деякі мовознавці зверталися й до «хвильової» теорії (П. О. Бузук, К. Т. Німчинов, С. Й. Смаль-Стоцький).

Варто підкреслити, що А. Ю. Кримський дотримувався дивергентної теорії стосовно походження української мови: «Малоруська мова виділилась за дуже давньої доби із спільноруської прамови. Терміном «спільноруська прामова» ми визначаємо ту мову, – вона не дійшла до нас у писаних пам'ятниках, – з якої пішли й інші руські мови, а саме: північно-великоруська, південно-великоруська та білоруська [197, с. 9]. і також білоруської мови: «...і північно-руси, і східно-руси ще перед ХІ віком встигли у своїй мові одхилитись од спільноруської прамови» [там же, с. 38].

Причиною розпаду «спільноруської сім'ї» мов мовознавець вважав розселення слов'янства (екстралінгвістичний чинник); він датував цей процес 7–8 ст. [там же, с. 25]. На фонетичному рівні дивергентні процеси можна проілюструвати зміною *чч* і *д□ж, д□ж* у відповідно *ц, з, д□□ж* [там же, с. 20]; *ъ* і *ь* – в одному положенні зникали, а в іншому переходили в *о* та *е* [там же., с. 35]; зміна *р, л* з наступним *ъ, ь* перейшли в *ры, лы, ри, ли* і *ро, ло, ре, ле* [там же, с. 43].

В свою чергу, П. О. Бузук піддає критиці теорію «родовідного дерева», оскільки остання «не пояснює причини перехідних говорів і деяких інших явищ, ... примушує нас вважати, що мови після свого відокремлення життям зовсім замкнутим та ізольованим від сполучення з сусідніми мовами» [32, с. 110] і цю теорію доповнює «хвильовою» теорією [там же]. Хоча П. О. Бузук пише, що теорія «родовідного дерева» є зручною з точки зору «методологічного» і «педагогічного», але мовознавець вказує на її недоліки, оскільки ця теорія не пояснює причин виникнення говорів і представляє розвиток мов як ізольований процес і вказує на необхідність доповнення цієї теорії теорією «хвиль» [там же, с. 7; 34, с. 178]. Теорія «родовідного дерева»

вважалась спрощеною схемою, оскільки вона приймає «точну підлеглість прамовних епох» [317, с. 75–114]. На думку П. О. Бузука, «родовідна» теорія повинна бути доповнена «хвильовою» теорією, оскільки «ці ізоглоси справді нагадують нам хвилі, що перерізують одна одну, розходячись по поверхні води від кинутих каменів» [32, с. 7]. Хоча на фонетичному рівні мовознавець звертався до цієї теорії, під час дослідження розвитку *o* в закритому складі: *o > io > u, u□o□ > u□e□ > u□i□ > i* [37, с. 51].

П. О. Бузук висував тезу про непридатність застосування теорії «родовідного дерева» в аспекті вивчення слов'янських мов [35, с. 421 – 426]. Привівши ряд фонетичних і морфологічних особливостей, які є спільними для української та білоруської мов і не дають жодних засад об'єднувати білоруську мову не з російською, а з українською: «взявши під увагу ту чи іншу сукупність форм, можна як завгодно змінити угруповання слов'янських мов [там же, с. 424].

П. О. Бузук отримав підтримку К. Т. Німчинова. К. Т. Німчинов вбачав ваду «родовідної» теорії в неможливості «пояснити діалектичні процеси» [222, с. 16] і віддає перевагу «хвильовій» теорії, оскільки остання «пояснює діалектичні відносини не порядком відділення мов від основного пня, а первісним розположенням на території праязыка тих діалектів, що згодом розвинулися в окремі мови» [там же, с. 18]. К. Т. Німчинов графічно зобразив ці теорії [там же, с. 11–18] і мовознавець вказує на метод ізоглас і дає визначення цього поняття «ізоглоси – лінії, що з'єднують мови під поглядом однакових прикмет» [там же, с. 17].

Слід зазначити, що С. Й. Смаль-Стоцький надає перевагу теорії Й. Шмідта, підкреслюючи її правдивість [307, с. 71]. Мовознавець звертається до методу ізоглас [там же, с. 72]. С. Й. Смаль-Стоцький піддає критиці «родовідну» теорію. У його працях, праслов'янську мову представлено, як «живу мову в устах народу – ще тоді не розкинутого, ані розбитого на частини, хіба тільки на деякі соціальні шари відповідно до заняття – так би мовити, в

пливкім стані, зі всіма говорами, які вказували вже менш або більш значні різниці, так що можна б їх при докладних дослідженнях і географічно докладніше ізгласами означити...» [там же, с. 86]. Учений об'єднує первісні говори в «цілість говорів, хоч з собою не тотожних, то все-таки таких, що в них показуються спільні властивості і загальна їх подібність» [там же, с. 87]. Із наріч з'явилися мови [там же, с. 87]. Мовознавець також вважав, що «зреструктурувати праслов'янську мову не можна, і це не є ані предметом, ані завданням науки» [там же, с. 99], і лінгвістика повинна задовольнитися тільки «загальним переглядом всього спільного в слов'янських мовах...» [там же, с. 99]. З'ясувати особливості слов'янських мов можна тільки тоді, коли «матимеш тривку систему всіх відновників поміж історично переданими мовами» [там же, с. 100]. На думку С. Й. Смаль-Стоцького, вирішальним для слов'янських мов є саме географічний фактор, оскільки «як з одного боку безперечно в'яжуться словінці з чехами, чехи через лужицько-сорбське і словацьке з поляками, так з другого поляки через білоруське з російським і українським і т. д.» і, на думку лінгвіста, «ніщо краще, як оці відносини в спорідненні між слов'янськими мовами, не підтверджує правдивості теорії Шмідта, що одна мова є немов переходом, мостом до другої» [там же, с. 71]. Мовознавець називає теорію А. Шлейхера «бистроумною» [там же, с. 62] і лінгвіст навіть не може уявити процес появи однієї мови з іншої [там же, с. 85].

Подібною до С. Й. Смаль-Стоцького точки зору дотримується й І. І. Огієнко, який піддає критиці теорію «родовідного дерева», оскільки остання «в своєму продовженні довела до постановня чисто розумових теорій про прамови, ні на чому реальному не оперті» [319, с. 139] і підтримує «хвильову» теорію Й. Шмідта, спираючись на географічний чинник, «українці західні нахиляються своєю мовою до поляків, а східні до росіян. І навпаки, східні поляки близькі мовно до західних українців, а росіяни до східних українців» [там же, с. 139]. Мовознавець віддає данину Й. Шмідту за те, що останній «розклав слов'янські народи в прузї так, справа на ліво, зі сходу на захід: Русь,

поляки, серби (полабські слов'яни), чехи, словінці, серби, хорвати, болгари. Шмідтова теорія в своїй істоті протилежна якому-небудь поділу слов'янських (і інших) мов на групи, чим наука займалася до того часу» [там же, с. 139–140].

М. Ф. Сулима детально розглядає мовний розвиток мов і вбачає певні вади теорії «родовідного дерева», оскільки «процес виникання кількох мов із однієї надзвичайно складний, і стосунки між окремими мовами уже зовсім не можна з'ясувати «родовідним деревом» і підтримує «теорію хвиль», завдяки якій вдається з'ясувати «обопільний вплив і зв'язок споріднених мов» [319, с. 6 – 8].

Певним внеском у мовознавчі дослідження стали твердження українських учених про методи дослідження історії мовних явищ.

Так, М. К. Грунський наголошував, що «метода порівняння розгортає найширші перспективи»... «і оця порівняльна метода з генетичним характером тільки і дасть змогу ввійти в життя самого слова» [142, с. 11].

На думку П. О. Бузука, «історичне вивчення мови, що відбудовує її минуле життя, є в той же час порівняльним» [32, с. 104]. Іншим підтвердженням думки П. О. Бузука про поєднання історичного та порівняльного аспектів при дослідженні історії мовних явищ може бути наступне твердження «той самий порівняльний метод, який, проте, мусить перевірювати свої висновки методом історичним» [37, с. 8]. П. О. Бузук вказує на додаткові завдання цього методу, а саме «спостереження над так званими винятками з того чи іншого звукового закону», «аналіз лексичних стосунків слов'янських мов з іншими мовами» і «наслідки, здобуті слов'янською археологією» [там же, с. 8]. Це підкреслюють і сучасні лінгвісти [277, с. 58].

Можна стверджувати, що таке трактування методу певною мірою перекликається з твердженнями представників Московської школи. Подібної точки зору дотримувалися В. К. Поржезинський [261, с. 1], П. Ф. Фортунатов [336, с. 24], О. О. Шахматов [350, с. 14].

На переваги порівняльно-історичного методу вказує К. Т. Німчинов. На думку мовознавця, «прамова є пункт-осередок зародження й поширення певних мовних явищ», але далі він дотримується дельбрюківського розуміння прамови, а саме «більш чи менш зручної гіпотези, зручної для пояснення цілого ряду мовних фактів». [222, с 20–21]. І в цьому дослідженні мовних фактів, за словами лінгвіста, «найкориснішим, найточнішим знаряддям відкривати закономірність і розподіл явищ язикового розвитку, буде метод історично-порівняного вивчення поодиноких ізоглос» [там же, с. 21].

Як вже зазначалось, методика реконструкції в лінгвістиці – одна із пріоритетних проблем лінгвіоісторіографії. Дослідники сходяться в тому, що методика моделювання мовної історії у працях мовознавців XIX – початку XX ст. виходила з теорії «родовідного дерева» та «хвильової» теорії. Б. А. Глинський зазначає, що у процесі прогресу науки модельне пояснення завжди переростає в немодельне, тобто пояснення через закон (теорію) власної предметної області об'єкта. У такому випадку модельне пояснення не замінюється теоретичним поясненням, а поступово переростає в нього. Відбувається процес «демоделізації», що доводить відсутність абсолютної межі між модельним і теоретичним поясненням [75, с. 194 – 195]. Б. О. Серебренников з виникненням «хвильової» теорії пов'язує зародження методів лінгвогеографії [304, с. 121 – 122]. Сучасні вчені зазначають, що модель «родовідного дерева» повинна бути охарактеризована як динамічна модель, що схематизує процес мовної дивергенції, а «хвильова» модель – як статична модель, що демонструє синхронні генетичні взаємозв'язки мов на певному етапі минулого; ці моделі доповнюють одна одну [109, с. 21 – 22].

Т. С. Шарадзенідзе зазначає, що наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. деякі лінгвісти піддають критиці принципи теорії спорідненості та генеалогічної класифікації мов (Г. Шухардт, Й. Шмідт, І. О. Бодуен де Куртене), що зумовлене виникненням певних труднощів порівняльно-історичного вивчення споріднених мов, але від цих принципів не

відмовляються. Досліджуючи мовну дивергенцію, вони виявили труднощі, які створюють змішані мови для встановлення спорідненості та генеалогічної класифікації. Однак, твердження про змішаний характер усіх мов, як вважає Т. С. Шарадзенідзе, є дискусійним [349, с. 68, 71].

Аналіз сучасної лінгвістичної літератури показує, що теоретичні проблеми реконструкції висвітлювали В. П. Нерознак, В. К. Журавльов, В. В. Іванов, Б. О. Серебренніков, Г. А. Климов та ін. Сучасна лінгвістична історіографія віддає данину мовознавцям, які вказали на площинний / динамічний характер реконструкції: «прамова, як своєрідний склад архетипів, які реконструюються. Має площинний характер, характер без динаміки, але, як всяка жива мова, вона динамічна, історично змінна» [163, с. 472]. Сучасна лінгвістика оперує наступними протилежними поглядами на прамову: «1) прмова – полідіалектичне мовне пространство, яке реально існувало і яке піддається відбудові; 2) прмова – певний реконструкт, характер якого залежить від мети реконструкції та вибору мов, які вкладаються в його основу; 3) прмова – інвентар абстрактних формул» [70, с. 39].

Розглянемо трактування прмови та вірогідність її відбудови на матеріалі студій українських та російських мовознавців.

Перші спроби обґрунтування прмовного стану відносяться до середини ХІХ ст. Вони були здійснені А. Шлейхером у відомому «Компендіумі порівняльної граматики індоєвропейських мов». На думку А. Шлейхера, мови, які виходять з однієї прмови, формують «мовне дерево». За словами лінгвіста, «неможливо встановити спільну прмову для всіх мов, скоріше існувало багато «прамов» [371, с. 108–109].

Наступним етапом в історії питання стала «хвильова» теорія, що традиційно пов'язується з іменами Й. Шмідта і Г. Шухардта. Й. Шмідт писав, що конструйовані прмови не мають статусу історичного індивідуума » [399, с. 31], для Й. Шмідта прмова – це простір, що моделюється на єдиній часовій площині. Аналізуючи «хвильову» теорію, Й. М. Тронський характеризує її як

таку, що не «працює», мовознавець закидає Й. Шмідту те, що вчений «не використовував її навіть у своїй власній дослідницькій практиці» [324, с. 3–4]. Реконструкція молодограматиків вибудовувалася з твердження, що індоєвропейський тип краще за все зберігся в давньоіндійській та давньогрецькій мовах. Б. Дельбрюк вважає прамову моделлю, у межах якої «при порівнянні двох мов або форма однієї мови повинна бути зведена до форми іншої, ... або обидві форми можуть бути зведені до однієї спільної праформи» [144, с. 52]. Але, на відміну від А. Шлейхера, Б. Дельбрюк вказує на необхідність виділяти «окремі періоди прамови, щоб більш давні і пізніші форми не ставилися на одну дошку...» [там же, с. 53]. Отже, мовознавець тлумачить прамову не як стале явище, а як феномен, що знаходиться в процесі розвитку, в динаміці.

Проте значним недоліком реконструкції молодограматиків є те, що, попри всі застереження, прамовні факти вибудовувалися на одній хронологічній площині. У зв'язку з цим дослідники говорять про «площинний» характер молодограматичної реконструкції [324, с. 5]. Це стосується реконструкції прамовних елементів, що не характеризувалися диференційовано на осі діячності, хоча багато які з них належать до різних хронологічних зрізів. У результаті прामова залишалася поза процесом розвитку. Питання про критерії одноплощинного існування архетипів молодограмматики не ставили.

З погляду Б. Дельбрюка, синхронізація мовних явищ минулого постає як бажана, але не завжди можлива через об'єктивні причини. Якщо відтворені мовні факти не синхронізовано, реконструкція неминуче набуває еkleктичного характеру, з яким на даному етапі розвитку мовознавства слід миритися [144, с. 219–221].

А. Мейє неоднозначно оцінював можливість відтворення прамови, вказуючи на те, що «тотожності передбачають спільну основу, але про цю спільну основу можна скласти собі уяву тільки шляхом гіпотез, і причому таких гіпотез, які перевірити неможливо. ...Шляхом порівняння неможливо

відтворити мову, яка зникла. Індоевропейську мову відтворити неможливо» [217, с. 73–74]. Але одночасно мовознавець вказує на можливість порівняльно-історичного методу встановлювати певну систему тотожностей між історично засвідченими мовами [там же, с. 79]. Скептицизм А. Мейє щодо можливості відтворення прамови розділяли італійські лінгвісти Б. Террачіні, Дж. Бонфанте, Дж. Девото, В. Пізані, які взагалі відмовились від поняття «прамова» як на первинному рівні – тобто індоевропейської прамови, так і від реконструкції наступних прамовних станів – спільногерманської, спільнослов'янської і т. д., змінивши її на сукупність ізоглос. Ці мовознавці вважали, що треба не реконструювати прамовний стан тієї чи іншої мовної сім'ї, а тільки реконструювати «системи діалектних (міжмовних) сходжень – ізоглос» [50, с. 30]. На нашу думку, ця точка зору збігається з думкою С. Смаль-Стоцького про полідіалектний характер прамови [307, с. 86]

Як відмічають сучасні мовознавці, І. О. Бодуен де Куртене не відкидав існування прамов «як початкових момент генетичного зв'язку і лінгвістичних предків генеалогічно споріднених мов» [347, с. 52], але, в трактуванні мовознавця, прамови – це наукові абстракції.

Як і Б. Дельбрюк, І. О. Бодуен де Куртене підкреслював, що «теоретично сконструйовані прамови зовсім не можуть претендувати на тотожність з дійсно колись існуючими мовними станами; це просто комплекси загальних стадій історичного розвитку різних сторін мови, які хронологічно могли існувати в різний час. Прийняті в порівняльній граматиці спільні мови є начебто проекцією особливостей, які не рівномірно рухаються, на часову площину» [23, с. 374]. Для І. О. Бодуена де Куртене, як і для Б. Дельбрюка, прмова – це фікція, і звідси синхронізація є бажаною, але не обов'язковою. Такої точки зору дотримувався і В. К. Поржезинський [264, с. 8].

Представник Казанської школи М. В. Крушевський, як і І. О. Бодуен де Куртене, критично ставився до ідеї відновлення прамови за допомогою слідів і осколків, які дійшли до нас. Саме це і відмічає сучасна

лінгвоісторіографія [347, с. 39]. Хоча повністю ідею реконструкції мовознавець не відкидає: на думку М. В. Крушевського, основну увагу необхідно приділити «вивченню характеру звуків даної мови і законів їх змін і зникнення»(тобто їх динамічною розвитку – О. П.) [356, с. 245].

Не відкидає можливості реконструкції прамови і В. О. Богородицький, але, на думку мовознавця, її (прамови — О. П.) первинний стан відновлюється гіпотетично за даними цих мов (споріднених – О. П.) [19, с. 384]. Тому В. О. Богородицький вбачав основну задачу в з'ясуванні «порівняльної швидкості руху того чи іншого явища в окремих мовах» [там же. с. 449], тобто мовознавець вказує на вимогу «синхроністичного» (синхронного) порівняння явищ для того, щоб факти, що порівнюються і реконструюються, були одночасними. В. О. Богородицький вказує на можливе існування на одній площині певних фонетичних явищ [18, с. 390]. Підтримуючи ідею балто-слов'янської єдності, спираючись на факт про подібні мовні явища в різних мовах, В. О. Богородицький звертається до змін в області вокалічної системи. Мовознавець досліджує історію індоєвропейського **e*, який, на думку В. О. Богородицького, на балто-слов'янській площині дав рефлекс *i*: пор. лит. *minetī* «пам'ятати», «вспоминати» = с.с. мьнѣти «пам'ять» [там же, с. 391]. Мовознавець також співвідносить наголос, порівнюючи руські форми *зима* – *зиму* та лит. *zet'a* – *zeta* [там же, с. 391]. В. О. Богородицький також звертається до історії зміни носових голосних *e*, *o* в чисті *a*, *y* (*e* > *a*, *o* > *y*), причому мовознавець розглядає ці зміни як паралельні і одночасні, тобто синхронізує їх і зміни ці розглядаються як однорідні і системні та такі, що мають поступовий, еволюційний характер: *e* > **ea* > **a* > *a* і *o* > *y* > *y* [там же, с. 419–421].

У цих реконструкціях мовознавець має певні точки дотику з твердженнями О. О. Шахматова. На нашу думку, такі реконструкції В. О. Богородицького близькі до імпліцитно представлених в працях О. О. Шахматова тверджень про критерії одноплощинного існування архетипів

(«Що ж до другого носового голосного, тобто **о**, то необхідно думати, що перехід його (носового голосного – **О. П.**) в чистий (**у**) проходив паралельно з аналогічною зміною вже розглянутого носового голосного» [там же, с. 419]. Досліджуючи історію зміни носових голосних в голосні повного творення, мовознавець підкреслює, що цей процес відбувався поступово, в формі повільної еволюції [там же, с. 420].

Аналіз сучасних лінгвістичних джерел показує, що **О. О. Потебня**, **М. О. Колосов**, **П. Г. Житецький** не вважали реконструкцію прамов одним з найважливіших завдань історико-лінгвістичного дослідження [109, с. 99]. Вирішуючи окремі питання, пов'язані з реконструкцією спільноруської прамови, **О. О. Потебня** звертається до спільнослов'янської прамови; його цікавить пізня епоха історії спільнослов'янської прамови – епоха її розпаду. З вивченням лише одного синхронного зрізу спільнослов'янської мови пов'язані такі особливості її реконструкції, як статичність і порівняно невелика глибина. Значно більшою в **О. О. Потебні** є глибина реконструкції спільноруської прамови: від моменту виділення її південно-східної групи до часу виникнення окремих «руських наріч». Як зазначає сучасна лінгвістична графія, наявність у працях ученого двох синхронних зрізів спільноруської прамови дозволяє зробити висновок про динамічний характер її реконструкції [там же, с. 56–57].

Є. К. Тимченко стверджував, що реконструйована дослідниками праслов'янська мова є лише «науковим апаратом»; відтворені мовні факти, які ми інтерпретуємо як праслов'янські, не завжди вдасться можливим синхронізувати, і вони постають як риси «часто різної передісторичної доби, що нам тільки видаються на одній площині...» [320, с. 45]. За словами **І. Огієнка**, «Міклошич взагалі не визнавав прамов» [224, с. 152]. Скептично оцінюють можливості реконструкції прамовних станів як єдиний і монолітний масив **А. Брюкнер**, **К. Маєр**. **К. Маєр**, за словами **С. Смаль-Стоцького**, веде мову навіть не про праслов'янську мову, «а тільки про праслов'янську добу,

про праслов'янський розвиток мови» [307, с. 82] і, на думку мовознавця, потреба «установлення прамов молодших, ніж праслов'янська, не має практичної вартості» [там же, с. 83].

Критично і неоднозначно оцінював існування прамовних станів С. Смаль-Стоцький. Аналізуючи розуміння прамовних станів, які спираються на теорію «родовідного дерева», мовознавець характеризує, що «єдність праслов'янської чи праіндоєвропейської мови могла бути тільки релятивна», а прामова, за словами лінгвіста, є не що інше як «загальна подібність», «се є тільки зіставленням до купи того, що слов'янським наріччям чи мовам в означеній давнішній чи пізнішій добі їх розвитку було спільним» [там же, с. 86]. На думку мовознавця, праслов'янська знаходиться в динамічному стані, «в пливкiм стані» [там же, с. 86]. Що ж до перспективи відбудови таких станів, С. Смаль-Стоцький відмічає, що «зрeкoнcтpуoвaти праслов'янську мову не можна, і це не є ані предметом, ані завданням науки» [там же, с. 99], і взагалі, таке розуміння реконструкцій, коли «доби якоїсь прамови уважатимем чимось більше, як гіпотезою» «може завести нашу науку в нетрі фантазії» [там же, с. 100]. Стосовно ж такого питання східнослов'янського глотогенезу, а саме наявності – «спільноруської прамови», С. Смаль-Стоцький, О. Горбач та ін. виводили українську мову безпосередньо з праслов'янської. На противагу О. О. Шахматову, яким розрізняв «спільноруську мову – мову епохи доісторичної єдності, і давньоруську мову – мову давніх руських пам'яток» [358, с. 15].

Якщо молодогораматика питання про критерії одноплщинного існування архетипів не ставили, то в студіях О. О. Шахматова імпліцитно представлене твердження про те, що критерієм одноплщинного існування архетипів є системність їх трансформації. Так, шахматовські V-депалаталізації, зокрема $e > o > o$ та $e > a > a$, включають початковий, проміжний та кінцевий етапи, які вчений розглядає як одночасні саме тому, що трансформація архетипів тут є однорідною, тобто системною. О. О. Шахматов не міг погодитися з точкою зору

Б. Дельбрюка, І. О. Бодуена де Куртене, В. К. Поржезинського. Для нього прामова – реальність і архетипи прамови треба синхронізувати. Мовознавець вважав неприпустимим поєднання різних за часом явищ на одному синхронному зрізі [356, с. 153; 363, с. 122–123, 127]. О. О. Шахматов полемізуючи з О. І. Соболевським з приводу занепаду редукованих і його наслідків, робить висновок про неприпустимість поєднання їм одному часовому зрізі названого явища з появою дифтонгів *ie* та *yo*: «падіння глухих, і як його наслідок здовження попередніх голосівок, а далі поява дифтонгів *ie* та *yo*, одбулася не рівночасно в цілій руській області» [356, с. 53]. О. О. Шахматов відзначав, що такі протилежні процеси, як переходи *e > a* та *a > e*, що їх реконструював для давньопсковського говору О. І. Соболевський [310, с. 145 – 146; 309, с. 86 – 88], не могли відбуватися одночасно [363, с. 122 – 123, 127].

У деяких трактуваннях виявилася прямолінійність моделювання дивергентних процесів у дузі теорії «родовідного» дерева (реконструкція О. О. Потебнею окремих особливостей спільновеликоруського наріччя, твердження П. Г. Житецького про «спільноруський» характер дифтонгізації *o, e* в нових закритих складах, теза О. О. Шахматова про спільноруський характер переходу *dl, tl > l*).

Було реконструйовано певні синхронні зрізи, що дозволило одержати значні результати. Незважаючи на це, методика вивчення історії мови за синхронним зрізами починає усвідомлюватися як вимушена і штучна (О. О. Потебня). Учені Харківської школи не ставили за мету реконструювати давні фонетичні зміни в усіх проміжних прामовах. Таку вимогу до реконструкції висувають учені Московської школи [363, с. 55, 126–128].

Для М. О. Колосова та П. Г. Житецького хронологічно граничними є явища прасхіднослов'янської мови в період, який безпосередньо передував виникненню писемності на Русі. Проведена О. О. Потебнею реконструкція спільнослов'янської прамови характеризується порівняно невеликою глибиною і є статичною (один зріз – епохи її розпаду); реконструкція

прасхіднослов'янської прамови в працях О. О. Потебні має динамічний характер (два зрізи – момент виділення її з праслов'янської та час виникнення окремих східнослов'янських мов).

У працях учених Московської лінгвістичної школи границею реконструкції виступає спільноіндоевропейська прмова епохи її розпаду, чим забезпечується значна глибина реконструкції. Інші прмови (балто-слов'янська, праслов'янська, прасхіднослов'янська) виступають як проміжні на шляху від спільноіндоевропейської прмови до східнослов'янських мов. Розрізнення динамічного характеру прмови (праслов'янської, прасхіднослов'янської) зумовило виділення в ній двох синхронних зрізів, що відповідають максимально давньому та найбільш пізньому періодам історії прмови. Точності реконструкції в працях учених Московської школи сприяла вимога порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прмов [там же, с. 129].

Значно меншою мірою висвітлено в лінгвістичній літературі особливості лінгвістичної реконструкції в працях учених Казанської школи. Історіографи мовознавства відзначають, що І. О. Бодуен де Куртене скептично ставився до можливостей лінгвістичної реконструкції. Не заперечуючи в цілому існування прмов, він розглядав їх як «наукові абстракції» [347, с. 52].

Дослідимо погляди українських мовознавців 30-х рр., зокрема А. Ю. Кримського, П. О. Бузука, Є. К. Тимченка, К. Т. Німчинова, І. І. Огієнко, С. Й. Смаль-Стоцького, М. К. Грунського, В. М. Ганцова, Л. А. Булаховського щодо реконструкції прмовних станів. Зазначені вище моделі мовного розвитку у працях мовознавців Харківської та Московської шкіл були досліджені нашими сучасниками [109], а праці українських мовознавців 30-х рр. потребують подальшого дослідження. У нашій роботі передбачається розв'язання таких завдань: 1) висвітлення теоретичних поглядів українських лінгвістів 30-х рр. на реконструкцію прмовних станів; 2) оцінка відповідних концепцій з позицій сучасного мовознавства.

Методика моделювання конкретних генетичних відношень між мовами на індоєвропейському матеріалі в компаративістиці другої половини ХІХ ст. спричинилася виникненням моделі «родовідного дерева» А. Шлейхера, яка пояснювала походження мов індоєвропейської сім'ї шляхом поступового діалектного дроблення прамови та була представлена у вигляді схеми, що нагадувала гіллясте дерево, і «хвильової» моделі Й. Шмідта, яка ілюструвала ідею поступовості переходів від одних мовних груп до інших та багатосторонність їх взаємозв'язків. Отже, поряд з теорією «родовідного дерева» виникла заснована вже на принципі лінгвістичної безперервності теорія, яка моделювала походження мов у вигляді поступових переходів від одних мовних груп до інших на тлі тісного їх контактування (зважаючи саме на конвергенцію).

На переваги порівняльно-історичного методу вказує К. Т. Німчинов. На думку мовознавця, «прамова є пункт-осередок зародження й поширення певних мовних явищ», але далі він дотримується дельбрюківського розуміння прамови, а саме «більш чи менш зручної гіпотези, зручної для пояснення цілого ряду мовних фактів». [222, с. 20 – 21]. І в цьому дослідженні мовних фактів, за словами лінгвіста, «найкориснішим, найточнішим знаряддям відкривати закономірність і розподіл явищ язикового розвитку, буде метод історично-порівняного вивчання поодиноких ізоглос» [там же, с. 21].

На відміну від представників Харківської і Московської лінгвістичних шкіл, які намагалися отримати достовірні результати шляхом реконструкції «проміжних прамов», українські мовознавці 30-х рр. ХХ ст. мали дещо іншу точку зору в аспекті прамови і її відтворення.

Так, К. Т. Німчинов вказує на існування східнослов'янської прамови: «східнослов'янський язик мав дуже коротку добу свого існування, та незабаром після виділення із спільного слов'янського праязика в ньому назначилися діалектні відміни» [там же, с. 38 – 39]. Він вважав реальним фактом існування

прасхіднослов'янської (давньоруської) мови, але вона існувала дуже короткий час [там же].

В свою чергу, П. О. Бузук робить огляд концепцій і надає наступне визначення терміну «прамова» – «група схожих мов з'явилась з однієї спільної мови, яку ми називаємо прамовою». І одночасно мовознавець робить закид про гіпотетичність відтворення прамови, оскільки існує брак документальних свідчень [32, с. 105; 34, с. 172]. На слов'янському ґрунті П. О. Бузук виділяє праслов'янську мову, якій передувала епоха балто-слов'янської єдності [32, с. 108 – 109; 34, 176 – 177]. А характеризуючи праслов'янську мову, П. О. Бузук вказує на складність і неоднорідність праслов'янської мови і відтворити мовні процеси праслов'янської мови можливо «тільки в період, який передував його розпаду на окремі наріччя» [32, с. 109; 34, с. 177]. Більш глибоке вивчення праслов'янської мови можливе за рахунок залучення даних індоєвропейстики [34, с. 109].

У спільній праці з О. О. Шахматовим, А. Ю. Кримський визнає існування «спільноруської прамови» [197, с. 24].

Слід зазначити, що С. Й. Смаль-Стоцький скептично ставився до прамови, характеризуючи її як «тільки зіставлення до купи того, що слов'янським наріччям чи мовам в означеній давнішій чи пізнішій добі їх розвитку було спільним і що аналіз мовний добуває із прикмет, одержаних в пізніших часах, а не втрачених» [307, с. 86]. Стосовно ж процедури реконструкції, мовознавець висловлює думку, що «зреструктурувати праслов'янську мову не можна, і це не є ані предметом, ані завданням науки» [там же, с. 99].

І. І. Огієнко виділяє праслов'янську (спільнослов'янську) прамову [224, с. 141–147] і відкидає існування спільноруської прамови (прасхіднослов'янської) [там же, с. 149–150].

Варто підкреслити, що І. І. Огієнко рішуче відкидає існування «праруської» мови і вважає, що українська, білоруська і російська мови

існували окремо. За свідченням лінгвістів, мовознавець красномовно дає назву розділу «Спільної «руської» мови ніколи не було» [219, с. 26–28].

Схожої точки зору дотримується і Є. К. Тимченко, який застерігає, що, «не потребуємо вже творити мовних міфів у постаті праруської, прапівденнослов'янської і празахіднослов'янської мови, бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі, не вносячи нічого в розуміння мовних явищ, вони творять тільки фальшиві генеалогії і підпирають політичні аспірації [320, с. 43].

В свою чергу, В. М. Ганцов піддавав критиці шахматовську концепцію спільної праруської мови, яка є «докладна логічно, разом з тим дуже нереальна, бо зв'язана з єдністю етнічною, вимагає для спільного язикового життя обмеженості територіальної і занадто штучно прив'язує до короткої спільної праруської доби... всі аналогічні явища в східнослов'янських мовах» [73, с. 236].

Л. А. Булаховський піддавав сумніву тезу «що в X – XIII ст. східнослов'янська мова ще була мало розчленована на діалекти» [43, с. 6]. Отже, можна зазначити, що зазначені мовознавці, при моделюванні мовної історії слов'янських мов зверталися до практики дивергентно-конвергентного і «хвильового» пояснення мовних фактів. Перспективи подальших досліджень у цій галузі є очевидними з огляду на постійне поповнення запасу фактичного матеріалу, яке вимагає нових узагальнень і висновків у цій галузі.

На нашу думку, О. М. Селищева не можна вважати прибічником реконструкції прамов. Мовознавець піддає критиці методу дослідження представників Московської школи студіювати витоки споріднених фонетичних явищ до періоду прамовної єдності. Загалом не заперечуючи рух схожих мовних явищ із єдиного першоджерела, мовознавець підкреслює, що «В подальшому житті відбувався рух цієї системи в тому ж напрямку, хоча групи могли не бути в цей час в близьких зв'язках одна з іншою» [295, с. 176]. Підтвердження цього тезису можна ілюструвати історією асиміляції

приголосних з *j* в сибірських говірках в словах типу *свин'н'а, ноч'ч'у*. Аналогічний процес можна спостерігати на півдні і заході в українській і білоруських мовах. За словами О. М. Селищева, цей процес відображає те загальне, що було закладено в спільнослов'янській мовній системі: «Всі слов'янські мови пройшли стадію асиміляції приголосних з *j* перед голосним [296, с. 57].

Як ми вже зазначали, О. М. Селищев дослідив історію асиміляції приголосних з *j* в сибірських говірках в словах *свин'н'а, ноч'ч'у*. Походження цього мовного процесу, на думку мовознавця, було закладено в спільнослов'янській мовній системі. Але цей процес розходження діяв, звичайно, незалежно і в українській і білоруській мовах. Причому цей процес відбувався в цих мовах еволюційно і поетапно. За словами лінгвіста, «Південна і західна слов'янщина пройшли в подальшу стадію: спрощення артикуляції цього м'якого (палат.) приголосного: обертається звичним для даної мови м'яким приголосним без особливого, більш довгого утворення. На сході слов'янщини, в російській мові, також були пережиті різні стадії цього процесу в судьбі споручень: приголосний + *j* +гол. [там же, с. 57].

Історики мовознавства підкреслюють, що студії О. М. Селищева носять певний системний характер (В.В.Виноградов) і зазначають про певний вплив Ф. де Сосюра, І. О. Бодуена де Куртене. На думку О. М. Селищева, «Все повинно бути спрямовано до відповідної побудови мовної системи, мовного стану, характерного даній суспільній групі в даний період часу, і тих відхилень, що намічаються, які розвиваються всередині цієї мови» [295, с. 34].

Як відмічає В. В. Виноградов, О. М. Селищев не був прихильником швидких реконструкцій, реконструкцій, які не мають фундаментального попереднього накопичення мовного матеріалу [62, с. 35]. Мовознавець, продовжуючи бодуєнівські традиції, з недовірою ставився до деяких реконструкцій О. О. Шахматова [295, с. 183 – 184]. За словами О. М. Селищева, в історичному дослідженні російської мови «не зроблено ще всієї необхідної

попередньої роботи по вивченню окремих джерел і окремих питань, – роботи яка б відповідала сучасним лінгвістичним вимогам». І в цьому аспекті О. М. Селищев вже продовжує традиції О. О. Шахматова, звертаючись в дослідженнях до поєднання писемних пам'яток з даними живих говірок [299] – «Різностороннє дослідження мови пам'ятників в руської писемності і систематичний опис сучасних говірок...служать основою історичного дослідження російської мови [там же, с. 175].

О. М. Селищев вбачав одну із головних задач мовознавства в «вивченні мовних взаємодій різних супільних і етнічних груп» [300, с. 36]. Пояснюючи певні мовні зміни, О. М. Селищев апелював до іншомовних впливів. Так, дослідження явищ «сокання» і «шокання» в слов'янських мовах приводить мовознавця до думки про можливий італійський, німецький, грецький вплив. Поява шиплячих і свистячих приголосних мовознавець пояснює впливом сусідніх польських говірок [302, с. 736].

В студіюванні мовних явищ О. М. Селищев надавав перевагу порівняльно-історичному методу. За його словами, «Попередньо повинен бути виконаний порівняльно-історичний аналіз мовних даних по відношенню до окремих слов'янських груп, повинні бути відбудовані їхні мовні стани в давніші часи, відбудовані на основі порівняльно-історичного вивчення даних, витягнутих(знайдених) із сучасних діалектів та з пам'ятників письмових із запозичених слів» [297, с. 305]. Необхідно, на його думку, мовознавцю не тільки займатися «порівнянням одних результатів мовних процесів, а для окремих явищ попередньо розкрити кожен із цих процесів в його часовом проходженні і географічном розповсюдженні» [там же].

В. В. Виноградов віддає данину О. М. Селищеву в його розробці новаторського методологічного принципу згідно якого «Схожі риси двох діалектичних груп можуть представляти явища паралельні, незалежні в своєму розвитку». Звідси випливає те, що схожі риси діалектичних груп не є завжди

спорідненими і тому немає жодної необхідності виводити ці групи з одного джерела [298, с. 6].

У О. М. Селищева мета дослідження – вивчити «носії мови, долю їх культурно-історичного і соціального життя і відображення цієї долі в мовному житті. І, звичайно, взаємодія різних народів, їхній взаємний вплив необхідно враховувати досліднику, історичному мовознавцю» [301].

Сучасна лінгвістика високо цінує діяльність М. С. Трубецького в його намаганні шукати нові можливості використання порівняльного методу. Багато робіт М. С. Трубецького присвячених питанням загального, порівняльно-історичного, порівняльного, історико-генетичного мовознавства і він є засновником фонології.

Зазначається, що М. С. Трубецький був піонером застосування порівняльно-історичного вивчення кавказських мов і застосування терміну «мовний союз» [332, с. 32–33]. М. С. Трубецький вводить поняття лінгвістична географія і ця дисципліна оперує термінами фонології.

Як відмічають сучасні лінгвісти, для М. С. Трубецького були непохитними принципи порівняльно-історичного аналізу [325, с. 496]. Для мовознавців попередніх періодів – представників порівняльно-історичного методу – була характерна орієнтація на давні писемні мови, наприклад, санскрит, латинську мову або старослов'янську. М. С. Трубецький запропонував орієнтуватися на живі мови. Треба зазначити, що ця орієнтація на живі мови для нього була важливою для порівняльно-історичного аналізу споріднених і неспоріднених мов [там же, с. 233 – 234]. Ці теоретичні твердження М. С. Трубецький реалізував на матеріалі кавказських мов. Надаючи певну перевагу вивченню граматики кавказських мов, лінгвіст підкреслював, що для «того, щоб довести мовну спорідненість, необхідно перш за все встановити фонетичні відповідності, продемонструвати їх регулярність, виділити винятки, детально співвіднести граматичні форми» [там же, с. 233 – 234].

В аспекті дослідження існування прамови, М. С. Трубецький не заперечував її існування. Сучасні мовознавці віддають належне М. С. Трубецькому за те, що він зобразив всі генетичні відношення, які висходять історично до єдиної прамови [330,с. 497].

В роботі «Мысли об индоевропейской проблеме», на думку М. С. Трубецького, існування прамови не є завжди обов'язковим для певного мовного союзу: «Поняття «мовна сім'я» непередбачає загального походження ряду мов від однієї і тієї ж прамови»[328, с. 44]. І одночасно мовознавець вказував на мови, які «спочатку були несхожі одна на одну і тільки з плином часу завдяки постійному контакту, взаємним впливам і запозиченням значно зблизились одна із другою» [там же, с. 45].

Мовознавець розглядав прамову як продукт «чисто дивергентного, або чисто конвергентного розвитку, або, на кінець, продуктом складання обох типів розвитку в різних пропорціях» [там же, с. 47]. М. С. Трубецький пропонував власну схему розвитку мовних сімей, яку він називав як мережеву або ланцюгову. До таких схем членування мовних сімей він відносив і слов'янські мови, оскільки, на його думку, в слов'янських мовах, «кожна мова є наче ланцюг, що пов'язує дві інші і зв'язок між сусідніми мовами здійснюється перехідними говірками [там же, с. 47]. Мовознавець піддавав сумніву утворення індоєвропейської сім'ї завдяки дивергентно-конвергентним процесам [там же, с. 48]. Мовознавець чітко наводить систему особливостей, які характерні для індоєвропейських мов [там же,с. 48 – 52].

Що ж до «хвильової» теорії Й. Шмідта, то, на думку М. С. Трубецького, вона може бути використана як до споріднених, так і не близькоспоріднених мов [там же, с. 53]. Мовознавець наводить особливості характерні для індоєвропейських мов на різних рівнях мови [там же, с. 53–57].

В роботі «Проблема родства между большими языковыми семьями» М. С. Трубецький скептично ставився до ідеї спорідненості мов: за його словами, «я сумніваюсь в тому, що коли-небудь зможемо довести спорідненість

індоєвропейських з семітськими, уральськими або північнокавказькими мовами. При цьому, я розумію «спорідненість» виключно в його прямому, тобто генеалогічному сенсі» [331, с. 61] і віддає належне типологічній спорідненості.

Дослідження робіт М. С. Трубецького запевняє нас в тому, за словами лінгвіста, «Те що спільноруська або спільносхіднослов'янська прामова колись існувала, можна вважати твердо встановленим» [там же, с. 143].

Певні ідеї М. С. Трубецький висував стосовно глотогенезу східнослов'янських мов. Мовознавець пояснював цей процес наступним чином: «Із змішення східних і південних руських виникла білоруська народність. Об'єднання іншої частини східних руських з північними руськими привело до утворення великоруської народності. Частина південних руських, які залишились після утворення білоруської народності, сформувалась в українську народність... Сучасне тричасне ділення (великоруси, білоруси, українці... виникло шляхом часткових змішень» [там же, с. 44].

М. С. Трубецький проаналізував теорію О. О. Шахматова про поділ на руську, білоруську, українську мови і він доходить висновку, що «Шахматов і створив свою систему виключно для того, щоб зробити можливим розподіл окремих звукових змін за трьома періодами» [там же, с. 145] і хоча, на думку М. С. Трубецького, О. О. Шахматов заперечував теорію «родовідного дерева» А. Шлейхера, він «представляв собі розвиток мови в формі розгалужень родовідного дерева» [там же, с. 145].

Сучасні лінгвісти високо оцінюють теоретичні студії М. С. Трубецького в аспекті мовних союзів; М. С. Трубецький одним із перших запропонував термін «мовний союз», причому ці союзи можуть існувати як між спорідненими, так і неспорідненими мовами [331, с. 497].

Подальше вивчення робіт М. С. Трубецького показує, що мовознавець виділяв два класи спорідненості мов – генетичну і негенетичну (за союзами) і лінгвіст пише, що «всі мови земної кулі представляють певну безперервну

мережу взаємно перехідних один в один ланцюгів, немов би радужних» [там же, с. 498].

В певній мірі ці міркування М. С. Трубецького співпадають з ідеями І. О. Бодуена де Куртене про географічний фактор в процесі мовної інтерференції [22, с. 371].

Варта уваги оцінка, яку сучасні лінгвісти віддають М. С. Трубецькому, який запропонував комбінований підхід в порівняльному вивченні мов: історико-генетичний, ареально-історичний і типологічний [331, с. 499].

3.2. Реконструкція архетипів і фонетичних законів у студіях українських і російських лінгвістів 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Чинник аналогії у студіях українських і російських учених 70-х рр. XIX ст – 30-х рр. XX ст.

Новаторський характер мала вимога вчених Харківської школи реконструювати максимально можливу кількість послідовних етапів еволюції того або іншого звука. Кожне мовне явище є наслідком тривалого процесу; отже, необхідне «розмежування епох у звукових явищах» [194, с. 37]. Характерно, що істотним недоліком висвітлення П. О. Лавровським історії українського *i*, який уживається на місці споконвічного *ě*, О. О. Потебня вважав ігнорування етапів розвитку цього звука, реконструйованих відповідно до «колін» родовідного дерева: за П. О. Лавровським, голосний *i* на місці *ě* в українській мові є, власне, законсервованим індоєвропейським звуком, який в інших індоєвропейських мовах (санскриті, литовській, старослов'янській) змінився в голосні різної якості [207, с. 229]. На думку О. О. Потебні, ця інтерпретація є порушенням вимог до лінгвістичної реконструкції; «Якщо б це твердження могло бути доведене, то воно перевернуло б догори дном усе сучасне мовознавство» [266, с. 109]. Чітко відокремлені етапи розвитку О. О. Потебня, а слідом за ним і П. Г. Житецький установлюють і для переходу

o, e в *i* в нових закритих складах, що відбувся в більшості українських говорів. У цьому переході, як зазначає О. О. Потебня, «кількісні зміни» (подовження *o, e*) передують якісним [269, с. 49]. І хоча дифтонги на місці етимологічних *o, e* збереглися лише в північних (поліських) говорах української мови, через цей етап пройшли всі українські говори. Це твердження, висунуте О. О. Потебнею, переважає в сучасному українському мовознавстві [157, с. 23; 160, с. 275–276; 225, с. 43–44; 14, с. 62–68].

Разом з тим учені Харківської школи не ставлять за мету в кожному випадку реконструювати давні фонетичні зміни в усіх проміжних прамовах, зосереджуючи свою увагу на порівняно пізніх станах мовної історії [109, с. 55].

Фіксуючи увагу на етапах еволюції фонетичної системи, учені Харківської школи реконструюють певні синхронні зрізи. Для М. С. Колосова та П. Г. Житецького хронологічно граничними є явища прасхіднослов'янської мови в період, який безпосередньо передував виникненню писемності на Русі [195, VIII, с. 14; 152, с. 31].

Спільнослов'янські архетипи розглянуто в працях М. О. Колосова та П. Г. Житецького лише спорадично. Інша картина спостерігається в роботах О. О. Потебні. У зв'язку з реконструкцією прасхіднослов'янської мови О. О. Потебня звертається до праслов'янської; його цікавить, пізня епоха історії праслов'янської мови, епоха її розпаду. З вивченням лише одного синхронного зрізу і праслов'янської пов'язані такі особливості її реконструкції, як статичність і порівняно невелика глибина. Значно більшою в О. О. Потебні є глибина реконструкції прасхіднослов'янської мови від моменту виділення її з південно-східної групи до часу виникнення окремих «руських наріч». Наявність у працях ученого двох синхронних зрізів прасхіднослов'янської мови дозволяє зробити висновок про динамічний характер її реконструкції.

Необхідно брати до уваги, що в працях учених Харківської школи факти неблизькопоріднених мов порівнюються безпосередньо; у студіях учених Московської школи, пізніших за часом, ці факти порівнюються тільки за

допомогою реконструйованих прамов. Очевидно, вимогу порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прамов слід розглядати як подальше (у порівнянні з ученими Харківської школи) удосконалення процедури лінгвістичної реконструкції в студіях мовознавців Московської школи [109, с. 58, 129].

Характеристика реконструкції за синхронними зрізами в працях учених Харківської школи буде неповною, якщо не враховувати ставлення О. О. Потебні до відповідної методики. Він розробляє глибоке твердження про те, що, оскільки розвиток є єдністю перервності і безперервності, методика вивчення історії мови за синхронними зрізами, якою вимушені користуватися дослідники, є значною мірою штучною; описуючи мову на тому або іншому синхронному зрізі (у «точці, яку приймаємо за нерухому»), ми «допускаємо умовну неправду» [269, с. 14]. Зокрема, старослов'янська мова, «подібно до будь-якої іншої, змінювалася, отже, згідно з дійсністю, могла б бути зображена тільки історично, а не описово» [там же]. Таким чином, потебнянська критика методики реконструкції за синхронними зрізами ґрунтується на трактуванні мовознавства як «науки історичної», на твердженні про тісний зв'язок синтаксису і етимології (тобто опису сучасного стану мови та дослідження її історії).

Наявність широких часових масштабів в історико-фонетичних дослідженнях учених Харківської школи пов'язана, безперечно, з орієнтацією на повільну еволюцію як форму історичного розвитку фонетичних явищ, унаслідок чого О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький інтерпретували багато змін як тривалі процеси.

Це стосується, наприклад, східнослов'янського занепаду редукованих. Зокрема, О. О. Потебня писав: «Ми говоримо про перетворення двох... складів в один (напр. *СЎ-НЎ* в *СОН*), про заміну глухих чистими ... так, ніби кожне з цих явищ відбулося враз. Між тим насправді кожне з цих явищ було тривалим процесом» [там же, с. 51; 134]. Стверджуючи, що занепад редукованих

відбувався у формі повільної еволюції, учений удається до образної мови: про редуковані, «як про музичний звук, що поступово загасає, ...важко сказати, де він закінчується» [274, с. 60]. При цьому варто зауважити, що хронологію процесів зникнення слабких редукованих і переходу сильних редукованих у голосні повного творення О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький встановлювали по-різному. О. О. Потебня вважав, що в північновеликоруських говорах редуковані зберігалися ще в XIV–XV ст., а «в деяких випадках» навіть «спорадично доходять до нашого часу» [там же, с. 44]. За П. Г. Житецьким, занепад редукованих відбувався в доісторичний час у спільноруській прамові [152, с. 51, 66, 67, 263; 153, с. 108, 109]. З погляду М. О. Колосова, «глухі звуки втрапилися в руській мові», проте «можливість вимови глухого мовою й до цього часу в деяких говорах не втрачено» [192, с. 6–7; 134].

Треба зазначити, що мовознавці Московської лінгвістичної школи, застосовуючи процедуру реконструкції, послідовно виводили мовні явища східнослов'янських мов із «прасхіднослов'янської», далі – праслов'янської і далі – із спільноіндоєвропейської. Яскраві приклади такої реконструкції знаходимо в «Очерке древнейшего периода истории русского языка» О. О. Шахматова [353, с. 1 – 98]; такої процедури реконструкції дотримується й Є. Ф. Будде [28, с. 55 – 59]. Причому, як відмічає В. А. Глуценко, вчені Московської школи не розглядали реконструйовані прамови як статичне явище, а робили два синхронні зрізи – перед її розпадом і з моменту виділення з попередньої прамови [109, с. 127].

Таку вимогу до реконструкції мовних явищ ставив і Є. Ф. Будде, студіюючи історію розвитку зубних *s* і *z* як рефлексів задньоязикових *k* та *g*. На думку мовознавця, ці приголосні пережили декілька етапів в своїй історії: «один ряд явищ – більш ранній, який належить до ранніх століть цієї епохи – до праслов'янського періоду, другий ряд – більш пізній, який належить пізнішим століттям цієї епохи – до спільнослов'янського періоду перед розпадом спільнослов'янської мови».

Для одержання достовірних результатів вчені Московської школи намагалися реконструювати проміжні прамови. Так, Б. М. Ляпунов писав про «єдиний праруський діалект», від якого походять сучасні російська, українська та білоруська мови [209, с. 5]. Учений піддавав критиці вчення О. О. Шахматова про близькість східних та південних слов'янських мов. На думку Б. М. Ляпунова, немає переконливих доказів існування прамови, з якої виділилися південно- та східнослов'янські мови: «Якщо віднестися уважно до історії звуків та форм руської мови порівняно з історією інших слов'янських мов..., ми могли б знайти й інші риси, які більш поріднюють слов'янський схід із слов'янським заходом, ніж із слов'янським півднем...», маючи на увазі відмінність у праслов'янських сполученнях *tъrt, tьlt., tьrt, tьlt* із сполученнями *trьt, tlьt, trьt, tlьt*, посилену лабіалізацію, спільну з польською, кашубською, лужицькою мовами [210, с. 72; 118].

О. О. Шахматов у багатьох відгуках на праці інших мовознавців указував на важливість послідовного вивчення прамовних станів. Аналізуючи роботу А. Ю. Кримського «Украинская грамматика», яка висвітлює місце української мови серед інших слов'янських, О. О. Шахматов вказував на відсутність слов'янських мов у його класифікації; це О. О. Шахматов пояснював бажанням автора «уникнути твердження, що малоруська разом з великоруською походять від мови спільноруської; ... визнання малоруської мови, як такої, що вийшла з мови спільноруської, ніскільки не підриває значення її як самостійної й рівноправної» [356, с. 135 – 174].

Вивчаючи питання про становище української мови серед інших слов'янських мов, О. О. Шахматов підкреслював хибність твердження С. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера про близькість української мови до сербської: «Гадаю, що мені нема чого підкреслювати, що спільність, завважена між сучасними руськими язиками, залежить не від того, що один з них наче пішов від другого, а тільки від того, що всі вони пішли від одного спільного правітця,

що може умовно бути названий праруським язиком або спільноруським праязиком» [367, с. 7 – 19].

Важливим кроком уперед у діяльності представників Московської школи в порівнянні із студіями вчених Харківської школи стало використання зворотної реконструкції. Саме цю особливість реконструкції відзначають сучасні лінгвісти [109, с. 130; 118]. Теоретики мовознавства указують на те, що різновид «реконструкції «зверху донизу» (від праіндоєвропейської за сходинками родовідного дерева до нащадків) почала доповнюватися реконструкцією «знизу догори» (від нарч і діалектів, наприклад, до праруської, а потім і до праслов'янської і далі – до праіндоєвропейської)» [163, с. 460 – 461]. До такого різновиду реконструкції, як зворотна, звертався О. О. Шахматов, вивчаючи історію плавних *r*, *l* у спільнослов'янській мові і друге повноголосся [359, с. 4 – 18].

В. Ягич виклав чіткий і зрозумілий алгоритм проведення ретроспективної реконструкції, піддаючи критиці відомі «Лекції...» О. І. Соболевського: «Не краще було б почати з фактів нинішньої мови, які не підлягають сумніву; потім же, перейшовши із загальновідомого сучасного до маловідомого минулого, поставити такі запитання: 1 – які факти нинішньої мови знаходять собі підтвердження в старій мові і з якого часу?» [373, с. 35]; далі мовознавець намагається з'ясувати, чи «не трапляються в пам'ятках давньої писемності і такі випадки переходу *e* в *o* (*e* в *ё*), яким в сучасній мові немає підтвердження» [там же].

Розв'язуючи питання, пов'язані з лінгвістичною реконструкцією, учені Московської школи приділяли певну увагу питанню про мову-еталон. Старослов'янську мову вони розглядали як найбільш давню й архаїчну, і саме цей факт зумовлює важливість її використання в історико-генетичних дослідженнях при вивченні слов'янських мов. Але не завжди старослов'янській вдалося зберегти всі особливості праслов'янської мови. Про це слід пам'ятати й при вивченні санскриту при порівняльно-історичному дослідженні

індоєвропейських мов. Сучасна лінгвістична графія відзначає вимогу П. Ф. Фортунатова стосовно свідомого або несвідомого перенесення «кожного санскритського слова» в спільноіндоєвропейську мову; щодо старослов'янської мови, то вона «не є родоначальником, а лише старшим братом в сім'ї мов, яка вийшла із спільнослов'янської мови...» [335, т. 2, с. 7]. П. Ф. Фортунатов, характеризуючи санскрит як такий, що має «в багатьох відношеннях більш давню будову порівняно з іншими індоєвропейськими мовами», писав, що «при з'ясуванні фактів спільної індоєвропейської мови, яка відновлюється в науці шляхом порівняльно-історичного вивчення всіх окремих індоєвропейських мов, треба... залучати до порівняння всі окремі мови нашої сім'ї» [336, т. 1, с. 31 – 32]

Учені Казанської школи, на нашу думку, до вивчення історико-фонетичних явищ підходили системно і ця риса відбивається у застосуванні прийому хронологізації – у встановленні послідовності мовних процесів і в синхронізації архетипів і фонетичних законів. І. О. Бодуен де Куртене вважав одним із здобутків мовознавства XIX ст. саме той факт, що «почали звертати увагу на відносну хронологію змін і часову послідовність в мовних процесах, почали розрізняти в мові окремі нащарування, тобто розглядати мовні процеси в історичній перспективі, а не в одній часовій площині...» [23, т. 2, с. 7]. В. О. Богородицький також вбачав завдання дослідника в тому, щоб «розмістити ці явища за часом їх виникнення або – інакше кажучи – в їх хронологічній послідовності від найдавнішого стану до пізнього («відносна» хронологія процесів), при чому, з переходом до історичного часу, збережені письмові пам'ятки різних віків дозволяють вже досліднику встановлювати для тих або інших явищ більш точні хронологічні дати («документальна» хронологія)» [20, с. 383]. І саме ці міркування допомагали ученим школи встановити послідовність здійснення тих або інших фонетичних законів. Так, І. О. Бодуен де Куртене відносить процес впливу приголосного *j* на наступні голосні і процес зникнення всіх приголосних на кінці складу і появу відкритих

складів до періоду переходу від «прааріоєвропейського до стану праслов'янського» [23, т. 2, с. 23–25].

Варто підкреслити, що В. О. Богородицький вивчав історію біглих голосних і цей процес він відносить до спільнослов'янської епохи і відмічав, що «процес розвитку «біглих» голосних передував зміні $\square e > 'o$ » [20, с. 88–89]. Мовознавець хронологізує явище повноголосся праслов'янською епохою [там же, с. 94], до «відокремлення східної (майбутньої руської) гілки слов'янської прамови» [там же, с. 395–412].

В. О. Богородицький досліджував історію приголосних і синхронізував деякі процеси. Так, на думку вченого, «пом'якшення перед палатальними голосними задньоязикових приголосних в шиплячі давніше пом'якшення передньоязикових і губних приголосних у відповідні м'які» ($k > ч, g > ж, x > ш$), причому ця зміна відбувалась в два етапи: $k > k' > ч, g > g' > ж, x > x' > ш$ [там же, с. 112–115, 397–398]. Але процес еволюції задньоязикових відбувався і в іншому напрямку – вони змінювались і в свистячі: $k > ц, g > з, x > с$ і на думку мовознавця «пом'якшення задньоязикових приголосних в свистячі (*цѢна* та ін.) належить більш пізній (хоча також праслов'янській) епосі в порівнянні з пом'якшенням в шиплячі» [там же, с. 114–115].

В. О. Богородицький синхронізував процеси зміни $\check{s}' > x$ під впливом j (рус. *сухъ – сушит – сушу / гасит – гашиу*) і процес пом'якшення за допомогою j в шиплячий і відповідного дзвінкого приголосного z (*мазатъ – мажу*) [там же, с. 398]. В. О. Богородицький вивчав процес зміни носових голосних e, o в «чисті» a, y і дійшов висновку, що цей процес «відбувався в більш пізній час, ніж розвиток неперехідного пом'якшення приголосних» [там же, с. 419]. Щоб підтвердити це мовознавець звертається до сучасних слов'янських мов – польської і кашубської: *mięso* || *wąsy, дѣва* || *skapy, rybę* || *rybą*. [там же, с. 419] і вчений навіть хронологізує цей процес кінцем X ст. [там же, с. 420], причому цей процес відбувався поетапно: $'e \square > 'e \square > 'a \square > 'a, 'o \square > o \square > y \square > y$ [там же, с. 420 – 421]. Процес утворення «біглих» голосних (тобто розвиток **Ѣ** і **Ѧ**),

як і попередній процес, відбувся після процесу неперехідного пом'якшення приголосних [там же, с. 421–423]. В. О. Богородицький синхронізує зміни 'e > 'o в положенні перед твердими приголосними разом з процесом розвитку «біглих» голосних [там же, с. 424–428; 259].

Дослідження робіт М. С. Трубецького дозволяє зробити висновок, що в своїх студіях мовознавець поєднує відносну і абсолютну хронологію. Так, за його словами, «Хронологію чеського переходу *g* в *γ* неможливо встановити встановити точно. Перехід *g* > *γ* в чеській повинен, звідси, бути старшим, ніж падіння редукованих, і тим самим набагато старше, ніж самі давні чеські пам'ятники». Але одночасно мовознавець використовує і абсолютну хронологію і пише «Ці діалектні явища продовжувались, можливо, до 60-х рр. XII ст.» [330, с. 147].

Українську і білоруську дифтонгізацію мовознавець відносно хронологізує одночасно з падінням редукованих [там же, с. 153]. Всі спільноруські мовні зміни М. С. Трубецький хронологізує періодом між 1164–1282 рр.

М. С. Трубецький досліджував історію розвитку голосних двох типів – о акутоване і циркумфлексивне і доходить висновку, що на першому етапі «таке «переломлене» *o* звучало не як *uo*, а, скоріше, як *oo* (де *o* позначає вузьке, а *o* –широке *o*). На другому етапі розвитку *o* склалось в «дифтонг *oo* більш коротка частина асимілювалась в якісному відношенні більш довгою: акутоване *o* дало вузьке *o*, циркумфлексивне *oo* розвилось в відкрите (широке) *o*» [там же, с. 152]: 1й етап – *o* > *oo*, 2й етап – *oo* > *o*, *o* > *o*.

В процесі вивчення М. С. Трубецький хронологізує падіння «слабких» редукованих *ь, ъ, і* і паралельний перехід «сильних редукованих *ь, ъ* в *o, e* XII століттям і характеризує це явище як «спільноруське» [там же, с. 148–149]. Мовознавець локалізує цей процес як такий, що «розповсюдився в кінці кінців на всю руську мовну область» [там же, с. 149–152].

Розпад на великоруську, українську, білоруську Трубецький М. С. хронологізує періодом 1164 – 1282 рр. Мовознавець хронологізує V-протетичне другою половиною XIII ст. [там же, с. 160–164].

Як висновок, М. С. Трубецький відкидає існування «спільноруської» мови і пише, що «руська мовна єдність не розділилась спочатку на три або чотири дочірніх мовних єдності, а зразу розпалась на невизначену масу говірок. Єдиної «правеликоруської» мови ніколи не існувало» [там же, с. 166].

В роботі «К истории задненебных в славянских языках» М. С. Трубецький розглядає історію розвитку цих приголосних як таку, що має «прагнення до регулярності та цілеспрямованості в структурі фонетичної системи» [326, с. 168]. Погоджуючись з О. О. Шахматовим в тому, що *g* спочатку перейшло в *ʝ* і хронологізує цей процес як «діалектне явище пізньопраслов'янського періоду», мовознавець представляє цей процес потім, коли *ʝ* еволюціонує в *h*. М. С. Трубецький називає *h* як «дзвінкий *h*» [там же, с. 171].

В своїй роботі «Возникновение общезападнославянских особенностей в области консонантизма», М. С. Трубецький вже використовує термін «відносна хронологія», коли студіює історію змін спірантів **ṣ̌*, **ž* в **ṣ̌*, **ẓ̌*, що відбувалося в усіх праслов'янських діалектах після зміни **sj*, **zj* > **ṣ̌*, **ẓ̌* [325, с. 182]. На думку мовознавця, «смічні **t*, **d* в північних праслов'янських діалектах ще в «доісторичний час» (тобто в дописьмовий період) стали африкатами **č*, **ž*. В західній праслов'янській ця зміна закінчилась рано – в будь-якому випадку, раніше, ніж зміна крайньопалатальних шумних **č*, **ž*, **ẓ̌* в м'які зубні **c*, **ž*, *z*. [там же, с. 182].

Отже, М. С. Трубецький доходить висновку, спираючись на реконструкцію на основі відносної хронології, що «спільнослов'янська зміна **x* > **ṣ̌* (відповідно **k*, **g* > **č*, **ž*) в західнопраслов'янських мовах відбулася раніше, а в інших праслов'янських діалектах – пізніше, ніж спільнопраслов'янська зміна **s*, **z* > **ṣ̌*, **ẓ̌*» [там же, с. 193].

В роботі «К вопросу о хронологии стяжения гласных в западнославянских языках» [там же, с. 196], Трубецький М. С. робить висновок, що «у західних слов'ян втрата міжголосного *j* падінню слабих ерів, у південних, навпаки, падіння ерів передувало втраті міжголосного *j*» [там же, с. 198].

В статті «Носовые гласные в лехитских языках» М. С. Трубецький відмічав, що «в більшості нарід спільнослов'янського **ě* і **o* були довгими ненозалізованими голосними в сполучені з сильно редукованими носовими голосними (**ō* та **ē* або **ā*)» [329, с. 209].

На думку мовознавця, «Так зване «падіння редукованих» необхідно строго відділяти від кількісної редукції редукованих в слабій позиції. Редукція була значно старіше, ніж падіння, вона відбулася ще в праслов'янський період, тоді як падіння на руському ґрунті наступило тільки в XII – XIII ст...Хронологічно порядок був, таким чином, наступним: 1) *bokъ* > *bok*□□□□□□□□□□□□□□□□ъ□, 2) *gorъdъ* > *gorodъ*□. І так, перед початком падіння слабких *ъ, ъ* звуки *o, e* в *bokъ, reсь* були довгими, в *gorodъ*□, *pered*, напри, короткими [там же, с. 152].

М. С. Трубецький намагається відтворити субстанцію мови: робить висновок досліджуючи «написання *Й* або *Є* на місці *Ъ* – приближення вимови *ě* до вимови *i* або *e*» [там же, с. 148].

Вивчення причин мовних змін М. С. Трубецький зводить до характеристики фонетичних умов. Так, наприклад, «Асиміляція *nj*□, *dj*□ в *n*□*n*□, *d*□*d*□□ могла наступити тільки після того, як слабкий редукований *i* зник між м'якими приголосними і *j*. Це зникнення *i*, як ми знаєм, на півдні і заході» [там же, с. 148].

У разі неможливості фонетичних пояснень учені Харківської школи зверталися до чинника аналогії. Це спостерігається в працях М. О. Колосова. Так, він відзначав, що дією аналогії викликана поява в російській мові таких форм, як *o волке* (пор. *волк*), *пекушь* (пор. *пеку*); з останньою формою

М. О. Колосов зіставляв *топчу* (пор. *топечить*) [192, с. 140 – 141]. За аналогією з'являється й *о* на місці етимологічного *ѣ* у російських формах типу *гнезда* [там же, с. 75].

Проте в О. О. Потебні звернень до чинника аналогії майже немає. Це відзначав представник Московської школи М. М. Соколов: хоча О. О. Потебня був послідовником Й. Гербарта (його асоціативна психологія стала основою вчення про граматичну аналогію), посилян на аналогію О. О. Потебня не дає [312, с. 352 – 353]. З погляду М. М. Соколова, це є істотним недоліком і свідчить про те, що О. О. Потебня не повною мірою враховував досягнення сучасної йому науки [там же, с. 353]. Проте таке пояснення, з нашого погляду, є одностороннім і спрощеним. Безперечно, мав рацію Л. А. Булаховський, коли писав: О. О. Потебня не брав до уваги «відхилень, викликаних граматичною аналогією», тому, що він не приймав «механічних або механізуючих живий процес схем» [42, с. 43].

Звернення до праць О. О. Потебні свідчить, що в окремих випадках фундатор Харківської школи звертався до чинника аналогії. Так, російські іменники *грязь, лошадь, печь* та под. (сучасна *з* відміна) у місцевому відмінку поряд із закономірним закінченням *и* в говорах можуть мати закінчення – *h* (в тих російських говорах, де *h* збігся з *e*, – звичайно, закінчення – *e*); причина – вплив відміни іменників типу *зола* (у місцевому відмінку – *в зол h*). Так само виникли форми типу *на кон h* (замість споконвічної *на кони*) і *в пол h* (замість *в поли*) [266, с. 83 – 84; 274, с. 18 – 19; 134].

У працях учених Московської школи значне місце займає трактування фактору аналогії. Сучасні лінгвісти приділяли увагу лінгвістично-історичному дослідженню цього питання [118]. До аналогії як засобу пояснення мовних змін зверталися мовознавці-компаративісти першого періоду, учені Харківської та Казанської шкіл, молодогограматики; значущість фактору аналогії вперше дослідив на матеріалі системи відмін польської мови І. О. Бодуен де Куртене. Мовознавець дає психологічне підґрунття чиннику аналогії [337, с. 328]. Дуже

цікавою, на нашу думку, є дефініція аналогії, яку дав І. О. Бодуен де Куртене: «Аналогія як сила, яка діє в мові всупереч легендам і звуковим законам» [22, с. 98], тобто мовознавець трактує чинник аналогії як протилежний фонетичному закону.

На думку К. Ю. Аппеля, «аналогія – це намагання до об'єднання явищ мови, їх інтеграція» [3, с. 35].

Найбільш повно явище аналогії дослідив В. О. Богородицький. Мовознавець характеризує чинник аналогії як закономірний: «Як фонетичні явища в кожній мові подають гармонійну систему, так і прояви аналогії тісно пов'язані між собою взаємною гармонією» [17, с. 224]. Щодо суті дії аналогії, то за словами В. О. Богородицького, «процес аналогії складається з того, що значення, асоційоване з двома звуковими комплексами, із яких більш тісно пов'язане з одним, викликає цей останній також і замість другого» [15, с. 442]. На думку мовознавця, явище аналогії більш характерне для народних говірок, ніж для літературної мови [17, с. 149 – 150].

Учені Московської школи висунули твердження про системний і закономірний характер дії аналогії. М. М. Дурново відзначав, що зміни за аналогією «також закономірні, як і зміни фонетичні, і для них також можна встановити правило, що кожна зміна за аналогією обіймає всю групу випадків, у яких представлені ті ж співвідношення значень і ті ж фонетичні умови» [148, с. 12 – 13].

Значну увагу чиннику аналогії приділяв і О. О. Шахматов; він досить часто звертався до цього чинника при поясненні фонетичних змін [353, с. 2,24,64,108,110,113 – 114,121,154,176; 118].

О. О. Шахматов неоднозначно оцінював роль чинника аналогії при поясненні мовних змін. Мовознавець відзначав, що частим при поясненні за допомогою цього чинника «є порушення старих відношень під впливом аналогії» [там же, с. 248]. Але аналіз праць О. О. Шахматова дозволяє зробити висновок про те, що фонетичний закон і чинник аналогії не виступають як

протилежні один одному [365, с. 6–7; 355, с. 120]. Про це свідчать деякі інтерпретації О. О. Шахматова, в яких пояснення за допомогою фонетичного закону доповнюються впливом аналогії. Так, використовуючи матеріал великоруських говорів, мовознавець пояснював вимову звука *е* в слові *мел* (замість *мёл*) існуванням в спільноруській формі *melъ* і *molъ* («*е* напівдовге, подовжуючись перед складом, в якому випав *ъ*, переходило в *е*»); щодо форми *molъ*, то мовознавець пояснював її «звуковою аналогією» [365, с. 5–6].

На матеріалі східнослов'янських мов О. О. Шахматов пов'язував появу сполучень *ора*, *ола* у формах *отгораживать*, *отвораживать*, *укорачивать*, *настораживаться* і т. д. з тим фактом, що «звук *а* перенесено на місце *о* за аналогією із таких дієслів, як *нашивать*, *упрашивать*, *важивать* (які мають *а* під впливом дієслів на – *ать*, які вже зникли, як *нашати*, *прашати*)» [там же, с. 154].

При поясненні деяких мовних явищ О. М. Селищев звертався до явища аналогії. Так, досліджуючи історію форм без – *т*, – *ть* в словах типу *nese*, *vede*, яка відбулася хронологічно після втрати кінцевих *ъ*, *ь*, мовознавець пояснює впливом аналогії [171, т. XXXII, с. 329].

Найбільш повно явище аналогії розробляв В. О. Богородицький [20, с. 149–151]. Сучасні мовознавці віддають належне вивченню явища аналогії В. О. Богородицьким [347, с. 58].

Мовознавець характеризує фактор аналогії як закономірний «Як фонетичні явища в кожній мові представляють гармонійну систему, так і прояви аналогії тісно пов'язані між собою взаємною гармонією» [17, с. 224]. Що ж до суті дії аналогії, то за словами мовознавця, «Процес аналогії складається з того, що значення, асоційоване з двома звуковими комплексами, із яких тісніше пов'язане з одним, викликає цей останній також і замість другого» [15, с. 442]. На думку мовознавця, явище аналогії більш характерне для народних говірок, ніж для літературної мови [20, с. 149–150].

Вихідним положенням для В. О. Богородицького було положення пріоритетності фонетичних пояснень; якщо ж представити фонетичне пояснення тому або іншому явищу не видавалося можливим, мовознавець звертався до аналогії. Так, вивчаючи чергування в словах типу *јел' (ель) // јолка (ёлка) 'e > 'o*, мовознавець доходить висновку, що «залишається нез'ясованим, як з'явилося кінцеве *o* замість кінцевого *e*, тобто коли не було наяву настільки значного для даної зміни фактору, як твердість наступного приголосного. Як побачимо, є деякі дані, які натякають на участь аналогії в появі цього явища» [там же, с. 81–83]. В. О. Богородицький звертається до явища аналогії й при поясненні зміни орфографічного *e* в *'o* (*e > 'o*) [там же, с. 86–88], пояснень біглих голосних [там же, с. 90–92], явища повноголосся [там же, с. 95–96; 257].

У працях учених–прихильників історичного методу значне місце займає трактування фактору аналогії. Теоретичне трактування явища аналогії (особливо–граматичної) представив П. О. Бузук. Саме явище аналогії мовознавець вважав як «складний психологічний процес, в складі якого ми вбачаємо, по-перше, асоціацію за схожістю і по-друге, асоціацію по суміжності» [32, с. 95]. Таке розуміння сутності аналогії подібне до трактування В. О. Богородицького [15, с. 442]. А внутрішня, глибинна причина аналогії полягає в тому, що «в її основі лежить той же загальний всій душевній діяльності людини принцип економії мислення» [32, с. 96].

У практиці своїх досліджень П. О. Бузук звертався до явища аналогії. Так, заочно дискутуючи з О. І. Соболевським і О. О. Шахматовим стосовно історії сполучень «голосна+плавна», які утворилися з «*плавна + ъ, ъ*» не на початку слова, П. О. Бузук пояснює *ъ* перед *к* в слові *гъськъ* аналогією. Мовознавець досліджує історію переходу *o, e* в *i* в закритих складах після занепаду «глухих». В словах *кілок, кінец* появу *i* замість *o, e* і в словах типу типа *мед* замість *мід*, *сел* замість *сіл* мовознавець пояснює аналогією [36, с. 43]. До явища аналогії П. О. Бузук апелює, коли розглядає так звані «виїмки (О. П. – мабуть, виключення) з розглянутого звукового закону, котрі виявлені по-перше –

заховуванням *е, о* з *ь, ъ* (*день* із *дѣнь*, *менше* із *мѣньше*, *сон* із *сѣнь*, *сином* із *сынѣмь*) і по-друге – захованням *е, о* в повноголосних формах (*город*, *горох*, *порог*, *берег*, *голос*, *холодно* і т. д.; такі рідні явища, як *пори́г*, *голі́вка*, викликані пізнішою аналогією) [там же, с. 43]. Винятки в словах типа *сьомий* при дослідженні історії лабіалізації *е* і поява *е* замість *о* (в словах *хочемо* під впливом *хоче*) мовознавець пояснює аналогією [там же, с. 48–49]. П. О. Бузук також представив граматичну аналогію на прикладі форм типу *землі*, яка з'явилась за аналогією *зрибі* < *рыбѣ* [33, с. 64], а також дослідив форми на *ові* під впливом *овъ* [там же, с. 66] і новоутворення за аналогією з твердими основами *коньові*, *коньови*, *коньом*, тощо [там же, с. 67].

В практичному аспекті А. Ю. Кримський звертався до явища аналогії (нефонетичної) при поясненні появи *а* у словах типа *Махайла*, *Махаил* [201, с. 253]. Нефонетичною аналогією пояснює мовознавець появу кореня *яв* в словах типу *Явдоха*, *явресі*, *Явтух* [там же, с. 397–398].

Варто підкреслити, що Є. К. Тимченко встановив умови фонетичних змін і хронологізував їх: праслов'янське *g* в велярний спірант і гортане [320, с. 44–45], ствердіння голосних напівпалатальних і палатальних перед *е*: *небо*, *пень*, *нива* [там же, с. 45], ствердіння губних у всіх положеннях: *голуб*, *кров*, *масо*, *пйать* [там же, с. 45].

Необхідно підкреслити той факт, що А. Ю. Кримський дослідив і сформулював фонетичні умови дії фонетичного закону, коли «звук *е* після м'яких приголосних схильний перетворюватися у малорусів перед твердими складами – в [ь] *о*; а перед м'якими складами і в изгласении (вимові–О.П.) або зберігаються в формі *е* або розширюється в *я*» [201, с. 399].

3.3. Ретроспективний характер лінгвістичної реконструкції у студіях українських і російських лінгвістів 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Практика історико-фонетичних досліджень учених Харківської школи показувала необхідність диференційованого підходу до реконструкції архетипів з урахуванням не тільки матеріалу давніх писемних пам'яток, а й сучасних діалектних даних. У цьому плані характерною є критика О. О. Потебнею спроби М. О. Колосова розглядати історію шиплячих і *ц* разом [211, с. 135–136]: як свідчать сучасні говори східнослов'янських мов, м'якість-твердість шиплячих, з одного боку, і *ц*, з іншого, часто не збігаються [273, с. 12–13].

Актуальним для розвитку компаративістики було й обґрунтування необхідності конкретно-історичного підходу до фонетичних законів. Так, О. О. Потебня, розглядаючи співвідношення початкових голосних у формах типу *ĭ ēāíü –āēāíü*, зазначив, що «з відповідності *íāñîü* з *āēāíü* ніяк не випливає, що в найдавнішому періоді слов'янських нарічч невідмінно походить з *jo*» [там же, 19]. Конкретно-історичний підхід реалізувався й у вимозі розмежовувати схожі процеси в різних мовах (діалектах) на різних етапах їх розвитку. Це, зокрема, дозволило О. О. Потебні висунути плідну ідею нерівномірності занепаду редукованих на східнослов'янському терені [266, с. 55–56; 153, с. 14, 15, 44; 274, с. 47; 270, с. 809].

Як відомо, «внутрішня реконструкція базується на аналізі синхронного стану однієї мови, ретроспективна спрямована від сучасного до минулого» [670, с. 72]. Вивчення наукової спадщини О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького показує, що лінгвістична реконструкція в їх працях має ретроспективний характер. Твердження про такий характер реконструкції вчені Харківської школи обґрунтовували й теоретично. Так, О. О. Потебня ставить перед істориками мови завдання йти «від сучасного, більш відомого, до минулого невідомого» [268, с. 158] та «сходити все далі й далі в минуле і в міру можливості знімати шар за шаром з нинішнього стану мови» [там же, с. 156]. О. О. Потебня підкреслював, що реконструкцію слід проводити послідовно, поступово і, якщо це можливе, без «стрибків» [там же, с. 159]. Про необхідність ретроспекції в межах лінгвістичної реконструкції архетипів і фонетичних

законів писав і П. Г. Житецький [152, с. 260]. М. О. Колосову належить цікава думка про те, що «від сучасного можна йти до минулого, але слід лише годі, коли це минуле не подає нам достатньо даних для міркування про нього» [195, IX].

Ретроспективний характер реконструкції в історико-фонетичних дослідженнях учених Харківської школи можна бачити на прикладі історії звука, що позначався літерою *h*. Вивчаючи цю історію на українському мовному ґрунті, О. О. Потебня звертається до сучасних діалектних даних. У ряді говорів української мови («українському», «подільському», «галицькому», «карпатському») на місці давнього представлено *i* [266, с. 110]. Проте це не єдиний рефлекс *ě*. У різних українських говорах на місці *ě* представлено *e, je, ji* [там же, с. 110–112]. Це дає О. О. Потебні можливість зробити два висновки. По-перше, голосний *i* не є «спільномалоруським» рефлексом *ě*. По-друге, інші рефлекси *ě* можуть бути представлені як проміжні ступені від *ě* до *i*: *ě̇ > je > ji > i* [там же, с. 112]. Отже, за О. О. Потебнею, «спільномалоруським» рефлексом давнього *ě* був голосний *ě̇*. Він «близький до теперішнього *e*, але відрізняється від нього довготою» [там же].

Великою заслугою О. О. Потебні перед мовознавством стало дослідження *другого повноголосся*. Сам цей термін, як відзначено в науковій літературі [160, с. 182], належить О. О. Потебні. Вивчаючи друге повноголосся, О. О. Потебня глибоко аналізує сучасний діалектний матеріал [273, с. 91–94]. Це дозволило йому прийти до висновку, що «друге повноголосся є явищем не тільки майже виключно руським, але навіть майже виключно властивим північновеликоруським говорам» [там же, с. 90–91]. Від сучасних північновеликоруських форм О. О. Потебня йде до свідчень давніх писемних пам'яток і встановлює історичну наступність, наприклад, сучасної форми **ДОЛОЖНИК** з формою *ǫúĕúĕúíĕĕú* Остромирового євангелія. Форми типу *ǫúĕúĕúíĕĕú*, на думку О. О. Потебні, відбивають реальну вимову переписувачів

давньоруських пам'яток: подібні форми «слід вважати за явище, яке є в пам'ятках тому, що воно було в говорі переписувачів» [там же, с. 100].

Аналіз історико-фонетичних студій О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького показує, що значимість одержаних ними результатів багато в чому була зумовлена саме ретроспективним характером лінгвістичної реконструкції, який був пов'язаний із широким використанням сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови [134]. Ці закономірності відзначав О. О. Шахматов, який про праці О. О. Потебні «Два исследования о звуках русского языка» і «Заметки о малорусском наречии», зокрема, писав: «Висвітлення історії руської мови в Потебні – яскраве, гаданий ним історичний процес – переконливий, і це залежало від того, що Потебня виходить з добре йому відомого сучасного» [365, с. 95].

Властивий О. О. Потебні «послідовний історизм у підході до вивчення мови» [236, с. 14] реалізувався, безсумнівно, також у вирішенні питання про мову-еталон. Підкреслюючи велике значення прийому порівняння явищ різних індоєвропейських мов з фактами мов, що мають найдавніші писемні пам'ятки, насамперед із санскритом (це дозволяє реконструювати явища, не засвідчені пам'ятками), О. О. Потебня разом з тим виступає проти використання того ж санскриту як мови-еталону, бо це, на його думку, може призвести до односторонності та штучності реконструкції [269, с. 160–162]. О. О. Потебня відзначав: санскрит належить до мов, «які мають більш давні пам'ятники» [там же, с. 159–160], але «це не значить, що ми виводимо нові мови з санскриту, це значить те, що ми користуємося санскритом для відбудови тих фаз індоєвропейських мов, які документально відбудовані бути не можуть» [там же, с. 160–161].

На думку О. О. Потебні, відношення між санскритом та іншими індоєвропейськими мовами подібні до відношень між старослов'янською мовою та рештою слов'янських [там же, с. 162]. У процесі застосування прийомів і процедур порівняльно-історичного методу, насамперед процедури

реконструкції, учені Харківської школи широко використовують дані старослов'янської мови, яка, проте, не є мовою-еталоном. Це може бути підтвержене, зокрема, зверненням до потєбнянської інтерпретації генезису східнослов'янського повноголосся і старослов'янського неповноголосся. Як відзначено в працях з лінгвістичної історіографії, тлумачення О. О. Потєбнею цих явищ застаріло [157, с. 19; 134]. Однак це не знижує методологічної цінності спостережень ученого. В О. О. Потєбні східнослов'янські форми виразно протиставлені старослов'янським. Розгляд значної кількості прикладів з різних слов'янських мов [266, с. 1–49] дав О. О. Потєбні можливість дійти висновку, що спільнослов'янськими за походженням є неповноголосні форми; отже, саме з них виникли повноголосні [там же, с. 48]. Проте докази вченого мають суто лінгвістичний характер і не зумовлені орієнтацією О. О. Потєбні на старослов'янську як на мову-еталон. Характерно, що пізніше О. О. Потєбня припускав, що спільнослов'янськими за походженням є повноголосні форми [273, с. 118–119].

3.4. Реконструкція причин мовних змін у студіях українських і російських лінгвістів 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.

Сьогодні вчені, зокрема В. І. Постовалова, стверджують, що ідея фонетичного закону є значним кроком у трактуванні сутності та характеристик мовних регулярностей [265, с. 128].

Так, В. К. Журавльов високо оцінює думку про регулярність та безвинятковість фонетичних законів [163, с. 29]. Як відомо, учення про фонетичні закони та аналогію плідно розроблялися молодограматиками. Молодограматиками визнавали принципову роль фонетичних законів та аналогії: «Тільки той, хто точно враховує дію звукових законів, на розумінні яких базується вся наша наука, знаходиться на твердому ґрунті у своїх дослідженнях» [14, с. 194–195]. Отже, молодограматиками намагалися вивчити

сутність фонетичних змін застосовуючи фонетичні закони і аналогію. На думку Й. Шмідта, який аналізував роботи його сучасника А. Шлейхера, усі звукові зміни відбувалися під дією наступних факторів, а саме «фонетичних законів, які діяли без виключення, і перехресних з ними неправильних аналогій» [144, с. 51]. За словами Б. Дельбрюка, А. Шлейхер вказував як на «фонетичні закони, які діють без винятків, але цим не говориться, що він не визнавав ніяких інших законів, крім діючих без винятків» [там же].

У контексті проблем, що ми розглядаємо, безсумнівний інтерес викликає ставлення О. О. Потебні до «хвильової» теорії. Її експланаторні можливості О. О. Потебня оцінював невисоко, віддаючи безперечну перевагу теорії «родовідного дерева». Він писав: «До теорії Шмідта... я ставлюся негативно, наскільки вона не є лише ускладненням теорії генеалогії (це ускладнення необхідне), але для боротьби з нею не готовий» [275, с. 82; 134].

Досліджуючи конкретний історико-мовний матеріал, О. О. Потебня показує штучність спроб звернення до цієї теорії у з'ясуванні конкретних фонетичних змін. О. О. Потебня погоджується з Й. Шмідтом, що другий голосний *e* в дієслівній формі **везете** виник не в спільноіндоевропейській прамові, а пізніше [269, с. 30]. Разом з тим О. О. Потебня вважає «сумнівною» думку Й. Шмідта про те, що голосний *a* у відповідних давньоверхньонімецькій і литовській формах (*wegat*, *wezate*) підриває твердження про існування в минулому балто- слов'янської мовної єдності [там же, с. 30–31]. Запропоноване Й. Шмідтом пояснення в дусі «хвильової» теорії здається О. О. Потебні занадто складним: «Уявити собі хвилю, яка, кочучись здалека, занесла в слов[']янські] мови друге *e* у **везете** і ослабла коло берега литовської мови (*wezate*), на мою думку, важче, ніж думати, що всередині слов'янської мови виникло прагнення, яке породило друге *e* у **везете**, **ведете**» [там же, с. 31].

З погляду О. О. Потебні та П. Г. Житецького, внутрішні причини фонетичних змін (законів) в історії тієї або іншої мови мають фізіологічний характер і зумовлені таким чинником, як прагнення до зручності вимови [273,

с. 180; 267, с. 157]. Цей чинник як загальна причина фонетичних змін зумовлює часткові причини, що діють у мовленнєвому потоці. Звідси пошук причин звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості.

Так, причиною подовження приголосних в українських формах типу *життя* в інтерпретації О. О. Потебні виступає вплив наступного *j*. Тут «*j* уподібноло собі попередню приголосну, зробивши її піднебінною, а потім само під її впливом перетворилося в таку ж» [там же, с. 75]. Необхідно відзначити, що О. О. Потебня пише про взаємну зміну сусідніх звуків у межах складу. Важливість такого пояснення підкреслює В. В. Колесов: у випадку йотації йдеться не про поглинання одного звука іншим, як було прийнято вважати в часи О. О. Потебні, а про взаємну зміну обох сусідніх звуків у складі [188, с. 27].

Проте причини фонетичних змін діють не лише в межах складу: однією з причин переходу редукованих *ъ, ь* у голосні повного творення *о, е*, за О. О. Потебнею, було зникнення або ослаблення слабких редукованих у наступних складах [266, с. 93; 267, с. 14; 269, с. 51].

В своїй науковій творчості М. О. Колосов вів наполегливий пошук причин фонетичних змін у мовленнєвому потоці. Ці причини для дослідника часто залишаються неясними, що відзначає сам мовознавець, наприклад, стосовно східнослов'янського переходу *е* в *о* [192, с. 81, 84], зміни *о* в *у* в говорах східнослов'янських мов [там же, с. 101 – 104], переходу *ě* в *е* та *і* в північновеликоруських говорах [там же, с. 27]. У зв'язку з цим М. О. Колосов вказував, що фонетичні причини «виявляються нерідко безпідставними через багато фактів тієї самої категорії, що не підходять під вигаданий закон» [38, с. 8].

Синтагматичні чинники зміни українських приголосних докладно розглядає П. Г. Житецький. Він виділяє нові групи приголосних, що виникли внаслідок занепаду редукованих, і на багатому матеріалі аналізує відповідні процеси [152]. Висновки, до яких прийшов учений, було зроблено на основі

аналізу початкових, серединних та кінцевих сполучень приголосних, виділених шляхом вибірки з рукописного словника П. П. Білецького-Носенка. Такий синтагматичний аналіз консонантизму української мови був здійснений уперше.

Звернення до праць О. О. Потебні, М. О. Колосова та П. Г. Житецького показує, що ці мовознавці пояснення фонетичних змін тільки взаємодією звуків у мовленнєвому потоці вважали не зовсім задовільним. Так, М. О. Колосов, реконструюючи слідом за О. О. Потебнею та П. Г. Житецьким довгий *ѡ* в українських формах типу *нѡс* (після занепаду кінцевого редукованого) і вбачаючи причину цього явища у виникненні закритого складу, зауважує: «Та ж причина не викликала в великоруському довготи *ѡ*, а якщо допустити, що викликала, то довгота ця не розвинула в ньому дифтонга» [192, с. 107–108]. У зв'язку з цим питання про причину зазначеного явища М. О. Колосов вважає відкритим [там же, с. 107]. Справжні фонетичні причини, за М. О. Колосовим, мають системний характер: причина виникнення акання в південновеликоруському наріччі «повинна лежати в загальному устрої фонетики давньоруської мови тієї смуги Росії, де тепер акають» [191, с. 309].

Розуміння вченими Харківської школи системного характеру фонетичних змін зумовило пошук зв'язку між ними, намагання виявити однорідні фонетичні закони, які об'єднані спільною причиною і діють у певний період історії мови. Ця тенденція найбільш виразно відбилася в потебнянській концепції «кількісних змін приголосних» і в концепції зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького. У межах зазначених концепцій реконструйовано системи архетипів і системи фонетичних законів з подібним механізмом. Завдяки цьому історія фонетичних систем східнослов'янських мов виступає як ланцюг причинно пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм) і ознак звуків (сила і слабкість, глухість і дзвінкість, проривність і фрикативність, твердість і м'якість приголосних). Це й зумовило те, що концепції «кількісних

змін приголосних» О. О. Потебні та зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького зберегли актуальність у мовознавстві ХХ ст. [88, с. 119; 113, с. 41–42, 48–54; 109, 78–84, 87–94; 101; 84; 134].

Подальшим розвитком традицій мовознавства 20-х – 60 рр. ХІХ ст. (першого періоду) і досягнень учених Харківської школи можна назвати вивчення лінгвістами Московської школи причин мовних змін. Зважаючи на той факт, що в історії розвитку мови «діяли певні причини, що змінювали мову», одним із головних завдань є «визначення причин тих або інших змін мови» [362, с. 6–8; 118].

Треба відзначити, що вивченню умов фонетичних законів приділяли увагу молодограматиків, учені Казанської лінгвістичної школи та представники історичного методу в російському та українському мовознавстві (О. І. Соболевський, М. М. Каринський, А. Ю. Кримський). Можна також стверджувати, що учені Московської школи в цілому сприйняли молодограматичну концепцію фонетичних законів. Подібно до молодограматичної концепції фонетичного закону, вчені Московської школи зосереджували увагу на тому факті, що «дія таких звукових законів чітко з'ясовується умовами їх виявлення, і відомою епохою протягом якої звуковий закон продовжує бути живим...» [там же, с. 11], тобто можна висловити думку про те, що наведені дефініції зводять фонетичний закон до виявлення умов, за яких відбувається фонетична зміна.

Ученими Московської школи також було успадковано положення молодограматиків про безвинятковість фонетичних законів. Як відмічають сучасні теоретики мовознавства, слов'янська компаративістика зіткнулась з певними парадоксами в теоретичному трактуванні фонетичного закону і аналогії. Як зазначає В. К. Журавльов, «принципово безвиняткові фонетичні закони не можуть не мати винятків в історії мови» [161, с. 27]. На думку лінгвіста, саме «намагання вирішити цей парадокс привело молодограматиків до положення про безвинятковість фонетичних законів, які можуть бути

порушені дією аналогії», яка, на думку лінгвіста, є «сліпа, лінгвістично довільна, оскільки лежала в психології, і саме молодогораматичний етап зробив нашу науку точною» [там же]. Подібно до молодогораматиків, учені висловлюють думку, що дія закону може припинитися і «...можуть виникнути нові звукові закони, які, інколи, суперечать старим» [148, с. 117]. В іншому випадку, на думку вчених, пояснення змін може бути обгрунтованим, якщо звернутися до чинника аналогії [там же].

Сучасні теоретики мовознавства дуже високо оцінюють намагання мовознавців знайти внутрішні зв'язки та внутрішні причини; відзначають, що в «славістиці переважає пошук внутрішньої причиновості» [162, с. 477]. При цьому необхідно зазначити, що такі принципи історико-генетичного дослідження, як принципи причиновості та системності, трактуються як взаємопов'язані [109, с. 173]. Є. Ф. Карський віддавав данину науковим здобуткам О. О. Шахматова, який, на думку мовознавця, «намагається пояснити більше фонетично, детально досліджує всі умови виникнення кожного явища, і лише в рідких випадках, коли про звукові явища не могло бути й мови, звертався до фактів психологічних, до дії аналогії» [175, с. 78, 653–662]. Отже, усвідомлення необхідності розкриття причин мовних змін відповідало практиці досліджень учених Московської школи, і це є сильною стороною їхніх праць [109, с. 144; 118].

На думку вчених Московської лінгвістичної школи, причини фонетичних змін не мають фізіологічного характеру [365, с. 4; 28, с. 165].

Подібно до мовознавців першого періоду, інколи представники Московської школи зверталися до такого чинника, як полегшення вимови, але під впливом форм близькоспоріднених мов. Так, до подібного пояснення апелював О. О. Шахматов при вивченні історії сполучень редукованих голосних з короткими плавними *ьг, ьл, ьг* у словах типу *скърбь, оскърбь, скърбити*: «Поява *скърбь, оскърбь, скърбити* замість руських *скърбь, оскърбь, скърбити* вказує на намагання вимовити по

особливому написи, які даються в книгах і передають давньоболгарську вимову: *скръбь* читали як *скърбь*» [353, с. 181–183]. Таке пояснення не дає чіткої картини мовного процесу і є поодиноким і фрагментарним при виявленні причин мовних змін. Загалом, представникам Московської школи не було властиве звернення при поясненні мовних змін до такого чинника, як полегшення вимови або милозвучність. Звернення до таких чинників піддається критиці [262, с. 168–171].

Як зазначає В. А. Глущенко, вчені Московської лінгвістичної школи намагалися дотримуватися єдиної універсальної причини фонетичних змін [109, с. 148; 118]. Продовжуючи традиції вчених Харківської лінгвістичної школи і молодогограматиків, представники Московської лінгвістичної школи у своїх теоретичних дослідженнях відзначали, що основна причина будь-яких «фонетичних змін у мові складається з намагання мовців до зручності вимови...» [336, т.1, с. 195 – 197], але саме чинник зручності вимови є психологічним [там же, с. 195].

Учені Московської лінгвістичної школи виділяли фонетичні зміни, не зумовлені і, навпаки, зумовлені фонетичною позицією. Фонетичні зміни першого типу П. Ф. Фортунатов характеризував як «зміни звуків мови самих по собі...» та називав їх «первинними фонетичними явищами» [335, т. 2, с. 84; 336, т. 1, с. 201–203]. Зміни другого типу мовознавець кваліфікував як такі, що «відчувають звуки в їх різній позиції в різних словах, причому діє вплив чи то з боку інших звуків слова, чи з боку наголосу, чи з боку позиції в кінці слова, чи з боку позиції звука на початку слова» [335, с. 84]. На думку П. Ф. Фортунатова, ці вторинні фонетичні зміни могли відбуватися ще в епоху балто-слов'янської та праслов'янської мов [там же, с. 84].

Вивчення лінгвістичної спадщини представників Московської школи показує, що дослідження так званих вторинних фонетичних змін вони виводили з фонетичних умов, за яких ці зміни відбуваються. Треба зазначити, що таке тлумачення і формулювання фонетичних законів з використанням терміна

умова є характерним і для молодогограматиків. П. Ф. Фортунатов більш детально вивчав зміни, пов'язані із впливом сусідніх звуків, наголосу, позиції в кінці, на початку, у середині слова, темпу мовлення [336, т. 1, с. 440–444]; терміни *причина* та *умова* вживаються як синонімічні, на думку В. А. Глуценка [109, с. 149; 118]. До подібного пояснення фонетичних змін зверталися й інші мовознавці: П. О. Бузук [37, с. 47–52], Є. Ф. Будде [29, с. 52, 54, 60, 62, 64–67], М. М. Дурново [148, с. 230, 235–236].

Стосовно ж так званих «первинних фонетичних змін», тобто змін, не зумовлених фонетичною позицією, то мовознавці Московської лінгвістичної школи не пояснювали їх.

Сучасні лінгвістичні історіографи віддають данину представникам Московської школи в намаганні представити різноманітні умови дії фонетичних законів [109, с. 150; 118]. Представники Московської школи намагалися дати теоретичне тлумачення фонетичного закону. Так, на нашу думку, найбільш повним є визначення, представлене М. М. Дурново: «...умови, при яких відбувається та чи інша фонетична зміна в тій чи іншій мові чи говірці в той чи інший момент життя мови, можуть бути точно сформульованими як правила, або, як їх називають, звукові (фонетичні) закони, що допускають винятки» [148, с. 10–11].

Треба підкреслити, що вивчення фонетичних умов, за яких відбувалися ті або інші звукові зміни, є характерною особливістю, як Казанської, так і Московської шкіл. Як відзначає В. А. Глуценко, важливим моментом в порівняльно-історичному мовознавстві другого періоду стала вимога з'ясування дії фонетичних законів і аналогії [109, с. 15; 118].

Вивчення причин мовних змін М. С. Трубецький зводить до характеристики фонетичних умов. Так, наприклад, «Асиміляція *nj*□, *dj*□ в *n*□*n*□, *d*□*d*□□ могла наступити тільки після того, як слабкий редукований *i* зник між м'якими приголосними і *j*. Це зникнення *i*, як ми знаєм, на півдні і заході відбулося раніше, ніж на півночі і сході» [330, с. 150].

На думку В. І. Постовалової, ідея фонетичного закону є значним кроком у трактуванні сутності та характеристик мовних регулярностей [265, с. 128].

В. К. Журавльов високо оцінює думку про регулярність та безвинятковість фонетичних законів [162, с. 29]. Як відомо, учення про фонетичні закони та аналогію плідно розроблялися молодогораматиками. Молодогораматиками визнавали принципову роль фонетичних законів та аналогії: «Тільки той, хто точно враховує дію звукових законів, на розумінні яких базується вся наша наука, знаходиться на твердому ґрунті у своїх дослідженнях» [227, с. 194–195]. Отже, молодогораматиками намагалися вивчити сутність фонетичних змін застосовуючи фонетичні закони і аналогію. На думку Й. Шмідта, який аналізував роботи його сучасника А. Шлейхера, всі звукові зміни відбувалися під дією наступних факторів, а саме «фонетичних законів, які діяли без виключення, і перехресних з ними неправильних аналогій» [144, с. 51]. За словами Б. Дельбрюка, А. Шлейхер вказував як на «фонетичні закони, які діють без винятків, але цим не говориться, що він не визнавав ніяких інших законів, крім діючих без винятків» [там же].

І. О. Бодуен де Куртене піддає критиці молодогораматичне трактування фонетичного закону: мовознавець взагалі заперечує існування звукових законів і молодогораматичне порівняння мови з організмом, а мовознавства – з природничими науками (це є «пустою фразою») [23, т. 1, с. 35–43]; існування звукових законів було б можливе лише при «не визнанні великої кількості особистостей, колективності, соціального життя, обміну мовним мисленням між індивідами» [там же, т. 2, с. 329]. Мовознавець висунув наступне розуміння фонетичного закону, коли «однорідність і регулярність, яка виявляється у вузькій сфері індивідуальної церебрації і в мовному спілкуванні слід розглядати не як залежність, яку охоплює точна формула фонетичного закону, а лише як статистичну констатацію факту збігу в деяких умовах, що існують у частині соціально-мовного спілкування» [там же, т. 2, с. 202]. Так звані «фонетичні закони», на думку лінгвіста, це є лише «констатація того, що

відбувається на поверхні явищ», а «дійсні «закони», закони причинності, заховані в глибині, у заплутаному вузлі найрізноманітніших елементів» [там же, т. 2, с. 208]. Іноді, як відзначає мовознавець, трапляються навіть стійкі співпадіння з умовами і це породжує «фікцію «фонетичного закону» [там же]. Стосовно поняття «безвинятковість», то І. О. Бодуен де Куртене відмічає необхідність більш детального дослідження дії законів, оскільки «мнимий виняток складає...тільки підтвердження загального закону» [23, т. 1, с. 57].

М. В. Крушевський підтримує ідею «існування загальних звукових, або, точніше, фізіологічних законів, що за природою своєю нічим не відрізняються від законів фізичних або хімічних» [200, с. 60].

Слід зазначити, що В. О. Богородицький не порівнює явища мовні з явищами природними, оскільки останні залишаються незмінними, а мовні явища і звукові закони постійно розвиваються, і базуються «на силі пам'яті і звичці» [18, с. 53]. І М. В. Крушевський, і В. О. Богородицький підтримували положення про без винятковість фонетичних законів. І. О. Бодуен де Куртене піддавав критиці точки зору мовознавців, оскільки «вважати всі звукові закони (фонаційні) намагання безвинятковими можна було б тільки тоді, як би ми вирішили безумовно не визнавати участі психічного фактору в процесі мовного спілкування між людьми» [23, т. 2, с. 39–42]. Що ж до винятків взагалі, то І. О. Бодуен де Куртене називав їх «підтвердженням загального закону» [там же, т. 1, с. 57].

Учені Казанської школи намагалися вивчити причини мовних і, зокрема, фонетичних явищ. Усвідомлюючи важливість пошуку причин, які змінювали мову в минулому, І. О. Бодуен де Куртене навіть надає дефініцію мовознавству як «систематичне, наукове дослідження явищ мови в їх причинному зв'язку» [там же, т. 2, с. 96]. Таке розуміння в деякій мірі відповідало практиці досліджень учених Казанської школи (особливо В. О. Богородицького), які намагалися з'ясувати причини фонетичних явищ, що представлені у їхніх лінгвістичних студіях. Хоча І. О. Бодуен де Куртене закидає думку про те, що не

завжди є можливим з'ясування причин того чи іншого явища і слід зачекати «більш сприятливих обставин, які, можливо, створюють можливим пояснення цього явища в зв'язку причин і наслідків» [там же, т. 1, с. 59]. І. О. Бодуен де Куртене в теоретичному аспекті намагався назвати загальні причини або так звані «сили», які викликають розвиток мови. Мовознавець до них відносив такі фактори: 1) «звичка, тобто неусвідомлена пам'ять; 2) намагання до зручності; 3) неусвідомлене забування і нерозуміння; 4) неусвідомлене узагальнення, аперцепція; 5) неусвідомлена абстракція» [там же, т. 1, с. 58]. Зважаючи на той факт, що І. О. Бодуен де Куртене визнавав, що «основа існування мови – об'єктивно психічна» [там же, т. 2, с. 72], то вищевказані чинники є психологічними і можна вказати на психологічний характер фонетичних змін.

Учені Казанської школи схилились до пошуку причин фонетичних змін у фізіологічному аспекті. Але І. О. Бодуен де Куртене піддає критиці тлумачення деяких фонетичних змін на індоєвропейському матеріалі в трактуванні В. О. Богородицького і М. В. Крушевського [там же, т. 2, с. 38], коли «латинське *octo*» змінюється в італійське *otto*» або пояснення зміни ненаголошеного *a* мові в *эдак* [там же, с. 38]. Але одночасно І. О. Бодуен де Куртене наводить декілька прикладів фонетичних змін в індоєвропейських мовах, які мають фізіологічне пояснення [там же, с. 38–39]. У представників Казанської школи пояснення причин фонетичних змін фізіологічними чинниками є відмінною рисою, ніж в студіях учених Московської школи, тобто у даному випадку ми маємо поєднання фізіологічних і психічних чинників фонетичних змін.

Ураховуючи пріоритет внутрішніх причин розвитку мови, учені Казанської школи апелювали і до зовнішніх причин. Як у теоретичному, так і в практичному аспектах цьому питанню найбільшу увагу приділяли І. О. Бодуен де Куртене і В. О. Богородицький. Спираючись на положення, що мови «включають в себе також елемент побічний, чужий, запозичений,

отриманий під впливом чужих по мові племен і народів або в результаті безпосереднього сусідства або контактів» і стверджуючи, що «такі запозичення трапляються в результаті спілкування між індивідами, між племенами і між народами» [там же, т. 2, с. 303], І. О. Бодуен де Куртене трактує зовнішню історію таким чином: «В історії зовнішній ми розуміємо дану мову як нерозкладне ціле і говоримо про її долю, тобто, власне, про долю людського колективу, що володіє тією або іншою мовою. Це, отже, історія даного племені та народу, який розглядають з точки зору спільності мовного мислення» [там же, т. 2, с. 295]. І мовознавець зазначає, що «для внутрішньої ж історії матеріалом служить сама мова як предмет дослідження», що ж до зовнішньої історії, «матеріал для зовнішньої історії мови співпадає в значній мірі з матеріалом для історії і історії літератури» [там же, т. 1, с. 45]. Як відмічає В. А. Глущенко, «для І. О. Бодуен де Куртене зовнішня історія мови не є власне мовною історією ні за змістом, ні за матеріалом дослідження» [109, с. 146] і зовнішня і внутрішня історії характеризуються як автономні [там же].

На нашу думку, представники Казанської школи, як і представники Московської школи, зверталися до зовнішніх причин виникнення та поширення фонетичних явищ. Такий підхід відбився в тому, що представники Казанської школи, апелюючи до зовнішніх причин, тлумачили певні комплекси фонетичних змін. Так, В. О. Богородицький, подібно О. О. Шахматову, розглядає явища дзекання і цекання в білоруській мові (східнослов'янських мовах). Мовознавець впевнений, що це явище «природньо можна поставити в зв'язок з тим фактом, що сусідня польська мова має аналогічне дзекання і цекання (порівн. білор. *д'з'ең ціха* і польс. *dz'en', cicho*)» [18, с. 373]. Тверду вимову *р* замість м'якого мовознавець пояснює тим, «що область виключно твердого *р* прилягає своїми західними і південними кордонами до тих мовних областей, які або зовсім не знають м'якого *р* (такою є польська мова), або ж розширили використання твердого *р* на рахунок м'якого (малоруська мова)» [там же, с. 374].

В. О. Богородицький, досліджуючи праслов'янську мову, висунув гіпотезу стосовно впливу на праслов'янську мову германських мов, і навіть деяких іранських діалектів. На думку мовознавця, такий вплив в вигляді запозичень (слов. «*чадо*», «*шлемъ*» – нім. *Kind, Helm*), міг статися як до початку пом'якшення задньоязикових у відповідні м'які [там же, с. 398 – 399]. Як і О. О. Шахматов, В. О. Богородицький припускав вплив фінських діалектів («західні фіни»). Мовознавець відмічає, що «основою для такого висновку служить та обставина, що найдавніші запозичені слова від цієї гілки її новими сусідами, західними фінами, ще не знаходять повноголосного типу, пор. фін. *Varpu* запозичено з форми **vorbu* («воробей»), *talta* з **dolto* < *dolbto* («*долото*»)» [там же, с. 412].

Учені зробили внесок у теоретичне і практичне дослідження питання про внутрішні причини фонетичних змін. Мовознавці висували на перший план таку причину фонетичних змін, як «прагнення до економії роботи» [23, т. 1, с. 228] або «прагнення до економії мовної роботи» в трьох напрямках: фонації або звукоутворення, аудіції або слухання і сприйнятті взагалі і нарешті церебрації або мовного мислення [там же, т. 2, с. 6]. В. А. Глуценко віддає данину І. О. Бодуену де Куртене, який вбачав в цьому факті прогресивний момент [109, с. 148; 254].

Учені Казанської школи досліджують фонетичні зміни, зумовлені фонетичною позицією. Треба зазначити, що намагання шукати причини звукових змін у фонетичному оточенні, у позиційній зумовленості було характерне також для вчених Харківської і Московської шкіл. П. Ф. Фортунатов детально вивчав зміни, пов'язані із впливом сусідніх звуків, наголосу, позиції в кінці, на початку, у середині слова, темпу мовлення [336, т. 1, с. 440 – 444].

Студіювання праць учених Казанської школи показує, що розгляд фонетичних змін зведено до встановлення фонетичних умов за яких вони відбуваються. Особливо це стосується лінгвістичної спадщини

В. О. Богородицького, який намагався на практичному матеріалі з'ясувати чинники, які зумовлюють (спричиняють) фонетичні зміни (вплив сусідніх звуків, положення в кінці, на початку, у середині слова, наголос). У В. О. Богородицького, на нашу думку, терміни «причина» і «умова» виступають як синонімічні.

В. О. Богородицький з'ясовує фонетичні умови при дослідженні першого і другого повноголосся [18, с. 93–98, 410–412], вивчає судьбу дифтонгів в індоєвропейській прамові [там же, с. 102–106] і розвиток задньоязикових у відповідні м'які шиплячі в праслов'янській мові ($\kappa > c'$, $g > d\check{z}'$) під впливом наступних палатальних звуків [там же, с. 396–398, 402–405], носових голосних [там же, с. 406–409].

Треба також зазначити, що в своїх дослідженнях В. О. Богородицький поєднує пошук фонетичних умов фонетичних змін і одночасно апелює до фізіологічного фактору. Так, мовознавець вивчає пом'якшення передньоязикових приголосних і губних під впливом наступних палатальних голосних, і пояснює цей процес причиною «чисто фізіологічною», яка полягає в «наближенні до нюба середньої частини язика, характерне палатальним голосним, що передавалось попередньому приголосному, від чого цей останній ставав м'яким» [там же, с. 416–417]. Також лінгвіст наголошує, що цей «процес, як і більшість звукових змін фізіологічного характеру, відбувався поступово, представляючи протягом часу ряд непомітних перехідних моментів» [там же].

Поєднання таких чинників, як фонетичне оточення і фактор фізіологічний, також можна проілюструвати на прикладі переходу 'e > 'o в положенні перед твердими приголосними [там же, с. 424–429].

Сучасні теоретики мовознавства дуже високо оцінюють намагання мовознавців знайти внутрішні зв'язки та внутрішні причини; відзначають, що в «славістиці переважає пошук внутрішньої причиновості» [163, с. 477]. Представники української компаративістики 30-х рр. ХХ ст. по-новому

підходили до питань вивчення мови порівняно з вченими інших шкіл, особливо в методологічному аспекті. Мовознавці розробляли нові підходи до порівняльно-історичного вивчення мови, але на іншому матеріалі; ці розвідки мали як теоретичний, так і практичний характер.

Завдання вивчення лінгвістичної спадщини минулого завжди є актуальним для науки. Водночас слід констатувати, що творчість і здобутки окремих мовознавців минулого століття на сучасному етапі розвитку лінгвістики вивчено недостатньо. Зокрема, це стосується мовознавчої спадщини П. О. Бузука, А. Ю. Кримського, К. Т. Німчинова, Є. К. Тимченка в аспекті лінгвістичної реконструкції.

Відзначимо, що вивченню умов дії фонетичних законів приділяли увагу представники історичного методу в українському мовознавстві. Можна стверджувати, що представники цього напрямку ретельно вивчали лінгвістичну спадщину своїх попередників і творчо її доповнювали в аспекті дії фонетичних законів. Так, П. О. Бузук в цілому сприймав молодограматичну концепцію фонетичних законів. У теоретичному аспекті мовознавець доповнює наступним: «Коли звуковий закон, на відміну від фізичного, не з \square являється кінцевим і всеосяжним ні в часових, ні в просторових відносинах, то...у нас немає підстави допускати всеосяжність його розповсюдження на всі приклади. Коли закон був обмежений часом своєї дії, випадково могло трапитися, що маловживані слова не попали у мову тих, хто розмовляє, і не підпали заміні. І навпаки, підпадати звуковій заміні могли інколи, як ми вже говорили, часто вживані слова» [33, с. 53–54]. Мовознавець убачає сутність звукового закону в тісному зв'язку з соціальним фактором в житті мови і відмічає наступне: «встановлення звукового закону в з \square ясуванні усіх представлених обмежень, нам представляється тільки як констатація утвореного у мові процесу вже *post factum*, з докладним з \square ясуванням його меж у різних відносинах, і у такому випадку зрозуміло, закон не буде мати виключень, оскільки всі вони і будуть обговорені при його формулюванні» [там же, с. 54]. П. О. Бузук підтримує тезу

про безвинятковість звукових законів: «у відомий час в певній мовній групі трапилась така-то звукова зміна. Виключень із цього звукового закону не може бути. Мнине виключення пояснюється хронологічним співвідношенням до інших законів або новоутворенням по аналогії» [32, с. 45]. Як приклад, мовознавець дає факти зміни дифтонгів **ai*, **oi*, **ei* в монофтонги *ē* та *i* [там же, с. 46].

Лінгвісториографічні праці дають певне уявлення про особливості лінгвістичної реконструкції в вітчизняному мовознавстві; вони викладені в працях В. А. Глуценка [109], О. М. Голуб [138], В. М. Овчаренка [223], К. А. Тищенко [322]. У порівняльно-історичному мовознавстві другого періоду (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) процедура лінгвістичної реконструкції набуває значного вдосконалення. Українські вчені, які зверталися до історичного і порівняльного методів, стали продовжувачами традицій учених Харківської, Московської, Казанської шкіл в аспекті вивчення причин мовних і звукових змін. Практика досліджень українських учених показує, що вони намагалися встановити причини фонетичних явищ, представлених у їхніх лінгвістичних працях. У теоретичному аспекті важливими є твердження П. О. Бузука, який вважав, що «всі фонетичні зміни зумовлені, – зумовлені перш за все психологічними причинами, але ці зміни звуків в деяких випадках, однак, можуть бути незалежні від впливу сусідніх звуків» [32, с. 38]. Мовознавець, подібно до тверджень його попередників, виділяє «обумовлені або «комбінаційні» та «спонтанічні» зміни – такі, що показують «незалежність звукових змін від впливу сусідніх звуків» [там же]. Серед «обумовлених» або «комбінаційних» мовознавець виділяє два типи – процеси асиміляції і дисиміляції [там же, с. 39], які можуть бути в свою чергу бути прогресивними і регресивними, повними і частковими [там же, с. 40–41]. Приклади, до яких звертався автор, представлені як слов'янськими мовами, так і індоєвропейськими мовами [там же, с. 41–43]. Як приклад, мовознавець вказує на перехід *ī* в *ы*, процес переходу назалізованих голосних *o* та *e* в чисті голосні

в праслов'янській епохі [там же, с. 43]. Названі процеси в своїй основі мають психологічні чинники [там же, с. 44–45].

Існують і фізіологічні причини, а саме – вставка і втрата звуків, які мають своєю причиною особливості артикуляції [там же, с. 45]

В цьому питанні П. О. Бузук має погляди близькі до молодограматиків відносно проблеми звукових законів. Якщо всі названі чинники не діють, мовознавець звертається до фактору виключень, однак відмічає: «Мнимий виняток пояснюється хронологічним співвідношенням до інших законів або новоутворенням за аналогією» [там же, с. 45].

Усі ці теоретичні твердження мають практичне відтворення в практиці лінгвістичних досліджень мовознавців. Аналіз праць учених, які зверталися до історичного і порівняльного методів, показує, що розгляд фонетичних процесів зводився до встановлення фонетичних умов, за яких відбувалися ці явища. В. А. Глущенко відмічає цю особливість у працях представників історичного і порівняльного методів в російському та українському мовознавстві [109]. Так, А. Ю. Кримський вказував на фонетичні процеси зміни звуку [є] «в складі, за яким слідував склад м□ який і дуже часто в кінці слова» вимовлявся як *e* (м□ яке *e*), «схильний однак розширюватися в дуже широке м□ яке *ä* (близьке до *я*). Але перед твердими складами – в відповідність букві «*e* (і інколи також в кінці слова) чулось м□ яке *ö*» [10, с. 199]. О. О. Шахматов робив критичні зауваження стосовно недостатності дослідження умов фонетичних процесів переходу *e* в *ä* в кінці слів на східнослов'янському півдні Хст. у праці А. Ю. Кримського [356, с. 148–150].

За словами А. Ю. Кримського, який писав про ствердіння приголосних перед *e* в губних сполученнях *бе, не, ве, ме* і одночасно використовував відносну і абсолютну хронологізацію, коли «губні сполучення (*бе, не, ве, ме*) стверділи тільки після падіння глухих і після виникнення замісної довготи, яка відбулася лише біля XII – XIII століття» [10, с. 194–195].

П. О. Бузук в роботі «Коротка історія української мови», вказуючи на існування праруської [36, с. 10], досліджував процеси, що мали місце в праруській мові. Вивчаючи голосні звуки цієї праруської епохи, мовознавець лише тільки вказує на перехід *je* в *o*, навіть не вказуючи умов цього процесу [там же, с. 31–32]. Студіюючи приголосні, П. О. Бузук показує «перехід *l* в *l̥* перед слідуючою шелестівкою»: *golsъ, ѡьlnъ, melko* > *golsъ, ѡьlnъ, melko* [там же, с. 34]. У зв'язку з цим процесом мовознавець досліджує «перехід попередніх цьому новому *l̥* голосівок *e, ѡ*, *ѡ*: *ѡьlnъ* > *ѡьlnъ*, сучасн. *чолн, човен, melko* > *толко* > *молоко* [там же, с. 34].

І знову таки мовознавець пов'язав з процесом розвитку напівкоротких *ѡ, ѡ* процес зникнення *l̥* (короткого) в різних позиціях; а саме: 1) на початку слів: укр. та білор. *мати, мать* < *имати*; 2) в деяких граматичних формах; 3) «*l̥* (коротке) випадало в положенні після шелестівки перед *i̥*»: рос. *житье, камень*, укр. *каміння, життя*, білор. *судздзя, бяллё*) [там же, с. 39].

На українському ґрунті П. О. Бузук досліджував ствердіння приголосних перед *e* у відкритому складі: *н̥ ебо* > *небо* [там же, с. 48], причому цей процес відбувався в декілька етапів і в різних напрямках: «в момент ствердіння шелестівок в старо-українській мові чулось *н̥ іечь, н̥ іесь*; а в безпосередньо слідуєчим за ним моменті лабіалізації *e* – *нієсь* > *ніось*, що було викликане попереднім *i̥* і твердістю слідуєчого *ѡ*, а *н̥ іечь* зберегалось завдяки м'якості слідуєчого *ч*» [там же, с. 48]. О. О. Шахматов також досліджував цей процес в «Очерке древнейшего периода истории русского языка» [353, с. 302]

П. О. Бузук поєднував відносну і абсолютну хронологію, вивчаючи явище переходу *л* в *л̥у (ѡ)*. На думку лінгвіста, цей перехід відбувся перед зникненням «глухих», не пізніше XII ст., а умовою появи цього процесу є випадки, «коли за *л* ішла безпосередньо шелестівка, а не *ѡ*, хоч-би й в слабому положенні» [36, с. 54]. Всупереч твердженням С. Й. Смаль-Стоцького, Є. К. Тимченка, К. Т. Німчинова, які визнавали за споконвічну в українській мові твердість

приголосних перед *е*, П. О. Бузук вважав, що перед *е* та *ь* всі приголосні вимовлялись м'яко, беручи до уваги слова типу *разьвьрзиса, разьвьрзость, погыбьнеть*, мовознавець доходить висновку, що «літеру *ь* після *з* у перших двох прикладах і після *б* ужито як знак пом'якшення зазначених приголосних, яке з'явилося у наслідок асиміляційного впливу з боку наступних приголосних» [37, с. 46].

Поетапно відтворив П. О. Бузук збіг голосних *и* та *ы* в українських говорах як наслідок ствердіння приголосних перед *и* [там же, с. 47].

Своєрідним продовженням потєбнянської концепції «кількісних змін приголосних» є дослідження розвитку *ј* після приголосного в формах типу *браття*: «*ј* уподобився до попередньої (м'якої) приголосної і таким чином з'явилась подвоєна приголосна» [там же, с. 58]. Психологічне пояснення змін таке: «Психологічна причина всіх названих видів звукових змін полягає в наступному: при вимові даного звуку в нашій свідомості з'являються образи звуків не тільки сусідніх (попереднього і наступного), але й цілого ряду наступних за ним в ту і іншу сторону звуків, які, знаходячись в сфері безсвідомого, модифікують, однак, звук, який вимовляється в даний момент» [32, с. 44–45].

Звертався до встановлення фонетичних умов і К. Т. Німчинов. Так, «раніше ослаблювалися кінцеві *ь, ь*, взагалі ж *ь* та *ь* були слабкі і звичайно ненаголошені в складах перед подальшим з нормальним голосозвуком...дужі переходили в голосозвук нормальної сили, – в мовах східнослов'янських в *о* та *е*» [222, с. 65].

В результаті дослідження К. Т. Німчинов також представив перехід приголосного *л* у *в* в середині слова перед приголосним та в кінці слова і пов'язав це явище з втратою «глухих» *ь, ь*. К. Т. Німчинов вказує на умову переходу *ь, ь* в більш м'які *ы* та *и*, а саме перед наступним *і* в словах типу *мий, пий* [там же, с. 67–68].

А. Ю. Кримський пояснює зміну $\hat{o}(u)$ в i таким фактором, як фактор «удобності вимови», коли «звичка перетворювати зтяжне, дифтонгічне $y \square u$ в удобовимовлюваємий монофтонг i все більш і більш укріплювалась всюди серед малоросів» [356, с. 170–171]. І мовознавець інколи апелює до фактору евфонії, благозвуччя [там же, с. 172–173].

Причину звукових змін П. О. Бузук вбачає в «виключно психологічному характері. Вони (зміни – О. П.) мають місце як при поступових перетвореннях звуків, так і при заміні звуків» [32, с. 43].

Треба відзначити, що вивченню умов дії фонетичних законів приділяли увагу представники історичного методу в українському мовознавстві. Можна стверджувати, що представники цього напряму ретельно вивчали лінгвістичну спадщину своїх попередників і творчо її доповнювали в аспекті дії фонетичних законів. Так, П. О. Бузук в цілому сприймав молодограматичну концепцію фонетичних законів. В теоретичному аспекті мовознавець доповнює наступним: «Коли звуковий закон, на відміну від фізичного, не \square являється кінцевим і всеосяжним ні в часових, ні в просторових відносинах, то у нас немає підстави допускати всеосяжність його розповсюдження на всі приклади. Коли закон був обмежений часом своєї дії, випадково могло трапитися, що маловживані слова не попали у мову тих, хто розмовляє, і не підпали заміні. І навпаки, підпадати звуковій заміні могли інколи, як ми вже говорили, часто вживані слова» [33, с. 53–54]. Мовознавець вбачав сутність звукового закону в тісному зв'язку з соціальним фактором в житті мови і підкреслював наступне: «встановлення звукового закону в \square ясуванні усіх представлених обмежень, нам представляється тільки як констатація утвореного у мові процесу вже *post factum*, з докладним \square ясуванням його меж у різних відносинах, і у такому випадку зрозуміло, закон не буде мати виключень, оскільки всі вони і будуть обговорені при його формулюванні» [там же, с. 54]. П. О. Бузук підтримує тезу про безвинятковість звукових законів: «в відомий час в певній мовній групі трапилась така-то звукова зміна. Виключень із цього звукового закону не може

бути. Мнине виключення пояснюється хронологічним співвідношенням до інших законів або новоутворенням по аналогії» [там же, с. 45]. Як приклад, мовознавець дає факти зміни дифтонгів **ai*, **oi*, **ei* в монофтонги *ē* та *i* [там же, с. 46].

3.5. Системний характер реконструкцій у студіях українських і російських лінгвістів 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

Реконструкція фонетичних явищ у студіях учених Харківської ніколи, як і в працях істориків мови 20-х–60-х рр. XIX ст. [109, с. 36], мала субстанційний характер: О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький реконструювали *субстанцію, матерію* мови, а не відношення між мовними одиницями. Останнє стало надбанням лінгвістики XX ст.

Так, П. Г. Житецький реконструював давній редукований *ь* як реальний звук, бачачи в ньому «*м'яке е*»; при цьому часокількісні характеристики цього голосного для П. Г. Житецького залишилися нез'ясованими [153, с. 106–107]. Це викликало критику з боку М. О. Колосова: він вважав неприпустимою позицію дослідника, при якій подається історія того чи іншого давнього звука (архетипу) «з такою впевненістю, начебто він чув говір цілої низки поколінь» [192, с. 10–11].

Отже, реконструкції П. Г. Житецького мали надмірний характер.

Надалі ця особливість буде притаманною вченим Московської школи, насамперед О. О. Шахматову.

Субстанційний характер фонетичної реконструкції в працях учених Харківської школи відбився, зокрема, у реконструкції середніх звуків архетипів, за допомогою яких можна пояснити сучасні рефлекси в різних слов'янських мовах (діалектах).

Аргументуючи це, О. О. Потебня зауважує, що, наприклад, пояснювати неповноголосну старослов'янську форму повноголосною східнослов'янською

та навпаки «більш ризиковано, ніж виводити ту й іншу з третьої, яку вони передбачають» [269, с. 50]. Тому вчений допускав можливість її реконструкції для повноголосних і неповноголосних форм середнього архетипу [273, с. 113]. Показовим у цьому плані є й пояснення походження початкових *je* та *o* в слов'янських мовах, яке дав М. О. Колосов. Він визнавав первинність початкового *je*, і вторинність початкового *o* в укр. і рос. *олень*. Разом з тим М. О. Колосов допускав можливість іншої інтерпретації: *je* та *o* походять від *третього* звука – спільнослов'янського *e* [195, с. 15–16]. У зв'язку і цим О. О. Потебня обґрунтовував твердження про те, що спільнослов'янським архетипом міг бути лише *третій* звук [273, с. 18–23].

Важливим досягненням Харківської школи стала теза про неприпустимість множинності в галузі реконструкції архетипів. Це твердження обґрунтовував М. О. Колосов. На його думку, істотним недоліком «Очерка звуковой истории малорусского наречия» є те, що П. Г. Житецький реконструює не один, а кілька архетипів як рефлекси прасхіднослов'янського *ě*. Це, за М. О. Колосовим, свідчить про хаос, асистемність у зображенні історії мовних явищ [194, с. 27–28].

Звернення до праці П. Г. Житецького показує, що реконструйовані ним два рефлекси наголошеного *ě* (*ije* і *ije*) характеризували різні «наріччя» спільноруської мови [152, с. 93–95]. Проте думка про різну локалізацію цих рефлексів висловлена П. Г. Житецьким недостатньо чітко, і це робить зрозумілою негативну оцінку М. О. Колосова.

Мовознавці-компаративісти першого періоду (20-х – 60-х рр. XIX ст.), молодогораматика, представники Харківської школи значну увагу приділяли питанню матеріальної трансформації мовних одиниць та дослідженню субстанції мови. У мовознавстві при розгляді питання мови як системи, як цілісної органічної єдності компонентів лінгвісти розглядають мову як «єдність структури та матеріальних елементів, які втілюють її (матеріалу, субстанції)»

[202, с. 51]; щодо фонетичного закону, то саме він відбиває діахронічні процеси у «фонетичній субстанції» мови [там же, с. 127; 134].

Студіювання праць представників Московської школи показує, що реконструкція архетипів і фонетичних законів у них має субстанційний характер.

Мовознавству цього періоду було притаманне двояке тлумачення відтворених архетипів і фонетичних законів: по-перше, як наукових абстракцій, і по-друге, як відзначає сучасна лінгвістична графія, «наївне», буквально трактування мовних фактів минулого [109, с. 167; 118].

Трактування мовних фактів як фікцій було характерне для І. О. Бодуен де Куртене і Б. Дельбрюка [23, т. 1, с. 70; т. 2, с. 113; 144, с. 54–57].

Мовознавці Московської школи намагалися вказати конкретне звучання тих чи інших фонетичних архетипів, порівнюючи їх із сучасними звуками споріднених мов. Так, П. Ф. Фортунатов, аналізуючи звуковий склад старослов'янської мови, порівнював відповідні звуки зі звуками сучасних індоєвропейських мов: зокрема, плавний приголосний *л* передається як «звук *л*, наприклад в *ла*, але який в старослов'янській мові був, можливо, менш відкритим, більш близьким до *l*, наприклад, французької і німецьких мов» [335, т. 2, с. 16]. Цікаву класифікацію мовознавець подає, характеризуючи голосні індоєвропейської мови, які перейшли потім в голосні східнослов'янських мов: наприклад, трактування звука *а*: «три види короткого *а*, а саме коротке *а* чисте, коротке *а*, яке схиляється до *е, і*, довге *а*, яке схиляється до *о*; нарешті, ще звук *а* ірраціонального, тобто більш короткі порівняно з коротким *а* індоєвропейської мови» [там же, т. 2, с. 23].

О. О. Шахматов, розглядаючи питання відображення церковної вимови *е* в давньоруських писемних пам'ятках, пише, що цей звук можна зобразити «як *е* з відтінком схильності до *і* (*ei*)» [351, с. 14–15]. На думку мовознавця, церковна вимова *е* як відкритого голосного відбилась в мові як *ö* або *o* (великоруське *крест*, бел. *хрост*) [там же].

Учені Московської школи в багатьох випадках намагалися дати повні артикуляційні ознаки як голосних, так і приголосних, причому дуже часто проміжних звуків як складових того або іншого звукового закону. При цьому треба підкреслити, що мовознавці мали труднощі при характеристиці того або іншого звука. Це підкреслює В. А. Глущенко [109, с. 167; 118]. За його спостереженнями, О. О. Шахматов уживав терміни *лабіалізація* та *веляризація* як синонімічні, але прагнув розмежувати ці терміни. Так, мовознавець, зображуючи задньоязикові в спільнослов'янській прамові, характеризує їх як «веляризовані» і навіть «лабіовеляризовані» [353, с. 34–35].

Відомо, що О. О. Шахматов досліджував історію переходу в спільнослов'янській $s > x$, причому ця трансформація відбулась не безпосередньо, а таким чином: звук s , який послідовно переходив, можливо, ще в дослов'янську епоху в звук $\text{'}s$ лабіалізований в позиції після звуків i, u, r, k ; з $\text{'}s$ лабіалізованого на слов'янському ґрунті з'явилося x [там же, с. 34–35]: $s > \text{'}s > x$. І в цьому прикладі також треба підкреслити ще одну особливість реконструкції, до якої зверталися представники Московської школи. Вона полягає в тому, що в деяких випадках вчені зіставляли конкретне звучання архетипів зі звуками сучасних індоєвропейських мов. Так, зображений вище перехід має проміжний етап, тобто звук $\text{'}s$, за словами мовознавця, «був палаталізованим і разом лабіалізованим s , наче звук s в німецькому та французькому вигуку st » [там же, с. 35].

Треба також зазначити, що деякі представники історичного методу намагалися передати звучання того або іншого звука, звертаючись до сучасних східнослов'янських мов. Так, О. І. Соболевський в дослідженні історії звука a пише, що «звук a (як давній, так і той що утворився з A) спочатку звучав в усій «руській» мові приблизно так, як він звучить тепер в «малоруських» і північновеликоруських наріччях» [310, с. 163].

Досить цікавою є полеміка В. Ягича з О. І. Соболевським у зв'язку з історією ' . На думку О. І. Соболевського, ' міг звучати як ϵ або як u в

галицько-волинському наріччі. В. Ягич дав артикуляційні ознаки голосного і зіставив їх зі звуками сучасних європейських мов: «*ѣ* був вузько-закритий, а більшою частиною знаходився під наголосом, тому може бути більш протяжний звук *ε* (приблизно французьке *ê*)» [373, с. 39–47]. Мовознавець також констатує, але не пояснює причин змішання *ы* з *и* і вимови *ы* як *э*, яке він характеризує як «тверде» і «грубе» [там же, с. 47–48].

Досить повну картину і характеристику історії *h* (ять) у «прасхіднослов'янській» дає і Є. Ф. Будде: мовознавець характеризував звук *e* як «монофтонгічний, короткий, переднього ряду, середнього наближення, більш або менш відкритий, більш або менш напружений, тобто ближче до *i* (*nl'e im'*) або ближче до *a* (*nl'eal*)» [29, с. 51–52].

О. М. Селищев, за словами В. В. Виноградова, велику увагу приділяв фізіологічній стороні (природі), субстанції мови. Теоретично в цьому аспекті ця діяльність була продовженням традицій молодограматиків, І. О. Бодуена де Куртене, П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова. На думку О. М. Селищева, студіюючи те чи інше мовне явище, «необхідно враховувати значення, яке належить в мові окремому слову і його частині, його способу вимови, емоційно-експресивний фактор в мовному потоці, редукцію слова і його частин, редукцію, обумовлену значенням частини форми в деяких категоріях (кінець слова) або частоти використання слова і загальновідомістю його (слова – О. П.) [295, с. 181].

Студіювання праць представників історичного методу показує, що реконструкція архетипів і фонетичних законів у них має субстанційний характер. Зазначеним ученим було характерне буквальне трактування мовних фактів минулого. Мовознавці намагалися вказати конкретне звучання тих чи інших фонетичних архетипів, порівнюючи їх із сучасними звуками споріднених мов. Так, А. Ю. Кримський, аналізуючи звуковий склад говірок Київщини в письмових пам'ятках XVII ст., встановив, що «рефлекс звука *ô* звучав в четверті» XVII ст. ближче до *yo* і *о yu*, ніж до *i* і до *'i* [197, с. 164]. Мовознавець

дослідив відтінки звука *e*, який передавався церковнослов'янською *Є*. Мовознавець закидає поступову трансформацію і навіть наголос на другій частині *yŭ* [там же, с. 171–172].

Спираючись на матеріал сучасної української мови і писемні пам'ятки, мовознавець доходить висновку про неоднорідність вимови цього звуку, а саме: «у складі, за яким йшов склад м'який, і дуже часто в кінці слова, це був на самому ділі звук *é* (м'яке *e*), схильний розширитися в дуже широке м'яке *ä* (близьке до *я*), але перед твердими складами...іноді в кінці слів)...чулось м'яке *ö* (звук близький до *ё*)» [там же, с. 199].

Далі А. Ю. Кримський поступово реконструює історію м'якого *ä*, яке в XII – XIII ст. змінилось в *äü* (або в *jüü*), а потім поступово в дифтонг *iü, iö ы*. Тільки в XIV ст. з'являється монофтонг *i* (*шесть* < *шййсть* < *шість*). Далі лінгвіст відтворює вимову *шесть* як *шість* [там же, с. 201].

Варто зазначити, що А. Ю. Кримський, досліджуючи сучасні рефлекси давніх звуків *ы* та *и*, відтворив їхнє звучання: «в східномалоруських наріччях...маєм один середній звук *и*, більш м'який, ніж *ы*, і більш твердий, ніж *и*. В західномалоруськом наріччі, ми чуємо...лише один звук, але він зовсім твердий і схожий руському і польському звукам *ы*» [там же, с. 208].

П. О. Бузук досліджував історію *g* в найдавнішу добу української мови і порівнював його з латинською *g* вибуховою, але в XI ст. він починає звучати як *h* і мовознавець характеризує його як протяжний і знаходить паралелі в білоруській мові [37, с. 55]. В «Нарисах історії української мови» мовознавець висуває гіпотезу про межування чехів і українців в давні часи і наводить приклади зміни «вибухового *g* на фрикативне (протяжне) *h* (чеське *hlava*, українське *голова*, блр. *галава*) [там же, с. 29–30].

К. Т. Німчинов відносить заміну ненаголошеного *y* та приголосного *v* до пам'яток XIст. і називає її особливою рисою української мови. Мовознавець вказує на особливу вимову приголосного *v* і ненаголошеного *y*: «в російській *v* вимовляється при наближенні нижньої губи до передніх верхніх зубів (губно-

зубна вимова), тим часом як у українській для вимови **в** зближуються самі зуби, випинаючися дещо вперед (губно-губна вимова). А що для вимови **у** губи займають дуже подібне становище...» [222, с. 61]. Детальну характеристику дає мовознавець під час вимови звуків **ы** та **и** в праслов'янській: «вимова **і** не була такою вузькою, звук **ы** вимовлювано в такий спосіб: середня спинка язика дугасто піднімалася до переднього піднебіння» [там же, с. 57–58].

Отже, в інтерпретації українських мовознавців – представників історичного методу – реконструкція архетипів і фонетичних законів мала субстанційний характер. Специфіка їх розвідок полягала в буквальному трактуванні мовних фактів минулого. Як правило, учені намагалися вказати конкретне звучання тих чи інших фонетичних архетипів, порівнюючи їх із сучасними звуками споріднених мов.

М. С. Трубецький намагається відтворити субстанцію мови: робить висновок досліджуючи «написання **Й** або **Є** на місці **Б** – приближення вимови **ѣ** до вимови **і** або **е**» [330, с. 148].

Спробуємо провести спеціальне дослідження мови як динамічної системи в студіях учених 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. в лінгвістично-історіографічному аспекті із залученням нових матеріалів. В цьому випадку об'єктом дослідження є розглянута в лінгвістично-історіографічному аспекті з орієнтацією на методологію сукупність наукових текстів. Предметом дослідження є методика дослідження мови як динамічної системи у працях зазначених учених. Поставлені в дослідженні завдання вирішуються за допомогою актуалістичного методу, який є загальнонауковим методом теоретичного рівня наукового пізнання. Найбільш плідно цю особливість розробляли мовознавці Казанської лінгвістичної школи.

Представники Казанської лінгвістичної школи по-новому підходили до питань вивчення мови порівняно з вченими інших шкіл, особливо в методологічному аспекті. Мовознавці Казанської лінгвістичної школи (І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський, В. О. Богородицький, К. Ю. Аппель) також розробляли нові підходи до порівняльно-історичного

вивчення мови, але на іншому матеріалі; ці розвідки мали як теоретичний, так і практичний характер.

Розглянемо це питання більш детально. Так, І. О. Бодуен де Куртене оперував системою з трьома елементами: статикою, динамікою та історією. Статикою він називав опис і дослідження того, що існує; динамікою – дослідження та з'ясування умов змінюваності, а історія повинна констатувати зміни в науці. При цьому, віддаючи данину досить високому ступеню розвитку тогочасної науки, мовознавець убачав мету мовознавства в тому, щоб, «дослідивши з відповідною точністю за позитивними даними весь минулий розвиток певної мови, ретельно відмічаючи знову прагнення, які в ній з'являються, та спираючись на аналогію інших мов, воно (мовознавство – О. П.) може передбачити взагалі внутрішню майбутність цієї мови або ж реконструювати минуле, від якого не залишилось ніяких пам'яток» [23, т. 1, с. 70]. На думку І. О. Бодуена де Куртене, звуковий склад можна характеризувати описово і статично. У цих випадках, по-перше, характеризується «участь тих чи інших органів», по-друге, «можна звернути увагу на звукову динаміку». Але далі мовознавець вказує і на «третій різновид звукової характеристики мов, а саме характеристики історичного процесу розвитку звуків. Фіксують два реально даних періоди в мовному розвитку і далі намагаються з'ясувати, в якому напрямку розвинулись окремі категорії звуків і вся звукова система в цілому» [там же, т. 1, с. 133]. Але І. О. Бодуен де Куртене віддавав перевагу дослідженню «живих» мов порівняно із «зниклими», що відновлюються тільки за писемними пам'ятками» [там же, т. 1, с. 349].

В. О. Богородицький також відштовхувався від твердження про необхідність виділяти сучасний стан мови, її статику, та історичний розвиток, оскільки, на його думку, «наукова граматики вивчає явища мови не тільки в їх сучасному стані (інакше кажучи – статично), а й в історичному розвитку (динамічно), використовуючи писемні пам'ятки, що дійшли до нас від минулих часів» [18, с. 3].

Подібних поглядів дотримувався М. В. Крушевський, який наслідує традиції І. О. Бодуена де Куртене стосовно трьохкомпонентної системи категорій: «Звук людський може бути розглянуто трояко: 1) незалежно від місця і часу. Під місцем тут необхідно розуміти місце звука у звукових комплексах або торкання звуку з іншими звуками; 2) в залежності від місця, тобто в залежності від сусідніх звуків; 3) в залежності від часу, тобто вивчення звука в його історичному розвитку. Перше становить предмет вищевказаної антропофонічної статички, друге і третє – предмет динаміки: друге становить предмет динаміки в точному сенсі слова, третє – антропофонічної історії» [199, с. 412; 255].

У лінгвістичній спадщині представників Казанської школи на особливу увагу заслуговує трактування мови як системи. Цього питання торкалися такі вчені, як В. Гумбольдт, А. Шлейхер, молодогораматика.

Треба зауважити, що І. О. Бодуен де Куртене запропонував своє трактування як фонетичної системи, так і мовної системи взагалі. Слід підкреслити, що бодуєнівське трактування поняття системи ускладнюється. Спочатку мовознавець відмічає, що «фізіологічно тотожні звуки різних мов мають різне значення, згідно зі всією звуковою системою, згідно з відношеннями до інших звуків» [23, т. 1, с. 90]. На фонетичному рівні І. О. Бодуен де Куртене розглядає досить розповсюджене на індоєвропейському ґрунті явище ротацізму. Мовознавець дискутує з М. В. Крушевським, на думку якого в німецькій мові існує заміна в деяких випадках звука *s* звуком *r*, хоча в слов'янських мовах такого явища немає. І. О. Бодуен де Куртене вказує при цьому на вплив фонологічних факторів, на різнобічність звукової будови мови і доходить висновку, що «німецьке *s* тому й могло розвинути в *r*, що вся німецька звукова система була тоді зовсім відмінною від слов'янської системи, в якій *s* такій зміні не піддалося» [там же, т. 1, с. 195].

Відомо, що І. О. Бодуен де Куртене виділяв такі рівні мовної системи, як 1) її «зовнішня» сторона, чисто фонетична; 2) її немовна сторона, сторона

семантичних уявлень; 3) її морфологічна сторона, її структури, які є основними рисами, що характеризують людські мови» [там же, т. 2, с. 163]. Більш того, на думку мовознавця, «вищевказані частини мови повинні бути пов'язані між собою ... тільки психічно» [там же, т. 2, с. 164].

Трактування мови як системи вплинуло на праці М. В. Крушевського. Мовознавець вказує на взаємозв'язок, коли «жодне слово не може існувати в мові, не пристосувавшись своїми зовнішньою і внутрішньою сторонами до стрункого цілого, яке називається мовою» [199, с. 411]. У мовній системі М. В. Крушевський виділяє наступні підсистеми: фонетичну, семантичну і морфологічну, які базуються на зовнішній і внутрішній подібності слів, де кожна частина слова пов'язана «окремими узами подібності з такою ж або майже такою ж частиною в тисячах інших слів» [200, с. 69].

3.6. Джерела лінгвістичної реконструкції в українському і російському мовознавстві 70-х рр. XIX ст – 30-х рр. XX ст.

Теоретичні і практичні досягнення представників порівняльно-історичного мовознавства, лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст., підготували основу для подальшої розробки нових ідей і їх практичного втілення в працях вчених другого періоду. В українському й російському мовознавстві з'явилися лінгвістичні школи з оригінальним баченням мовних явищ та своєрідними методами дослідження. Це Харківська, Московська та Казанська лінгвістичні школи.

Упродовж другого періоду розвитку порівняльно-історичного мовознавства (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) поряд з представниками цих шкіл в українському та російському мовознавстві плідно працювали інші лінгвісти, представники історичного напрямку, що не належали до тієї чи іншої лінгвістичної школи: О. І. Соболевський, Л. Л. Васильєв, А. Ю. Кримський,

П. О. Бузук та ін. Для цих лінгвістів проблема джерел вивчення історії мови була дуже актуальною.

Як відзначали раніше (2.6), що вже в українському й російському порівняльно-історичному мовознавстві першого періоду (20-і – 60-і рр. XIX ст.) намітилися тенденції до визначення кола джерел реконструкції мовної історії, до чіткого усвідомлення ступеня вартості того чи іншого джерела студіювання.

Ці тенденції набувають подальшого осмислення і розвитку в другий період порівняльно-історичного мовознавства (70-і рр. XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). Мовознавці другого періоду, по-перше, чітко окреслюють коло джерел вивчення мовної історії, і, по-друге, намагаються вирішити питання про ієрархію джерел вивчення мовної історії. Лінгвісти другого періоду намагаються встановити: 1) пріоритетне (або пріоритетні) джерело (або джерела) вивчення мовної історії; 2) допоміжні джерела; 3) ієрархію допоміжних джерел.

Ці питання вирішуються як у теоретичному, так і в практичному аспекті.

Найбільш повно у теоретичному плані й найбільш докладно питання про коло джерел реконструкції історії мови досліджували І. О. Бодуен де Куртене та М. М. Дурново.

І. О. Бодуен де Куртене виділив, з одного боку, «матеріал» для мовознавства в цілому, джерела реконструкції мови як такої (очевидно, і в «статичі», і в «динаміці»).

По-перше, на думку І. О. Бодуена де Куртене, матеріал для лінгвістичних досліджень та висновків можна здобути з наступних джерел: 1) із самих «живих» мов у всьому їхньому різноманітті як із матеріалу, даного безпосередньо та доступного не лише для всебічного спостереження, але навіть для експериментів; 2) з власних назв місць (місцевостей), людей (імена та прізвища) і тварин; 3) з мови дітей і дисфатиків (людей, більшою чи меншою мірою ображених природою з боку мови); 4) з мови в устах іноземців; 5) із

слідів впливів певної мови на інші мови, тобто зі слів, зворотів та всіх інших особливостей, засвоєних із певної мови іншими мовами; б) з пам'яток мови, тобто з виявів усякого роду графічно-фонетичних і взагалі графічно-мовних асоціацій у найширшому сенсі цього слова [23, т. 2, с. 103].

По-друге, представник Казанської лінгвістичної школи окреслив коло джерел реконструкції мовної історії. Як учений писав, що «для того, щоб уявити внутрішню історію мови в повному її розвиткові, сучасна наука використовує такі засоби: 1) розгляд будови та складу сучасної мови у всій її різноманітності та виділення окремих шарів її утворення; 2) порівняння зі спорідненими мовами, і навіть – у деяких випадках – з розвитком мови людини взагалі; 3) розгляд явищ, які є наслідком впливу певної мови на іноземні, і, навпаки, дослідження слів та зворотів, запозичених у певну мову з інших мов; 4) вивчення пам'яток минулого» [там же, т. 2, с. 45].

М. М. Дурново до джерел вивчення історії східнослов'янських мов відносить: 1) усю писемність східнослов'янськими мовами з часу їхнього виникнення до останнього часу, а також пам'ятки писемності іншими мовами, які писали східні слов'яни та які відображають тією чи іншою мірою діалектні особливості їхніх авторів (писців); 2) сучасні «живі» східнослов'янські мови в «усіх їхніх наріччях»; 3) слова, форми та звороти, а частково й фонетичні особливості, запозичені іншими мовами із східнослов'янських; 4) історичні свідчення іноземців про східнослов'янські мови [149, с. 31].

Згідно із поглядами сучасних мовознавців, до основних джерел реконструкції історії східнослов'янських мов можна віднести давні писемні пам'ятки, сучасні діалекти й літературні мови, а також дані топоніміки, різні факти запозичень у східнослов'янські мови з інших споріднених і неспоріднених мов і запозичень зі східнослов'янських мов в інші мови. Важливі відомості з історії східнослов'янських мов дає також порівняльно-історичне вивчення сучасних слов'янських і індоєвропейських мов. Усі ці джерела мають важливе значення при вивченні історії тих чи інших явищ

східнослов'янських мов, але значення цих джерел не може оцінюватись рівнозначно при вирішенні різних питань історії мовного розвитку [170, с. 13 – 14].

Найбільш значущий матеріал для вивчення історії розвитку мови представляють писемні пам'ятки й сучасні діалекти. Учені оцінювали значущість цих двох джерел по-різному.

Проблема пріоритетності видається нам дуже важливою, оскільки від неї залежить характер викладу матеріалу та його інтерпретації.

Молодограматики вдалися до спроби теоретично обґрунтувати пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела реконструкції мовної історії.

За дослідженням О. М. Абрамічевої, яка здійснила аналіз праць мовознавців ХІХ ст. і виявила, що саме молодогораматика порушили питання стосовно різних ступеней значущості джерел вивчення історії мови, їхньої ієрархії в західноєвропейському мовознавстві [2, с. 37; 1, с. 10].

Наприклад, Г. Остгоф і К. Бругман вважали недоліком порівняльно-історичного мовознавства в тому, що воно «з винятковою ретельністю досліджувало мови, але занадто мало – людину-мовця» [227, с. 187 – 188].

Молодограматики вважали двома основними джерелами вивчення історії мови сучасні мовні (діалектні) дані та матеріал давніх писемних пам'яток, а також теоретично обґрунтовували твердження про те, що пріоритетним джерелом є сучасні мовні (діалектні) дані. Г. Остгоф і К. Бругман вважали, що саме новітні періоди розвитку індоєвропейських мов і «живі» народні говори мають першочергове значення для методології «порівняльного мовознавства» [там же, с. 191].

На думку К. Бругмана та Г. Остгофа, для того, щоб отримати уявлення про розвиток мови необхідно повернути свій погляд від прамови до сучасності [там же, с. 189 – 190].

Молодограматики писали про неможливість отримання історичної картини розвитку мови на основі писемних пам'яток. Як писали вони, для того, щоб зрозуміти як виникла мова, даних писемних пам'яток явно недостатньо для вивчення мов. Звідси цілком природним є настанова досліджувати насамперед «живі» мови в сукупності їхніх говорів [там же].

Слід зазначити, що Г. Остгоф і К. Бругман також виступили з закликом до досліджувати «живі мови», оскільки вони: а) є народними, отже, вони не зазнали літературної обробки, відбивають розмовну мову; б) включають безліч діалектів і за їх словами «В усіх народних говорах, звукові форми, властиві діалектові, проводяться через весь мовний матеріал і дотримуються членами мовного колективу в їхній мові куди більш послідовно, ніж це можна чекати від вивчення давніх мов, доступних тільки за посередництвом писемності; ця послідовність часто поширюється на найтонші відтінки звуків» [там же, с. 191].

Отже, молодогорамматики основну увагу приділяли вивченню насамперед «живих» говорів.

Однак в практиці досліджень молодогораматиків сучасні діалектні дані виступають як доповнення до матеріалу давніх пам'яток. На це звернув увагу представник Казанської лінгвістичної школи К. Ю. Аппель [4, с. 361 – 362].

Звернемося більш детально до проблеми ієрархії і пріоритетності джерел реконструкції мовної історії в українському і російському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

В. А. Глущенко писав, що завдяки залученню значного мовного матеріалу, насамперед сучасних мовних (діалектних) даних як пріоритетного джерела вивчення історії мови стало можливим поглиблення принципів порівняльно-історичного дослідження в працях учених Харківської лінгвістичної школи стало можливим [109, с. 178].

О. О. Потебня зробив значний внесок в науку завдяки його історико-фонетичним дослідженням. Важливим з точки зору методології видається нам твердження О. О. Потебні стосовно того, що історія східнослов'янських мов,

створена на матеріалі свідчень пам'яток, має діалектний характер і є історією «руських» (тобто східнослов'янських) говорів [269, с. 2]. За словами О. О. Потебні, «жоден з цих говорів не повинен сприйматися за субститут усіх або декількох» [там же, с. 2 – 3]. З цього приводу, мовознавець вказує на те, що «дослідник повинен пам'ятати, що з перших пам'яток писемності він має справу зі зразками не всієї руської мови (тобто не всієї сукупності діалектів східнослов'янських мов – О. П.), а лише деяких її частин» [там же, с. 3].

Треба зазначити, що О. О. Потебня в багатьох положеннях продовжував надбання компаративістики першого періоду (20-і – 60-і рр. XIX ст.), але засновник Харківської лінгвістичної школи зробив значний внесок в теорію і практику досліджень порівняльно-історичного методу. Це стосується і проблеми джерел реконструкції історії мови.

У дослідженні О. О. Потебні «О звуковых особенностях русских наречий» вчений докладно вивчав взаємовідношення української та російської мов і зобразив ступені давності їхніх особливостей. Наукова значущість і цінність цієї роботи полягає в тому, що в ній мовознавець представив значну кількість фактів із писемних пам'яток разом з даними сучасних говорів [265].

За О. О. Потебнею, дослідження тих чи інших мовних явищ повинно мати порівняльно-історичний характер. На противагу фундатору Харківської лінгвістичної школи, інший її видатний представник, П. Г. Житецький, дотримувався протилежної думки, вважав можливою розбіжність між історичним і порівняльним вивченням мови. За словами П. Г. Житецького, під часу аналізу сучасних діалектних даних необхідно вести пошук «поза історією твердої точки опори, від якої потім намагається виступити до пояснення історичних даних. Вона спирається в цьому разі на порівняльний метод, відокремлюючи від кількох мов одного сімейства спільні елементи, сукупність яких вважають фіктивним прабадьком усіх цих мов» [124, с. 259]. О. О. Потебня писав, що «порівняння... є засобом історії», а П. Г. Житецький цього не враховує [там же, с. 4]. Отже, в якості істотного недоліку міркувань

П. Г. Житецького, О. О. Потебня вбачав у недооцінці необхідності застосування принципу історизму в лінгвістичних студіях. На думку О. О. Потебні, помилковість тверджень П. Г. Житецького полягала в абстрагуванні автора від даних історії мови, засвідчених давніми писемними пам'ятками, і в намаганні П. Г. Житецького спиратися тільки на матеріал сучасних мов. Але П. Г. Житецький звертався до «порівняльного» методу лише на першому етапі дослідження. Але й таке залучення О. О. Потебня вважав помилковим.

Сучасні мовознавці віддають данину О. О. Потебні, оскільки він був першим, хто поєднав у своїх дослідженнях найважливіші джерела реконструкції історії мови – сучасні діалектні дані і матеріал давніх писемних пам'яток. П. В. Владимиров писав про О. О. Потебню «Перший, хто наважився злити сучасні народні говори... з фактами пам'яток давньоруської писемності в усьому їхньому обсязі, був Потебня» [66, с. 13].

В. В. Виноградов високо цінив внесок мовознавця, акцентуючи увагу на тому, що: «Потебня зумів підвести підсумки фонетичним висновкам з накопичених орфографічних спостережень над давніми рукописами, переважно північноруськими та малоруськими, навіть доповнити їх і частково зв'язати з явищами живих говорів» [62].

О. О. Шахматов також дав високу оцінку праці О. О. Потебні, сучасні діалектні дані вперше представлені в якості пріоритетних джерел вивчення історії східнослов'янських мов: «Потебня здійснив першу спробу такого історичного дослідження руської мови, в основу якого покладено живу сучасну мову; спроба визначна для того часу, і вона аж ніяк не втратила свого значення ще й тепер...» [365, с. 94 – 95]. Така висока оцінка внеску фундатора Харківської лінгвістичної школи його сучасником варта особливої уваги, оскільки О. О. Шахматов, як представник Московської лінгвістичної школи, високо оцінював використання О. О. Потебнею сучасних діалектних даних як пріоритетного джерела реконструкції історії мови для подальшого розвитку порівняльно-історичного мовознавства. Пріоритетність сучасних діалектних

даних як джерела реконструкції історії мови стало принциповим положенням в теорії і практиці досліджень учених Московської лінгвістичної школи, в першу чергу, самого О. О. Шахматова [109, с. 9].

На думку В. А. Глуценка, інший представник Харківської лінгвістичної школи, М. О. Колосов характеризував свою книжку «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие» як історичний огляд мовних особливостей давніх писемних пам'яток; вона, з погляду М. О. Колосова, має значною мірою попередній характер [там же, с. 51]. Учений вважав, що для здійснення мети саме цього дослідження матеріал сучасних говорів непотрібний [195, с. IV].

Загалом, погляди М. О. Колосова в питанні використання сучасних діалектних даних як джерела реконструкції історії мови збігалися з поглядами О. О. Потебні. М. О. Колосов підтримував і надавав перевагу сучасним діалектним даним як джерелу відтворення історії мови, ніж давнім писемним пам'яткам. На думку М. О. Колосова, давні пам'ятки не дають змоги визначити характер того чи іншого звука, оскільки виникає потреба розкрити його відношення до інших звуків давньої епохи, тобто, давню фонетичну систему не витримано в жодній з пам'яток. Щоб її реконструювати, необхідно використовувати сучасні діалектні дані, що дають можливість розкривати системні властивості мови [194, с. 35]. М. О. Колосов піддав критиці книжку П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия»: мовознавець убачав її недолік у тому, що П. Г. Житецький вважав особливості графіки та орфографії давніх писемних пам'яток більш важливими, ніж свідчення сучасних говорів [там же, с. 7, 14 – 16].

Положення про пріоритетність сучасних діалектних даних як джерела реконструкції історії мови О. О. Потебня підтверджував практичними дослідженнями. Мовознавець піддавав критиці ігнорування цього джерела реконструкції в сучасних йому роботах з історії мови. Наприклад, О. О. Потебня відзначив деякі недоліки книжки М. О. Колосова «Очерк

истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие», а саме – недостатню кількість звернень до матеріалу сучасних говорів східнослов'янських мов і порівняльно-історичного вивчення мовного минулого та сучасного [273, с. 4 – 6].

Варто також зазначити, що мовознавці Харківської лінгвістичної школи, широко використовуючи сучасні діалектні дані як пріоритетне джерело реконструкції історії мови, вважали давні писемні пам'ятки як найважливіші серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел.

Представники Казанської лінгвістичної школи зробили значний внесок у методологію та методику порівняльно-історичного вивчення мов. Ідеї, висунуті І. О. Бодуеном де Куртене, М. В. Крушевським, В. О. Богородицьким, К. Ю. Аппелем стосовно джерел реконструкції історії мови, мали своє продовження в мовознавстві ХХ ст.

З початку 70-х рр. ХІХ ст. проблема свідчень «живої» мови для реконструкції мовної системи минулої доби набула особливого значення. І. О. Бодуен де Куртене називав структуру і склад «теперішньої» мови, тобто «живої» мови у всій її різноманітності серед джерел вивчення мови [21, с. 45]. За словами мовознавців: «Тільки лінгвіст, що вивчає всебічно живу мову, може дозволити собі робити припущення про особливості мов померлих. Вивчення мов живих повинно передувати дослідженню мов зниклих» [23, т. 1, с. 348 – 350].

Основний науковий інтерес І. О. Бодуена де Куртене у першій половині 70-х рр. ХІХ ст. був спрямований на вивчення «живих» мов та діалектів. Більш того, цьому дослідженню навіть було присвячено докторську дисертацію про фонетику резьянських говорів. Учений наголошував на важливість вивчення діалектів для розуміння законів мови. Він глибоко вивчав фонетичну систему діалектів у численних працях цих років.

Можна зробити висновок, що для І. О. Бодуена де Куртене найбільш важливим серед джерел вивчення історії мови були дані сучасних мов та їхніх

говорів і мовознавець вважав сучасні говори пріоритетним джерелом реконструкції мови.

Саме на цьому і акцентував увагу І. О. Бодуен де Куртене, коли писав про: «перевагу спостережень над живою мовою перед здогадами, вилученими з розгляду пам'яток» [23, с. 29.].

Стосовно інших джерел реконструкції історії мови, то мовознавець убачав недоліки давніх писемних пам'яток учений у тому, що «1) пам'ятки ніколи не можуть вичерпати всього багатства мови, обмежуючись тільки відомими сторонами розумового життя народу; 2) правопис пам'яток не завжди точно передає звуки мови» [там же, т. 1, с. 45].

В своїх роботах І. О. Бодуен де Куртене писав, що «за пам'ятками ніколи не можна робити висновки повністю про мову відповідного часу, і дані, здобуті з їхнього дослідження, потрібно доповнювати розглядом будови та складу певної мови в сучасному її стані, якщо він існує, а якщо ні, то через посередництво дедуктивних міркувань і порівняння з іншими мовами» [там же, т. 1, с. 63].

За нашими спостереженнями, М. В. Крушевський, інший представник Казанської лінгвістичної школи, в праці «Очерк науки о языке» (1883), продовжуючи в руслі ідей І. О. Бодуена де Куртене, представив загальну концепцію Казанської лінгвістичної школи [200].

Встановленню первісного стану мови не слід, на думку мовознавця, привертати увагу тогочасному порівняльно-історичному мовознавству і це він вважав недоліком, а перед «порівняльною граматиною» існує більш важливе й більш загальне завдання, яке полягає у вивченні мови взагалі. Тому мовознавець вважав недостатнім застосувати в лінгвістиці прийом порівняння, згідно з яким все подібне в близькопоріднених мовах є первинним й отримане цими мовами від їхнього загального родоначальника, а все неподібне вторинне й виникло на ґрунті окремих мов. Необхідне знання загальних умов виникнення та занепаду звуків, морфологічних одиниць та слів, щоб, виходячи з чітко

встановлених фонетичних та морфологічних законів мови, більш правильно зосереджувати «порівняльний» метод. М. В. Крушевський вбачав завдання своєї книги у формулюванні цих загальних законів буття та розвитку мови [там же, с. 22].

Подібно І. О. Бодуену де Куртене в якості пріоритетного джерела реконструкції історії мови М. В. Крушевський вважав сучасні діалектні дані [там же, с. 41].

Схожих поглядів дотримувалися також В. О. Богородицький [19, с. 18] і К. Ю. Аппель [4, с. 359].

Таким чином, мовознавці Казанської лінгвістичної школи надавали перевагу даним, здобутим із спостережень над «живими» мовами та діалектами. Звернення до «живих» мов, ретельне вивчення їх на всіх рівнях передбачало пізнання мови, закономірностей її розвитку.

Проблема пріоритетності джерел реконструкції історії мови пов'язана з проблемою співвідносності порівняльних та історичних даних при розгляді фактів мовної історії.

Вчені Московської лінгвістичної школи докладно розробляли твердження про необхідність поєднання порівняльних та історичних даних при реконструкції історії мовних явищ. Аналіз поглядів цих мовознавців на співвідношення порівняльного й історичного аспектів вивчення мови показував, що як в теоретичному, так і в практичному аспектах учені школи розмежовували три методи лінгвогенетичних досліджень: порівняльний, історичний і порівняльно-історичний.

Лінгвісти цієї школи, з одного боку, критикували праць, у яких мовний матеріал досліджувався за допомогою порівняльного та історичного методів, з іншого, вони надавали увагу обґрунтуванню переваг порівняльно-історичного методу.

Водночас мовознавці пов'язували питання про методи генетичних досліджень з питанням про джерелами реконструкції історії мови. Як зазначав

М. М. Дурново: «Характером джерел визначаються й методи вивчення історії мови» [150, с. 17].

На думку вчених Московської лінгвістичної школи, суть «порівняльного» методу полягає в порівнянні явищ сучасних мов (діалектів) без урахування фактів їхньої історії. Звідси, сучасні мовні (діалектні) дані виступають єдиним джерелом вивчення [357, с. 14]. О. О. Шахматов піддав критиці позиції прибічників «порівняльного» методу. Дискутуючи з вченими, які не визнавали в минулому існування «спільноруської прамови» (спільносхіднослов'янської мови), О. О. Шахматов вважав, що ці вчені використовували не порівняльно-історичний, а лише порівняльний метод, значною мірою ігноруючи історію мовних явищ, їхню відносну хронологію [там же, с. 14].

Так, О. О. Шахматов критикував конкретні результати, одержані у межах «порівняльного» методу його рецензії на граматику С. Й. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера [367].

Вважаючи, що ця граMATика є «цінним надбанням слов'янознавства», О. О. Шахматов зазначав, що вона не внесла нічого нового в історичне й порівняльне вивчення слов'янських мов, хоч автори ставили перед собою таку мету. Розділ, присвячений питанню про місце української мови серед інших слов'янських, «з погляду історичної науки не витримує критики», оскільки, як вважав О. О. Шахматов, автори «зовсім знехтували історію язика» [там же, с. 7, 9].

Критична оцінка була викликана тим, що, заперечуючи існування в минулому прасхіднослов'янської мови [403, с. 493], С. Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер виводили українську мову безпосередньо з праслов'янської [там же, с. 455 – 457]. На думку цих мовознавців, українська й російська мова не більше споріднені, ніж інші слов'янські, а наявність багатьох спільних рис можна пояснити географічним сусідством. Водночас українська мова за низкою ознак дуже близька до сербської, чого не можна пояснити цим чинником. Отже,

робився висновок про те, що в минулому в українців була споконвічно мовна спільність з сербами, а не з росіянами [там же, с. 470 – 474, 480].

О. О. Шахматов не прийняв такий висновок, оскільки він був зроблений без урахування мовної історії. Піддавши критиці твердження С. Й. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера, О. О. Шахматов звернув увагу на одну із особливостей реконструкції, а саме – хронологізацію явищ мовної історії, на необхідність розмежування ранніх (прамовних) і більш пізніх змін. Він навів приклади з північно- й південновеликоруського наріч і продемонстрував значні розбіжності між ними в найбільш давніх явищах при близькості в більш пізніх, що, на думку О. О. Шахматова, свідчить про відносно пізню інтеграцію діалектів, які раніше суттєво відрізнялися. Водночас мовознавець вказав про наявність у цих наріччях багатьох спільних давніх явищ. Їх наявність дозволила мовознавцю говорити про «спільноруську прамову» [367, с. 8].

Детальне вивчення мовного матеріалу у граматиці С. Й. Смаль-Стоцького й Т. Гартнера, дозволило О. О. Шахматову зробити висновок, що наведені цими вченими особливостей, які поєднують українську мову з сербською й відрізняють її від російської, позбавлені сили наукового аргумента. На думку О. О. Шахматов, головна причина цього – відсутність історичного підходу до мовних явищ, яка поєднана зі спрощеною їхньою локалізацією, а діалектні дані враховуються не в повній мірі. О. О. Шахматов довів, що дзвінкі приголосні на кінці слова не є суто спільноукраїнською та спільносербською рисою; а, умови зміни дзвінких приголосних у глухі виникли після занепаду редукованих голосних [там же, с. 17 – 18].

Відомо, що С. Й. Смаль-Стоцький пояснював свою позицію і висновки зверненням до «хвильової» теорії, яку О. О. Шахматов оцінював критично [352, с. 58, 62].

Варто звернути також увагу на той факт, що Ю. Ф. Карський, І. Г. Голанов, Т. Лер-Сплавінський, В. Вондрак, Г. В. Ягич критикували книгу

С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера [175, с. 558 – 562; 35, с. 297 – 306; 389, с. 353 – 381; 405, с. 45 – 50; 388, с. 204 – 211].

На думку Ю. Ф. Карського, головна вада праці С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера полягає в застосуванні «неповних методів дослідження та викладу». Маючи за мету довести самостійність «малоруського наріччя» та відсутність тісного генетичного зв'язку його з російською мовою – сучасною та давньою, С. Й. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер «знехтували всіма сталими прийомами досліджень мови». Вони відкинули дані української та російської діалектології, а взяли «літературну галицьку мову» як вихідний пункт. Укладачі знехтували матеріалом північного наріччя української мови, що мало багато рис давнини, які ріднять його з білоруськими та великоруськими говорами. Посилання на білоруську мову, найбільш близьку географічно й історично за багатьма рисами до української, мають багато неточностей. Крім того, упорядники книги не розглядають даних історії мови. На думку Ю. Ф. Карського, повною мірою ні пам'ятки, ні говори С. Й. Смаль-Стоцьким і Т. Гартнером не використовуються [175, с. 558 – 562].

Розглянемо особливості історичного методу. Учені Московської лінгвістичної школи називали історичним, метод, за допомогою якого вивчаються факти історії мови, що наявні в давніх писемних пам'ятках. За думкою С. М. Кульбакіна, історичний метод є реконструкцією мовних явищ за пам'ятками мови – рукописами, написами тощо [204, с. 9]. В якості джерел вивчення мови тут виступають «історичні пам'ятки або документи» [150, с. 17].

Вчені Московської лінгвістичної школи вважали О. І. Соболевського найяскравішим представником історичного методу.

На думку В. В. Колесова, спирання О. І. Соболевського на давні писемні пам'ятки можна пояснюється його філософськими поглядами, в основі яких лежав позитивізм [188, с. 85 – 86]. Що стосується фактів історії мови, то вони наявні, як вважав О. І. Соболевський, лише в писемних пам'ятках минулого, а сучасні діалектні дані можуть підтверджувати ті висновки, до яких мовознавець

доходить шляхом вивчення графіки та орфографії давніх писемних пам'яток [311]. А. Ю. Кримський дотримувався подібних поглядів. Дослідник протиставляв їх спираючись на сучасні діалектні дані, пов'язуючи останнє з ім'ям О. О. Шахматова [368, с. III].

Саме тому в працях О. І. Соболевського й А. Ю. Кримського, у центрі яких багато уваги приділено джерелам реконструкції історії мови, йдеться про давні писемні пам'ятки [311, с. 5 – 18; 368, с. 8, 43 – 82]. Це можна пояснити не знанням сучасних діалектів вченими; О. О. Шахматов оцінював високо діалектологічні дослідження цих учених [364, с. 581; 363, с. 144]; О. О. Шахматов вважав, що орієнтація О. І. Соболевського та А. Ю. Кримського на матеріал пам'яток як на пріоритетне джерело реконструкції історії мови не давала змоги цим ученим використовувати матеріал сучасних говорів, а це значно збіднювало результати [там же, с. 144].

Аналіз праць О. І. Соболевського, М. М. Каринського, А. Ю. Кримського показав, що сучасні діалектні дані в їхніх дослідженнях використовуються дуже обмежено та лише для констатації результатів, отриманих на матеріалі пам'яток. Діалектні дані виконували констатувальну роль: вони вказували тільки на збереження того те чи іншого явища в сучасних говорах. Як вважає В. А. Глущенко, таким чином припускалося, що в діалектах праслов'янської мови й східнослов'янських мов раннього періоду могли бути втрачені сучасними говорами риси, [109, с. 121].

О. І. Соболевському вдалося реконструювати таку особливість «галицько-волинського наріччя» XIII – XIV ст. ст., як взаємозаміна шиплячих і свистячих приголосних [311, с. 11 – 112, 116]. Дослідник припускав перехід *е* в *а* для псковського говору XIV ст. він [там же, с. 146, 155]. М. М. Каринський приписував цю рису псковському говору XV ст. [174, с. 152 – 156]. На думку вченого, цьому говору характерні такі особливості, як взаємозаміна *и* та *ы* й ствердіння *р* [там же, с. 173 – 176, 180 – 183].

О. О. Шахматов як представник Московської лінгвістичної школи не підтримував такий підхід з методологічних міркувань. Учений думав, що у мовах не могло статися змін настільки значних за декілька століть, щоб ті чи інші явища були втрачені безслідно [361, с. 108 – 109, 182].

О. О. Шахматов оцінював реконструкції О. І. Соболевського й М. М. Каринського досить критично, дослідник писав, що ці вчені «не вказали на будь-які відповідності» переходу *a* в *e* в сучасних псковських говорах [363, с. 128]. О. О. Шахматов пояснив взаємозаміну букв *e* та *a* в псковських пам'ятках XIV – XV ст. ст. південнослов'янським впливом [там же, с. 129].

Треба підкреслити той факт, що О. О. Шахматов визнавав відображення «живої» вимови за тими явищами пам'яток, які підтверджуються сучасними даними [172, с. 104]. Таке розуміння було характерне і для інших вчених Московської лінгвістичної школи.

Дослідники цієї школи піддають критиці давні пам'ятки як джерела реконструкції мовної історії у своїх працях.

Як результат, О. О. Шахматов дійшов висновку, що пам'ятки писемності – є не що інше як лише слабке, ненадійне відображення реальної мови, а дослідження живої мови необхідно повинно стати основою всіх наукових побудов; писемна мова можна використовувати в якості додаткового джерела, оскільки писемність ніколи не відображала всієї сукупності діалектів мови і «доступ» до письма отримували не всі діалекти – лише діалекти великих міст, крупних торгівельних та культурних центрів; крім того, пам'ятки можуть відбивати церковну вимову. Тому використання цього джерела потребує обережності [366, с. 22, 36; 361, с. 11, 183, 191; 363, с. 166].

Інші представники Московської лінгвістичної школи поділяли погляди О. О. Шахматова на давні писемні пам'ятки як джерело реконструкції історії мови. Подібно О. О. Шахматову, вони вбачали вади давніх пам'яток у штучному характері мови, пов'язаному з наслідуванням письма, у можливості

відбиття церковної вимови, у локальній і хронологічній обмеженості [148, с. 14, 31 – 43; 151, с. 18; 28, с. 15; 263, с. 6].

Як писав В. А. Глущенко [109, с. 140], що, той підхід до пам'яток, який відбився в працях представників історичного методу оцінюється критично. С. М. Кульбакін називав недоліком досліджень О. І. Соболевського «однобічну пристрась ... до рукописів та історичного методу, у вузькому розумінні цього терміна, саме в значенні виключного використання рукописних пам'яток мови. Ця пристрась до рукописного матеріалу породжує іноді надмірну довіру до букви й примушує ігнорувати дані порівняльного методу (порівняльно-історичного – О. П.) й свідчення живих говорів, які іноді є більш архаїчними, ніж стара літературна мова» [204, с. 5].

Визначним явищем у галузі лінгвістики кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. стала праця А. Ю. Кримського «Украинская грамматика» у двох томах (1907 – 1908), яка відзначається багатством матеріалу, уважними спостереженнями, використанням великої кількості історичних джерел, порівнянням фактів української мови з відповідними фактами слов'янських та інших індоєвропейських мов. Робота поєднала теоретичний аналіз явищ мови та історичний коментар до фактів сучасної мови (фонетика, орфоєпія морфологія, правопис та ін.) [201].

Також разом з О. О. Шахматовим А. Ю. Кримський опублікував працю «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини ХІ – ХVІІІ вв.» [197].

Розглянемо погляди А. Ю. Кримського стосовно джерел реконструкції історії мови детальніше. Дослідник писав: «Я, студіюючи давню історію будь-якої мови (не тільки української, а кожної іншої), вважаю за потрібне шукати вказівок найперше не де, як у давніх таки її пам'ятках: треба копотливо порпатися по старих рукописах, навиягати звідти якнайбільше фактичних даних – і оперувати тільки документально засвідченими лінгвістичними фактами. Всяка історико-лінгвістична гіпотеза, проти якої мені промовляють своїми

фактами старописні джерела, навіває мені правдивий страх, і я волю сказати «не знаємо» або навіть «ніколи не знатимем», ніж будувати гіпотетичну картину, яка могла б викликати в мені самому певні сумніви» [368, с. 3].

Як вважав О. О. Шахматов, у своїх працях А. Ю. Кримський, О. І. Соболевський, М. М. Каринський використовували «історичний» метод [356, с. 144].

Використовуючи матеріали з книги «Українська граматика» А. Ю. Кримського [197], О. О. Шахматов характеризував її матеріал, як не позбавлений певної випадковості, локальної й хронологічної обмеженості того матеріалу, який дають досліднику давні пам'ятки [356, с. 144]. За словами О. О. Шахматова, для А. Ю. Кримського є характерним недостатньо критичне ставлення до пам'яток, і, як наслідок, «висновки, які ґрунтуються на порівняльно-історичному методі, полишені осторонь і замінені на спостереження над складністю, іноді безнадійною за своєю випадковістю графікою пам'яток» [там же]. О. О. Шахматов довів свою думку, спираючись на запропоновану А. Ю. Кримським інтерпретацію звука *e* в українській мові. На думку О. О. Шахматова, видавалася недостатньо переконливою [там же, с. 145] реконструкція А. Ю. Кримським м'яких приголосних перед *e* в давньокиївському говорі XI ст., яка ґрунтується на написанні *ѣ* замість *ě* [201, с. 192].

О. О. Шахматов убачав схожий недолік у роботі чеського мовознавця Я. Гебауера «*Historická mluvnice jazyka českého*» [366]. Я. Гебауер працював у межах молодограматичної традиції і ця позиція знайшла своє відображення в його підході до джерел вивчення історії мови. На думку О. О. Шахматова, спираючись на Я. Гебауера на давні писемні пам'ятки чеської мови як на пріоритетне джерело суттєво збіднила висновки чеського лінгвіста [там же, с. 22 – 28].

Як відмічав В. А. Глущенко, критичне ставлення вчених Московської лінгвістичної школи, в першу чергу, О. О. Шахматова, до давніх писемних пам'яток як джерела реконструкції історії мови спиралося на прекрасне знання

пам'яток і розроблену систему тонких прийомів відмежування графічних й орфографічних явищ від власне фонетичних [93, с. 55]

Вивчення положень представників Московської лінгвістичної школи показало, що зазначені мовознавці вважали характерним для порівняльно-історичного методу широке використання різноманітних джерел реконструкції мови, але пріоритет надавався сучасним мовним (діалектним) даним, а найважливішим з допоміжних вважався матеріал давніх писемних пам'яток [1.a.i.366, с. 37; 151, с. 26 – 27; 28, с. 14 – 15].

Можна стверджувати, що така позиція стала продовженням традицій Харківської лінгвістичної школи й була тісно пов'язана з теоретичними установками вчених Казанської лінгвістичної школи й молодограматичного напрямку [109, с. 28, 45 – 47]. З погляду В. І. Макарова, звернення до сучасних говорів як до пріоритетного джерела було глибоко закономірним [213, с. 94]. Є. Ф. Будде бачив у цьому «новітній поворот у напрямку мовознавства взагалі, і російського мовознавства зокрема» [30, с. 7].

На думку таких представників Московської лінгвістичної школи як О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде сучасні діалектні дані виступають як пріоритетне джерело реконструкції історії мови з наступних причин: 1) сучасні діалектні дані надійні в історичному плані; 2) вони дають змогу побачити те чи інше явище як елемент мовної системи; 3) сучасні діалектні дані дають у розпорядження дослідника матеріал, на якому можна прослідкувати причини та умови фонетичних змін; 4) дані сучасних говорів дають змогу зафіксувати найтонші «відтінки» звуків, що є дуже важливим для реконструкції «відтінків» звуків у мовному минулому [366, с. 37; 362, с. 8 – 9; 151, с. 26 – 28; 27, с. 14 – 16].

У своїх студіях мовознавці Московської лінгвістичної школи вивчали не лише дані сучасних східнослов'янських мов у сукупності їхніх діалектів як пріоритетне джерело реконструкції історії східнослов'янських мов, а й матеріал інших сучасних слов'янських мов. Це пов'язане з використанням такого

різновиду лінгвістичної реконструкції як зворотна реконструкція. При цьому дослідження здійснюється з двох пунктів: проводиться ретроспективна реконструкція (від сучасних східнослов'янських мов до «спільноруської (прасхіднослов'янської)») і ніби назустріч їй – зворотна (від уже реконструйованої на матеріалі слов'янських мов праслов'янської до тієї ж «спільноруської (прасхіднослов'янської)») [365, с. 2 – 3; 364, с. 570; 361, с. 127; 358, с. 15; 357, с. 5; 150, с. 17 – 20; 148, с. 18 – 22; 263, с. 11].

Лінгвісти Московської лінгвістичної школи застерігали від неправильного розуміння порівняльно-історичного методу, від механічного поєднання вивчення сучасних даних (порівняльний метод) і матеріалу пам'яток (історичний метод). Взагалі, О. О. Шахматов вважав, що порівняльно-історичне дослідження може здійснюватися тільки на матеріалі сучасних діалектів, без залучення даних давніх пам'яток [363, с. 144; 361, с. 2 – 4].

Проведений аналіз історико-фонетичні робіт О. О. Шахматова, дозволяє зробити висновок, що в працях мовознавця сучасні діалектні дані можуть виступати як єдине джерело реконструкції історії мови. Як зазначають сучасні лінгвісти, такі факти можна спостерігати в тих випадках, коли пам'ятки давали мінімальну історико-лінгвістичну інформацію чи не давали її взагалі, як, наприклад, при дослідженні вченим процесів палаталізації та лабіалізації приголосних у праслов'янській та «спільноруській» мовах і пов'язаних з ними змін у вокалізмі [89, с. 40]. Наприклад, явище лабіалізації приголосних безпосередньо, за допомогою приголосних букв, у давніх пам'ятках не відбито. Згідно з трактуванням О. О. Шахматова, тут йдеться про опосередковане відбиття – за допомогою голосних, що знаходяться перед приголосними або після них. Маються на увазі такі процеси, як східнослов'янський перехід *e > o*; східнослов'янська зміна *gy, ky, xy > g'i, k'i, x'i*; перехід *telt, tьlt* у *tolt, tьlt* у «спільноруській прамові» [353, с. 60 – 62, 130 – 132].

Твердження П. Ф. Фортунатова [337, с. 18] про пом'якшення всіх приголосних спільнослов'янської мови перед голосними переднього ряду

набуло подальшого розвитку у дослідженнях О. О. Шахматова: мовознавець спирався на свідчення сучасних слов'янських мов, де наявні м'які приголосні перед рефlekсами спільнослов'янських голосних переднього ряду [353, с. 60].

Таким чином, О. О. Шахматов реконструював широке коло явищ, з яких об'єктом дослідження в історичній фонетиці слов'янських мов на той час була лише частина, причому саме та, яка відбилася не тільки в сучасних діалектах, а й у давніх пам'ятках [109, с. 118 – 119].

Отже, проведений аналіз праць учених Московської лінгвістичної школи показав, що представники цієї школи теоретично обґрунтували й застосовували на практиці використання багатьох джерел реконструкції історії мови, але пріоритет надавався сучасним мовним (діалектним) даним. Студіюючи праці, у яких мовний матеріал досліджувався і реконструювався за допомогою «порівняльного» й «історичного» методів, представники Московської лінгвістичної школи робили висновок про певні недоліки цих методів, односторонність одержаних результатів, які зумовлені односторонністю використання джерел реконструкції історії мови. Дані сучасних східнослов'янських мов виступають як пріоритетне джерело.

О. М. Селіщев поділяв погляди учених Московської лінгвістичної школи: для нього пріоритетним джерелом реконструкції історії мови були сучасні діалектні дані [303, с. 491 – 493].

Контроверсійні оцінки пам'яток і діалектів як джерел реконструкції історії мови існували протягом ХХ ст. й збереглися до теперешнього часу. Але треба підкреслити, що українські й російські мовознавці сформулювали положення, які затвердили пріоритетність діалектології та лінгвістичної географії як джерела для реконструювання історії мови. Але варто навести слова сучасних лінгвістів стосовно цінності і значущості пам'яток писемності при певному до них підході як джерела реконструкції. За словами К. В. Горшкової, «у давньоруських і староруських рукописах ... наявні найцінніші, а в деяких випадках і єдині дані для відтворення найдавнішої долі

системи діалектної мови, а також її лінгвістичного ландшафту ... Давньоруські й староруські рукописні тексти стали найважливішим джерелом історичної фонетики й історичної граматики мови завдяки живій традиції, яка пов'язує мову цих пам'яток з сучасними східнослов'янськими мовами та їхніми говорами» [139, с. 45].

На думку сучасних дослідників, досліджуючи досить полярні позиції О. І. Соболевського та О. О. Шахматова, слід визнати, що істина полягає в поєднанні обох джерел, бо тільки порівняльно-історичне вивчення даних пам'яток писемності й даних народних говорів (при залученні фактів споріднених мов) дало змогу мовознавству реконструювати основні шляхи розвитку фонетики, морфології й синтаксису східнослов'янських мов [170, с. 14].

Варто зауважити, що вже в роботах О. О. Шахматова та М. М. Дурново можна прослідкувати досить високу оцінку пам'яток як джерела реконструкції історії мови.

Як відзначив В. А. Глуценко, важливість результатів, одержаних на матеріалі пам'яток Л. Л. Васильєвим і прийнятих О. О. Шахматовим і М. М. Дурново, сприяла більш високій оцінці цими вченими експланаторних можливостей пам'яток [109, с. 120]. У роботі Л. Л. Васильєва «О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI – XVII веков» [55] автор указував на спостереження, які він зробив над уживанням камори над літерою **о** в пам'ятках XVI ст., але розв'язати всі важкі питання мовознавець зміг після ознайомлення з працею О. Брока «Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда» [24]. Завдяки цьому Л. Л. Васильєв дослідив умови вживання камори в пам'ятках XVI – XVII ст. ст., від яких учений перейшов до матеріалу говорів сучасної російської та інших слов'янських мов [55, с. 17 – 63].

З огляду на використання сучасного діалектного матеріалу погляди Л. Л. Васильєва відрізнялися від поглядів О. І. Соболевського. Пояснити це

можна впливом праць О. О. Шахматова на погляди Л. Л. Васильєва, який використовував сучасні діалектні дані ширше, ніж О. І. Соболевський.

На думку В. А. Глуценка, активне використання Л. Л. Васильєвим обох найважливіших джерел вивчення історії мови дозволяє приєднатися до висновку В. В. Колесова про те, що Л. Л. Васильєв працював у межах порівняльно-історичного методу [186, с. 54], хоч і дещо інакше, ніж учені Московської школи [109, с. 121].

Слід навести ще одну сучасну інтерпретацію цієї тези: для Л. Л. Васильєва сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток виступають як рівнозначні джерела вивчення історії мови [2, с. 97; 1, с. 10]. У цьому сенсі думка О. М. Абрамичевої заслуговує на увагу. Звернення до праць Л. Л. Васильєва підтверджує правомірність висновку дослідниці [50; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 57; 58].

Слушним здається нам зауваження О. М. Абрамичевої про те, що притаманний Л. Л. Васильєву підхід до джерел реконструкції історії мови послідовно відбився в студіях Ю. В. Шевельова та В. В. Колесова [2, с. 97; 1, с. 10]. Аналіз праці В. В. Колесова «Историческая фонетика русского языка» [187] в контексті інших праць з історії східнослов'янських мов може підтвердити цю тезу.

Варто зауважити, що Л. Л. Васильєв визнавав архетипи, реконструйовані О. О. Шахматовим здебільше на матеріалі сучасних говорів. Так, Л. Л. Васильєв визнав шахматовський поділ приголосних «спільноруської мови» на палаталізовані та лабіалізовані [54, с. 172]. Як зазначив В. В. Виноградов, Л. Л. Васильєв здійснив своєрідну спробу реабілітації фонетичної значимості с пам'яток через виявлення в них архетипів, які О. О. Шахматов, використавши сучасний діалектний матеріал, реконструював для доісторичних епох. [64, с. 183, 193 – 194], Це стосується голосного *ǫ̃*, наявність якого О. О. Шахматов убачав у низці морфем праслов'янської мови, зокрема в суфіксі прикметників -

ān- [360, с. 272 – 290]. Як показав Л. Л. Васильєв, саме в цих морфемах у пам'ятці XII ст. Христинопольському апостолі представленоϣ [59, с. 193 – 196].

Позиція А. Ю. Кримського в підході до проблеми пріоритетності джерел реконструкції історії мови висвітлювалася вище: для А. Ю. Кримського, як і для О. І. Соколевського та М. М. Каринського, пріоритетним джерелом був матеріал давніх писемних пам'яток.

Треба звернути увагу, що П. О. Бузук поділяв цей погляд.

Так, П. О. Бузук у своїй праці «Основные вопросы языкознания» (1924) писав, що «першим і найголовнішим джерелом для вивчення історії мови є пам'ятки писемності; щодо періоду, який передуює появі писемності, то його ми можемо відтворити лише за допомогою порівняльного методу. Порівнюючи між собою мови, ми помічаємо подібність між деякими з них» [34, с. 172]. У своїх подальших роботах вчений дотримувався думки щодо пріоритетності джерел вивчення історії мови: П. О. Бузук спрямовував увагу на вивчення сучасних діалектів, пам'ятки писемності він називав головним джерелом вивчення реконструкції мови, а діалекти – допоміжним. Він писав, що «порівняльно-історичний метод ми вживаємо при вивченні не однієї окремої мови, а сім'ї споріднених мов» [33, с. 94].

На думку П. О. Бузука, українські говори є важливим джерелом реконструкції історії мови, бо в них збереглося багато залишків старовини [37, с. 22]. Мовознавець виявив особливості північноукраїнських говорів (дифтонги із старих *e, o*, ствердіння *p*, дифтонги на місці давнього *ǣ*, скорочені форми на *-u, -i* називного відмінка однини прикметників тощо), на підставі яких об'єднував ці говори в окреме наріччя, акцентував увагу на те, що не можна нехтувати відмінністю між східними та західними говорами України [там же, с. 23].

В книзі П. О. Бузука «Нарис історії української мови» матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані представлені як рівнозначні джерела вивчення історії мови [там же].

Певний інтерес в зазначеному аспекті є представляє робота Є. К. Тимченка «Курс історії українського язика» (1930).

За словами Є. К. Тимченка, дослідження необхідно починати з «того часу, коли ми маємо писані його (язика – О. П.) пам'ятки, беручи за «точку еволюції» момент, гіпотетично відбудований на підставі порівняння звуків і форм, засвідчених у найдавніших пам'ятках всіх слов'янських язиків» [321, с. 20 – 21]. Історія української мови, на думку вченого, починається з другої половини XI століття, «бо перші пам'ятки, де відбилися прикмети нашої мови, сягають саме цієї доби» [там же, с. 21].

Мовознавець звертався до світських документів XIV ст. (у вигляді різних актів: купчих, записів, наказів тощо), називаючи цей актовий матеріал багатим джерелом вивчення української мови [там же, с. 29].

На думку Є. К. Тимченка, пам'ятки XV – XVI ст. ст. дають багатий матеріал для студіювання української мови. Таким матеріалом є церковні пам'ятки, церковні та правові акти, описи замків, київські пом'яники XVI ст. і низка перекладів українською мовою [там же].

За визначенням Є. К. Тимченка, XVII та XVIII століття представлені актами, релігійно-полемічні трактатами, перекладами Святого письма, казаннями, мемуарами, літописами, драматичні творами, віршами, граматиками, словниками і т. ін. Мова цих робіт близька до «живої» людської мови [там же].

Дослідження всього матеріалу необхідного для вивчення української мови дозволило Є. К. Тимченку зробити висновки стосовно вад пам'яток найдавнішої доби (XI – XII ст. ст.) оскільки, вони були писані «староболгарською» мовою й лише списані в Україні [там же, с. 29]. Є. К. Тимченка писав: «Пізніших мовних здобутків, як, наприклад, «Слово о полку Ігоревім» і літописи, ми не маємо в українських правописах чи списках: вони загинули в історичних перевертах ... Крім того, церковні здобутки нашої мови XI – XV ст. знаходились під впливом тогочасної графічної моди

середньоболгарських пам'яток, і таким чином під тією модою знаходяться фонетичні прикмети української мови» [там же].

На думку Є. К. Тимченка, світські документи також мали недоліки: вони підлягали графічним звичкам церковних пам'яток, пізніше – впливові білоруських канцелярій, впливам польським і т.ін. Всі ці фактори змусили мовознавця дійти висновку про неможливість назвати пам'ятки пріоритетним джерелом вивчення історії мови. За словами дослідника, пріоритетними є «живі» говори: «Всі вказані хиби наших здобутків мовних не дозволяють бачити в них вагоме джерело, цю вагу належить класти на дослідження живої мови у всій різноманітності людських говірок. Виходячи з сучасної системи мови, ми можемо підноситися до найдавніших діб, ідучи за законами зміни звуків і форм і щоразу коригуючи подання пам'яток мовних» [там же, с. 30].

Відомо, що О. Б. Курило звертається до двох джерел у своїх працях, але перевагу дослідниця віддає сучасним мовним (діалектним) даним. В роботі «Спроба пояснити процес зміни *e, o* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів» (1928) дослідниця давніх писемних пам'яток української мови робить висновок про те, що в них немає будь-яких слідів дифтонгічних звуків на місці етимологічних *e, o* в нових закритих складах, таким чином, єдиним джерелом лінгвістичної реконструкції виступають сучасні діалектні дані [206, с.169 – 176].

Підкреслимо, що О. М. Колесса в роботі «Погляд на історію української мови» (1924) писав про вивчення історії «живої» народної мови на основі дослідження й порівняння її сучасних діалектів з їхніми слідами в писемних пам'ятках [190, с. 7]. Намагаючись з'ясувати місце української мови в групі слов'янських мов, мовознавець зазначив, що «фізіологічна відокремленість» української мови йде від глибокої старовини; що деякі її «фонологічні» особливості, відмінні від великоруських, з'явилися вже в X, XII та XIII століттях та відбилися в писемних пам'ятках, особливо оригінальних [там же, с. 17] сучасні діалектні дані та матеріал давніх писемних пам'яток

виступають як рівнозначні джерела у зазначеній праці. О. М. Колесса питання про пріоритетність джерел реконструкції історії мови не ставив.

В. М. Ганцов відомий у славистиці завдяки своїм фундаментальним дослідженням з української діалектології. У праці «Діалектична класифікація українських говорів (з картою)», присвяченій діалектам Чернігівщини, мовознавець представив системно складну мовну картину краю [71, с. 80 – 144]. У роботі «Чергові завдання української діалектології» В. М. Ганцов наголошував на важливості діалектного матеріалу як для діалектологічних студій, так й для історичних, оскільки, на його думку, праці з української діалектології не посідають належного місця серед діалектологічних студій інших слов'янських мов, у недостатності матеріалу й слабкому дослідженні окремих говірок [74, с. 37 – 41]. Лінгвіст використовував матеріал пам'яток, спираючись на дослідження О. О. Шахматова та Г. В. Ягича, і дослідив історію звука *i* після префіксів на приголосний у південних українських говорах і в літературній мові [72, с. 74 – 85]. В. М. Ганцов порівнював матеріал говорів з даними писемних пам'яток, причому ці джерела реконструкції історії мови виступають як рівнозначні, але дослідник не ставив питання про пріоритетність джерел вивчення історії мови.

Відомо, що К. Т. Німчинов дотримувався подібної позиції. Завданням своєї праці «Український язик у минулому й тепер» (1926) К. Т. Німчинов вбачав в дослідженні зародження ще в праслов'янську добу «праукраїнського діалекту» в межах більш широкої «групи» – східнослов'янської; виділення окремої «української мовної групи»; напрямків розвитку української мови, що спричинилися до сучасного її стану [222, с. 72].

В цій роботі дослідник використовував як сучасні діалектні дані, так і матеріал давніх писемних пам'яток. Студіювання роботи показало, що ці джерела виступають як рівнозначні. Подібно В. М. Ганцову, дослідник не ставив питання про пріоритетність джерел вивчення історії мови.

Висновки до розділу 3.

1. В аспекті дослідження загальної тенденції мовного розвитку і безпосередньо стосовно лінгвістичної реконструкції архетипів і фонетичних законів, українські та російські мовознавці 70-х рр. XIX ст – 30-х рр. XX ст. сприймали мовний розвиток і історію звуків як дивергентний (Харківська школа) або дивергентно-конвергентний з перевагою дивергенції (Московська школа) процесу з виділенням синхронних зрізів (за «колінами» родовідного дерева), у яких зафіксовано послідовні етапи звукової еволюції, а досліджувані звуки та явища як продукту ряду епох та в генетичному ототожненні фактів, що належать до різних епох і як такі відбиті в сучасних мовах (діалектах) та / або в давніх писемних пам'ятках. Українські та російські мовознавці 30-х рр. XX ст., представники історичного методу, моделювали історію східнослов'янських мов в дусі теорії «родовідного дерева» (А. Ю. Кримський), але деякі мовознавці зверталися й до «хвильової» теорії (П. О. Бузук, К. Т. Німчинов, С. Й. Смаль-Стоцький). С. Й. Смаль-Стоцький, І. І. Огієнко вбачали певні вади теорії «родовідного дерева» і піддавали її критиці. Можна зазначити, що вчені Казанської лінгвістичної школи, зокрема І. О. Бодуен де Куртене та В. О. Богородицький, при моделюванні мовної історії слов'янських мов зверталися до практики дивергентно-конвергентного пояснення мовних фактів.

2. Для отримання чітких результатів проведеної лінгвістичної реконструкції в своїх дослідженнях представники Московської лінгвістичної школи вимагали реконструювати всі давні фонетичні зміни в усіх проміжних прамовах і тільки потім порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прамов. Факт стосовно динамічного характеру прамови спонукав лінгвістів до виділення двох синхронних зрізів для спільноруської (Харківська й Московська школи) і праслов'янської (Московська школа) прамов. Ретроспективний характер реконструкції в працях учених Харківської та Московської шкіл зумовлював

отримання значні наукові результати. Саме В. Ягич виклав чіткий і зрозумілий алгоритм проведення ретроспективної реконструкції: йти в своїх дослідження від загальновідомих сучасних фактів до невідомого минулого. Подібної точки зору дотримувався і О. О. Потебня. Для лінгвістів Московської лінгвістичної школи є характерним звертання до зворотної реконструкції.

3. Учені Харківської й Московської лінгвістичних шкіл зробили значний внесок в проблематику пошуку причин фонетичних змін. Треба зазначити, що вивченню умов дії фонетичних законів приділяли увагу молодограматика, учені Казанської лінгвістичної школи та представники історичного методу в російському та українському мовознавстві (О. І. Соболевський, М. М. Каринський, А. Ю. Кримський). Незважаючи на значну увагу до зовнішніх причин, саме внутрішні фактори були охарактеризовані як пріоритетні. А першопричиною цих факторів лінгвісти вважали наступні чинники: фізіологічний (Харківська школа) або психологічний (Московська, Казанська школи) характер і зумовлені прагненням носіїв мови до зручності вимови (економії зусиль). Вчені Московської школи критикують пояснення фонетичних змін прагненням до милозвучності. Ураховуючи пріоритет внутрішніх причин розвитку мови, учені Казанської школи апелювали і до зовнішніх причин. Українські вчені, які зверталися до історичного методу, стали продовжувачами традицій учених Харківської, Московської, Казанської шкіл в аспекті вивчення причин мовних і звукових змін. Практика досліджень українських учених показує, що вони намагалися встановити причини фонетичних явищ, представлених у їхніх лінгвістичних працях. Фактично всі лінгвісти 70-х рр. XIX ст – 30-х рр. XX ст. зводили пошук причин мовних змін до пошуку умов: учені Московської лінгвістичної школи виділяли фонетичні зміни, не зумовлені і, навпаки, зумовлені фонетичною позицією, а для вчених Харківської та Московської шкіл, представників історичного методу є характерним намагання шукати причини конкретних звукових змін у

фонетичному оточенні: пояснення реконструйованих фонетичних законів було зведено до встановлення фонетичних умов.

До аналогії як засобу пояснення мовних змін зверталися мовознавці-компаративісти першого періоду, учені Харківської та Казанської шкіл, молодогограматики; І. О. Бодуен де Куртене дає психологічне підґрунття чиннику аналогії. На противагу молодогограматичному розумінню аналогії, представники Московської школи розуміли процеси аналогії як закономірні та не обов'язковояк такі, що суперечать фонетичним законам.

4. Важливим здобутком в науковій творчості вчених Харківської й Московської лінгвістичних шкіл є твердження про системний характер мови і про застосування системного підходу до мовних явищ як у синхронії, так і в діяхронії. Системний підхід мовознавці цих наукових напрямків до історико-фонетичного матеріалу відбився: 1) у розгляді ототожнюваних фактів східнослов'янських мов, як елементів динамічних систем; 2) у реконструкції систем архетипів і систем однорідних фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови (О. О. Потебня, П. Г. Житецький, О. О. Шахматов). Субстанційний характер реконструкції став причиною її надмірності, що проявилася у реконструкції найтонших відтінків звуків; ця особливість була найбільш характерна для творчості представників Московська лінгвістичної школи.

5. Мовознавці 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. у питанні вивчення джерел дослідження мовної історії і їх значущості досліджували історію явищ мови наступним чином: мовознавці Харківської лінгвістичної школи, широко використовуючи сучасні діалектні дані як пріоритетне джерело реконструкції історії мови, вважали давні писемні пам'ятки як одне із найважливіші серед допоміжних за умови широкого використання різноманітних джерел. Представники Московської лінгвістичної школи використовували різноманітних джерел реконструкції мови, але пріоритет надавався сучасним мовним (діалектним) даним, а найважливішим з допоміжних вважався матеріал

давніх писемних пам'яток. Представники Казанської лінгвістичної школи надавали перевагу даним, здобутим із спостережень над «живими» мовами та діалектами. Звернення до «живих» мов, ретельне вивчення їх на всіх рівнях передбачало пізнання мови, закономірностей її розвитку. Загальновідомо, що значним внеском у порівняльно-історичне мовознавство стала розробка постулата про необхідність поєднання порівняльних і історичних даних у дослідженні мови. Цієї точки зору дотримувалися багато лінгвістів. (О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов). Для них єдиним науковим методом генетичних досліджень вони вважали порівняльно-історичний, оскільки саме цей метод надає можливість поєднувати порівняльні та історичні дані, що досягається широким долученням різноманітних джерел реконструкції фактів історії мови, причому для себе в якості пріоритетних джерел мовознавці вважали сучасні діалектні дані, а найважливішим серед допоміжних – матеріал давніх писемних пам'яток. Як прояв прогресивного і новаторського підходу представників Харківської та Московської лінгвістичної шкіл, стало використання ними сучасного діалектного матеріалу, а також даних історичної акцентології (П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов). Українські мовознавці 30 – х рр. ХХ ст., представники історичного методу, використовували як сучасні діалектні дані, так і матеріал давніх писемних пам'яток.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [242; 245; 246; 247; 248; 249; 250; 251; 252; 253; 254; 255; 256; 258; 259]

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У лінгвоісторіографічному аспекті проблема лінгвістичної реконструкції висвітлено недостатньо. Аналіз наукової літератури свідчить про наявність досить обмеженої кількості спеціальних праць, присвячених проблемам і особливостям лінгвістичної реконструкції лінгвоісторіографічному аспекті. Багато що залишається нез'ясованим. У роботах переважає лише загальний опис поглядів мовознавців на ці питання. Роботи, у яких розкрито погляди мовознавців на проблему лінгвістичної реконструкції, мають загальний характер і не охоплюють тему дослідження комплексно, оскільки автори відповідних праць не ставили перед собою такого завдання. Це стосується, зокрема, студій М. С. Чемоданова, Ф. П. Філіна, В. В. Колесова, М. В. Павлюка, В. А. Глуценка та ін., які становлять величезний інтерес для дослідників і можуть слугувати базою для подальших пошуків.

2. Підтримка однієї з моделей вивчення мовної історії обумовлювала подальші дослідження. Одні лінгвісти, підтримували теорію «родовідного дерева» А. Шлейхера, де перевага надавалась процесам дивергенції (О. Х. Востоков, М. О. Максимович, М. І. Греч, М. Н. Катков, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський, П. О. Лавровський, Я. Ф. Головацький, О. О. Потебня, П. Г. Житецький, М. О. Колосов, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов та ін.). Інша група дослідників (І. О. Бодуен де Куртене, В. Ягич, І. І. Огієнко, П. О. Бузук та ін.), що визнавали штучність групового поділу, пов'язували його із географією, історією та в жодному разі не з мовою та мовними процесами, були прихильниками «хвильової» теорії (Й. Шмідта – Г. Шухардта), для якої було характерне конвергентне пояснення історії мови (об'єднання людей, найменших частин, у чимраз більшу й соліднішу цілість). Українські мовознавці 20-х – 30-х рр. ХХ ст. моделювали історію східнослов'янських мов в дусі теорії «родовідного дерева» (А. Ю. Кримський), але деякі мовознавці

зверталися й до «хвильової» теорії (П. О. Бузук, К. Т. Німчинов, С. Й. Смаль-Стоцький).

3. Кожний період розвитку мовознавства в аспекті дослідження реконструкції мав свої особливості. Здійснений аналіз показав особливості лінгвістичної реконструкції у працях мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. і внесок цих мовознавців – дослідників фонетичних систем східнослов'янських мов – у становлення процедури лінгвістичної реконструкції є дуже значним. Мовознавці першого періоду інтерпретують фонетичні закони як такі, в яких звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції. Учені Харківської лінгвістичної школи намагаються реконструювати давні фонетичні зміни в усіх проміжних прамовах. Представники Московської лінгвістичної школи вимагали реконструювати всі давні фонетичні зміни в усіх проміжних прамовах і тільки потім порівнювати факти неблизькоспоріднених мов не безпосередньо, а за допомогою реконструйованих прамов. В дослідженнях учених Казанської лінгвістичної школи, на нашу думку, вивчення історико-фонетичних явищ відбувалося системно і ця особливість відбивається у застосуванні прийому хронологізації – у встановленні послідовності мовних процесів і в синхронізації архетипів і фонетичних законів. У разі відсутності підтверджених фактами доказів, мовознавці зверталися до чинника аналогії. Найбільш повно явище аналогії розробляв В.О.Богородицький; мовознавець характеризує фактор аналогії як закономірний і сучасні мовознавці віддають належне вивченню явища аналогії В. О. Богородицьким. У працях учених – прихильників історичного методу – значне місце займає інтерпретація фактору аналогії. Теоретичне трактування явища аналогії (особливо–граматичної) представив П. О. Бузук. Саме явище аналогії мовознавець розумів як психологічний процес в основі якого лежать асоціації за схожістю і по суміжності.

4. Лінгвістична реконструкція у працях мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. мала перспективний, системний, субстанційний характер

Здобутки мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. мали своє логічне продовження в лінгвістичних працях учених Харківської, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл, а також у студіях таких українських мовознавців, представників історичного методу. О. О. Потебня вважав, що реконструкцію слід проводити послідовно, поступово. Про необхідність ретроспекції в межах лінгвістичної реконструкції архетипів і фонетичних законів писав і П. Г. Житецький; М. О. Колосову належить вимога досліджувати поступово незнайомі факти шар за шаром. Для робіт українських та російських мовознавців 30 – х рр. XX ст., представників історичного методу, можна простежити проспективний характер реконструкції. Для лінгвістів Московської лінгвістичної школи є характерним звертання до зворотної реконструкції.

5. Для компаративістики першого періоду характерним були намагання пояснювати реконструйовані фонетичні закони шляхом встановленням фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Ф. І. Буслаєв, М. Н. Катков, І. І. Срезневський визначають прагнення носіїв мови до милозвучності як причину фонетичних змін. Учені Харківської й Московської лінгвістичної шкіл зробили суттєвий внесок у теоретичну та практичну розробку питання про причини фонетичних змін. Незважаючи на значну увагу до зовнішніх причин, як пріоритетні було інтерпретовано внутрішні. Вони мають фізіологічний (Харківська школа) або психологічний (Московська, Казанська школи) характер і зумовлені прагненням носіїв мови до зручності вимови (економії зусиль). Важливе значення мала критика вченими Московської школи пояснень фонетичних змін прагненням до милозвучності. Мовознавцями другого періоду, незважаючи на значну увагу до зовнішніх причин, саме внутрішні фактори були охарактеризовані як пріоритетні. Лінгвісти 70-х рр. XIX ст – 30-х рр. XX ст. шукали причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення реконструйованих фонетичних законів було зведено до встановлення фонетичних умов.

Учені Московської школи, на відміну від молодограматиків, розуміли процеси аналогії як закономірні та не обов'язково протилежні фонетичним законам.

6. Аналіз праць компаративістів першого періоду показує, що вони розглядали мову мову як цілісну систему. Так, М. О. Максимович, вивчаючи фонетичну систему української мови, характеризує її як узагальнюючу й розглядає ознаки української мови в системі слов'янських нарідів. М. І. Греч називає мову повною системою правил. Значне місце в науковій творчості вчених Харківської, Московської, Казанської лінгвістичних шкіл посідає розробка тверджень про системний характер мови і про необхідність системного підходу до мовних явищ. Системний підхід учених цих шкіл до історико-фонетичного матеріалу відбився: у концепції «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні, зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови П. Г. Житецького, взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов О. О. Шахматова. Фундатор Казанської лінгвістичної школи І. О. Бодуен де Куртене виділяв такі рівні мовної системи, як 1) її «зовнішня» сторона, чисто фонетична; 2) її немовна сторона, сторона семантичних уявлень; 3) її морфологічна сторона, її структури, які є основними рисами, що характеризують людські мови. Всі ці компоненти мовної системи поєднуються психологічними чинниками.

7. Вже в українському й російському порівняльно-історичному мовознавстві першого періоду (20-і – 60-і рр. XIX ст.) можна простежити риси до визначення кола джерел реконструкції мовної історії, до чіткого усвідомлення ступеня вартості того чи іншого джерела студіювання. Мовознавці цього періоду до джерел дослідження мови відносили: старослов'янську мову, інші слов'янські мови, східнослов'янські мови, сучасну «руську народну мову» (російську, українську й білоруську) в сукупності говорів, а також мову письменників, насамперед М. В. Ломоносова, М. М. Карамзіна, О. С. Пушкіна. Для лінгвістів другого періоду з'являються

завдання іншого ступеня складності: вони намагаються встановити: 1) пріоритетне (або пріоритетні) джерело (або джерела) вивчення мовної історії; 2) допоміжні джерела; 3) ієрархію допоміжних джерел. Для І. О. Бодуена де Куртене найбільш важливим серед джерел вивчення історії мови були дані сучасних мов та їхніх говорів і мовознавець вважав сучасні говори пріоритетним джерелом вивчення мови. О. О. Потебні був одним із перших, хто поєднав у своїх дослідженнях найважливіші джерела вивчення історії мови – сучасні діалектні дані і матеріал давніх писемних пам'яток. Дослідження положень представників Московської лінгвістичної школи показало, що зазначені мовознавці вважали характерним для порівняльно-історичного методу широке використання різноманітних джерел реконструкції мови, але пріоритет надавався сучасним мовним (діалектним) даним, а найважливішим з допоміжних вважався матеріал давніх писемних пам'яток. Для А. Ю. Кримського, О. І. Соболевського та М. М. Каринського, як представників історичного методу, пріоритетним джерелом був матеріал давніх писемних пам'яток. На думку П. О. Бузука, українські говори є важливим джерелом реконструкції історії мови, бо в них збереглося багато залишків старовини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамічева О. М. Теорія і практика молодогограматизму в українському і російському мовознавстві: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2005. 20 с.
2. Абрамічева О. М. Теорія і практика молодогограматизму в українському і російському мовознавстві: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15; Донецький нац. ун-т. Слов'янськ, 2005. 227 с.
3. Аппель К. Ю. Заметки о древнепольском языке. *Русский филологический вестник*. 1880. Вып. 1. – С. 35.
4. Аппель К. Ю. Некоторые общие вопросы языкознания. *Рус. филол. вестн.* 1886. Т. 15. С. 158 – 169; Т. 16. – С. 353 – 365.
5. Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов*. М.: Сов. энциклопедия, 1966. 608 с.
6. Бабкин А. М. Толковый словарь В. И. Даля. *Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка*. М. : Русский язык, 1989. Т. 1. С. V – XII.
7. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: Навч. посібник. К. : Вища шк., 1991. 231 с.
8. Березин Ф. М. История лингвистических учений. М.: Высш. школа, 1975. 304 с.
9. Березин Ф. М. История русского языкознания: Учеб. пособие. Высш. школа, 1979. 223 с.
10. Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX – XX вв.) / Отв. ред. Ф. П. Филин. М. : Наука, 1968. 311 с.
11. Березин Ф. М. Хрестоматия по истории русского языкознания: Учеб. пособие т / ред. Ф. П. Филина. М. : Высш. школа, 1973. 504 с.
12. Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции / Общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева. М. : Прогресс, 1987. 512 с.

13. Білецький-Носенко П. П. *Словник української мови* / Підг. до вид. В. Німчук. Відп. ред. К. К. Цілуйко. К., 1966.
14. Білодід О. І. О. О. Потєбня про перехід *о, е* в *і* в українській мові. *Зб. наук, праць аспірантів кафедр суспільних наук*. К., 1963. № 13. С. 62–72.
15. Богородицкий В. А. Лекции по общему языковедению (1915). Основные факторы морфологического развития языка. Замечания по семасиологии / Хрестоматия по истории русского языкознания (под ред. Ф. П. Филина). М. : Высш. школа, 1973. 503 с.
16. Богородицкий В. А. О научных задачах татарского языкознания. Казань: Татгосиздат, 1935. 15 с.
17. Богородицкий В. А. Об основных факторах морфологического развития языка / *Русский филологический вестник*. 1895. Т. 33. Вып. 2. С. 224.
18. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. Казань, 1913. С. 149–150.
19. Богородицкий В. А. Сравнительная грамматика ариоевропейских языков (1914) [Методологические замечания, с указанием некоторых преобразований, необходимых в сравнительной грамматике]. *Хрестоматия по истории русского языкознания* (под ред. Ф. П. Филина). М. : Высш. школа, 1973. 503 с.
20. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. (Из университетских чтений). Изд. 4-е. - дополн. Казань, 1913. VI. 553 с.
21. Бодуэн де Куртенэ И. А. О древнепольском языке до XIV столетия. Лейпциг, 1870. 196 с.
22. Бодуэн де Куртенэ И. А. Подробная программа лекций в 1876–77 уч. году (1879) / *Избранные труды по общему языкознанию*. М. : Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 391 с.
23. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. / М. : Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. – 384 с., Т. 2. – 391 с.

24. Брок О. Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда. *Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1907. Т. 83. № 4. 151 с.
25. Будагов Р. А. Портреты языковедов XIX – XX вв.: Из истории лингвистических учений. М. : Наука, 1988. 320 с.
26. Будагов Р. А. Система и антисистема в науке о языке. *Вопр. языкознания*. 1978. № 4. С. 3–17.
27. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. 1906/7 ак. г. Казань, 1907. 253 с.
28. Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. Казань, 1913. 364 с.
29. Будде Е. Ф. Русский язык: курс, читанный в 1911/12 уч. году на педагогических курсах при управлении Казанского учебного округа. Казань, 1914. 183 с.
30. Будде Е. Ф. К истории великорусских говоров: Опыт историко-сравнительного исследования народного говора в Касимовском уезде Рязанской губернии. Казань, 1896. 377, II с.
31. Будде Е. Ф. О заслугах Буслаева как ученого лингвиста и преподавателя (Речь, читанная в торжественном заседании Казанского общества археологии, истории и этнографии 28 сентября 1897 года) / Буслаев Ф. И. Преподавание отечественного языка: учеб. пособие. М. : Просвещение, 1992. С. 480 – 493.
32. Бузук П. А. Очерки по психології языка. Одесса: Типографія «Техникъ», 1918. 140 с.
33. Бузук П. А. Асноўная пытанні мовазнаўства : падручная кніга для настаўнікаў беларускае мовы і студэнтаў-лінгвістаў / Менск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1926. 123 с.
34. Бузук П. А. Основные вопросы языкознания. 2-е изд. М., 1924. 218 с.
35. Бузук П. О. Взаємовідносини між українською та білоруською мовами (методологічний нарис). *Записки історико-філологічного відділу*

Української Академії Наук. 1926. Кн. VII – VIII. С. 421–426.

36. Бузук П. О. Коротка історія української мови : вступ і звучання. Одеса, 1924. 60 с.

37. Бузук П. О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії. К., 1927. 98 с.

38. Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды : библиографический словарь. Минск : Изд-во Белорусского ун-та, 1976 – 78. Т. 1–3. 319 с.; Т. 2.–350 с.; Т. 3.–384 с.

39. Булахов М. Г. Евфимий Федорович Карский : жизнь, научная и общественная деятельность / под ред. В. И. Борковского. Минск : Изд-во БГУ, 1981. 270 с.

40. Булаховский Л. А. Академик Борис Михайлович Ляпунов [некролог] / Леонид Арсеньевич Булаховский // *Наук. зап. Ін.-ту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР*. 1946. Т. 2 – 3. С. 244 – 246.

41. Булаховский Л. А. Вопросы происхождения украинского языка: автореферат / Л. А. Булаховский // *Вопросы языкознания*. 1953. № 2. С. 101 – 104.

42. Булаховский Л. А. Потебня – лингвист. *Уч. зап. Моск. ун-та*. 1946. Вып. 107. Т. 3. Кн. 2. С. 36–62.

43. Булаховский Л. А. Исторический комментарий к литературному русскому языку. 2-е изд. К., 1939. С. 6, 56.

44. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Леонід Арсенійович Булаховський // *Вибр. твори в 5 т.* К. : Наукова думка, 1977. Т. 2. С. 9 – 216.

45. Булич С. К. Русский язык и сравнительное языкознание. *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб, 1899. Т. 28. С. 831.

46. Булич С. К. Фортунатов (Филипп Федорович) *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1902. Т. 36. С. 322–323.

47. Бурковська О. І. Теорія односкладного речення в європейській лінгвістиці ХІХ – початку ХХІ століть.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний ун-т імені К. Д. Ушинського. Одеса, 2018. 22 с.

48. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М. : Учпедгиз, 1959. 623 с.

49. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. Преподавание отечественного языка: учеб. пособие. М. : Просвещение, 1992. С. 25 – 373.

50. Васильев Л. Л. Гласные в слоге под ударением в момент возникновения аканья в обоянском говоре. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1904. Т. 9. Кн. 1. С. 336 – 355.

51. Васильев Л. Л. Два явления др. ц.-слав. памятников в освещении древнерусских текстов. *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 70. № 4. С. 373 – 379.

52. Васильев Л. Л. К истории звука Ъ в московском говоре ХІV – ХVІІ вв. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1905. Т. 10. Кн. 2. – С. 177 – 227.

53. Васильев Л. Л. К характеристике сильно акающих говоров. *Рус. филол. вестн.* 1907. Т. 58. № 4. С. 241 – 262.

54. Васильев Л. Л. Можно ли основываться в доказательство существования в предке малорусского наречия мягких согласных перед *e* на современных малорусских формах повелительного наклонения в роде *ведіть*? *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 70. № 3. – С. 170 – 172.

55. Васильев Л. Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках ХVІ – ХVІІ веков: К вопросу о произношении звука *o* в великорусском наречии. *Сб. по рус. яз. и словесности*. 1929. Т. 1. Вып. 2. 164 с.

56. Васильев Л. Л. О случае сохранения общеславянской группы *-dl-* в одном из старых наречий русского языка. *Рус. филол. вестн.* 1907. Т. 58. № 4. С. 263 – 264.

57. Васильев Л. Л. Об одном случае смягченного звука *n* в общеславянском языке, явившегося не посредством следующего за ним

древнего *j*. *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 70. № 3. С. 71 – 76.

58. Васильев Л. Л. Одно соображение в защиту написаний *ьрь, ьрь, ьрь, ьль* древнерусских памятников, как действительных отражений второго полногласия. *Журн. м-ва нар. просвещения.* 1909. Ч. 22. № 8. С. 294 – 313.

59. Васильев Л. Л. С каким звуком могла ассоциироваться буква «нейотирированный юс малый» в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников? *Рус. филол. вестн.* 1913. Т. 69. № 1. С. 181 – 206.

60. Виноградов В. А. Методы типологии // *Общее языкознание: Методы лингвистических исследований* / Отв. ред. Б. А. Серебренников. М. : Наука, 1973. С. 224-256.

61. Виноградов В. В. История русских лингвистических учений. М. : Высшая школа, 1978. 252 с.

62. Виноградов В. В. Проф. А. М. Селищев как историк русского языка. *Докл. и сообщ. филол. ф-та Моск. ун-та.* М., 1947. Вып. 4. С. 31 – 50

63. Виноградов В. В. И. А. Бодуэн де Куртенэ / Бодуэн де Куртенэ И. А. *Избранные труды по общему языкознанию.* М. : Изд-во АН СССР, 1963. Т. 1. С. 6–20.

64. Виноградов В. В. Исследования в области фонетики севернорусского наречия: Очерки из истории звука *h* в севернорусском наречии. *Отд. отт. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.* 1922. Т. 24. Кн. 1. С. 150 – 279.

65. Виноградов В. В. Методы изучения рукописей, как материала для построения исторической фонетики русского языка, в исследованиях академика А. А. Шахматова. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.* 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 172 – 197.

66. Владимиров П. В. Пятидесятилетие «Мыслей об истории русского языка» (Очерк трудов за 50 лет и новые материалы). К., 1899. 45 с.

67. Волкова Л. Б. И. А. Бодуэн де Куртенэ о принципах исследования языков в синхронном плане. *Бодуэн де Куртенэ и современная лингвистика*. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1988. С. 7–10.

68. Востоков А. Х. Рассуждения о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памяткам. *Филологические наблюдения* / Издал по поручению 2-го отделения Академии наук, И. Срезневский. СПб., 1865. С. 1–27.

69. Востоков А. Х. Русская грамматика Александра Востокова, по начертанию его же сокращенной грамматики полнее изложенная. 12-е изд. СПб, 1874. XII. 216 с.

70. Гаджиева Н. З., Журавлев В. К., Кумахов М. А., Нерознак В. П. Введение. Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Теория лингвистической реконструкции. М. : Наука, 1988. 237 с.

71. Ганцов В. М. Діалектологічна класифікація українських говорів. *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. К., 1923. Кн. IV. С. 80 – 144.

72. Ганцов В. М. До історії звуків української мови. укр. **зійти, підіймати, розірвати**. *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. 1926. Кн. VII – VIII. – С. 74 – 85.

73. Ганцов В. М. *Зап. іст.-філол. відділу ВУАН*. 1925. Кн. V. С. 252 – 267. Рец. на кн. П. О. Бузук. Коротка історія української мови. 1. Вступ і звучання. Видання етнологіко-діалектичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. Одеса, 1924.

74. Ганцов В. М. Чергові завдання української діалектології. *Записки етнографічного товариства*. К., 1925. Кн. I. С. 37 – 41.

75. Глинский Б. А., Грязнов Б. С., Дынин Б. С., Никитин Е. П. Моделирование как метод научного познания: гносеологический аспект. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1965. 248 с.

76. Глієчук Н. М. Мовознавчі погляди Олени Курило: автореф дис.

...канд. філ. наук: 10.02.03 українська мова / Львівський державний університет ім. І. Я. Франка. Львів, 1994. 20 с.

77. Глущенко В. А. Method Structure in Russian and Ukrainian Linguistic Tradition. *Collected Articles of the 3rd International Linguistics Conference* (Taganrog, Russia) / edited by G. T. Polenova and T. G. Klikushina. Newcastle upon Tyne, 2014. P. 293–300

78. Глущенко В. А. Давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії східнослов'янських мов у працях учених Московської лінгвістичної школи. *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII століть: Матеріали наукової конф. пам'яті Л. П. Жуковської*. К.: Хрещатик, 1995. С. 373 – 375.

79. Глущенко В. А. Закономірності розвитку мови: навч. посібник для студентів філологічних факультетів. Донецьк : Либідь, 2002. 36 с.

80. Глущенко В. А. Моделирование истории русского языка в трудах Н. С. Трубецкого. *Наукові праці : науково-методичний журнал*. Т. 195. Вип. 183. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. С. 17–20

81. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії мовознавства. Московська лінгвістична школа: Навч. посібник для студентів філол. спеціальностей пед. ін-тів і університетів. Донецьк, 1996. 137 с.

82. Глущенко В. А. Про онтологічний компонент лінгвістичного методу. *Життя – у слові: зб. наукових праць на пошану академіка В. М. Русанівського* / відп. ред. В. Г. Складенко. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 454–458

83. Глущенко В. А. Проблема лингвистического метода в русском и украинском языкознании. *Науковий вісник Херсонського державного університету : сер. «Лінгвістика» : зб. наукових праць* / гол. ред. В. Олексенко. Херсон : Вид-во ХДУ, 2009. Вип. X. С. 25–28

84. Глущенко В. А. Систематизація історико-фонетичного матеріалу в студіях О. О. Потебні. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури: Зб. наук. праць* / Відп. ред. В. Ю. Франчук. Київ : Видавничий дім Д. Бураго, 2004. С. 173–180.

85. Глущенко В. А. Щоб знати мову, треба знати її історію (Дослідження О. О. Потебні і сучасна шкільна практика). *Відродження. Український міжетнічний науково-педагогічний жури*. 1994. № 9. С. 66–67.

86. Глущенко В. А. , Орел А. С. Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві : Харківська лінгвістична школа : навчальний посібник для здобувачів філологічних факультетів. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. 116 с.

87. Глущенко В. А. , Рябініна І. М., Тищенко К. А. Є. К. Тимченко про джерела вивчення історії мови. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову* : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції. Слов'янськ : ДДПУ, 2017. С. 24–27

88. Глущенко В. А. А. А. Потебня об эллипсисе согласных в истории восточнославянских языков. *А. А. Потебня — исследователь славянских взаимосвязей: Тезисы Всесоюзной научной конф. (окт. 1991 г.)*. Харьков, 1991. Ч. 2. С. 19–20.

89. Глущенко В. А. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики. *Филол. науки*. 1987. № 3. С. 38 – 45.

90. Глущенко В. А. А. С. Мельничук о принципе историзма в языкознании. *Проблемы русского языка, русской литературы и методики их преподавания в школе и вузе (для студентов пединституты и учителей школ)*. Славянск : СГПИ, 1997. Вып. 4. С. 4–8.

91. Глущенко В. А. В. И. Даль и А. А. Потебня (методологический и фактологический аспекты). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-метод. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2006. Вып. XIV. Ч. 1. – С. 23 – 30.

92. Глущенко В. А. Внешние причины языковых изменений в концепции ученых Московской школы. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб.* / Отв. за вып. В. А. Глущенко. Славянск : СГПИ, 2000. Вып. VII. С. 3–10.

93. Глущенко В. А. Историзм и возникновение компаративистики. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Научно-методич. сб.* / Отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2002. Вып. X. Ч. 1. С. 25–36.

94. Глущенко В. А. Історико-фонетичні дослідження О. О. Потебні в оцінці М. М. Соколова. *Одеський лінгвістичний вісник : науково-практичний журнал* / гол. ред. Н. В. Петлюченко. 2017. Вип. 9. Т. 2. С. 74–78

95. Глущенко В. А. Історія фонетичної системи української мови з погляду П. Г. Житецького. *Класична педагогіка і філологія в світлі сучасних завдань шкільної і вузівської словесності: Матеріали і тези обласної міжвуз. науково-практичної конф. (7-10 жовтня 1993 р.)*. Одеса, 1993. Ч. 2. С. 65–67.

96. Глущенко В. А. К вопросу о структуре лингвистического метода. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник*. Славянск, 2001. Вып. VIII. С. 3–6.

97. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура. *Мовознавство*. 2010. № 6. С. 32–44.

98. Глущенко В. А. Методологічні пошуки С. Б. Кримського й сучасне мовознавство: до проблеми структури лінгвістичного методу. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології : зб. наук. праць* / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенко]. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. Вип. 6. С. 3–12

99. Глущенко В. А. О. О. Потебня, М. О. Колосов і П. Г. Житецький про зовнішні причини фонетичних змін. *Сучасні лінгвістичні парадигми : матеріали міжнародної наукової конференції (м. Бахмут, 18 квітня 2017 р.)* / відп. ред. Р. М. Ситняк. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. Вип. 4. С. 39–

100. Глущенко В. А. Об узкой и широкой трактовках лингвистического метода. *Образ мира в зеркале языка*. М. : ФЛИНТА, 2011. Вып. 1. С. 71–77.
101. Глущенко В. А. П. Г. Житецький і проблеми фонологічної типології слов'янських мов. *Історія української лінгвістики: Зб. наукових праць*. Київ; Ніжин : Наука-сервіс, 2001. С. 49–52.
102. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : монографія. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. 255 с.
103. Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод як гетерогенний феномен. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: зб. наук. праць* / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенко]. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. Вип. 3. С. 8–15
104. Глущенко В. А. Принцип историзма в трудах ученых Московской лингвистической школы. *Проблемы русского языка, русской литературы и методики их преподавания в школе и вузе: (для студентов пединститутков и учителей школ)*. Славянск : СГПИ, 1995. Вып. 2. С. 16–21.
105. Глущенко В. А. Принцип причинности в русском и украинском языкознании (70-е гг. XIX ст. – 20-е гг. XX ст.). *Вопросы совершенствования учебно-воспитательной работы в школе и вузе: Сб. научных статей*. Славянск : СГПИ, 1995. Вып. 2. С. 16–21.
106. Глущенко В. А. Принцип системности в компаративистике. *И слово Ваше отзовется / Гуманитарный центр «Азбука»*. К. : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. С. 83–89
107. Глущенко В. А. Принципи дослідження у структурі порівняльно-історичного методу. *Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (зб. наукових праць до 90-річчя з дня народження)*. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 27–32
108. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в історії українського і російського мовознавства. Харківська лінгвістична школа:

Навч. посібник для студентів філол. спеціальностей пед. ін-тів і університетів. Слов'янськ, 1994. 69 с.

109. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред О. Б. Ткаченко. Донецьк, 1998. 222 с.

110. Глущенко В. А. Смайлик. *Русский язык, литература, культура в школе и вузе*. 2011. № 2 (38). С. 46.

111. Глущенко В. А. Сравнительно-исторический метод исследования в курсах лингвистических дисциплин. *Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные вопросы их исследования* : Материалы докладов Первых Ганических чтений 13-14 октября 1993 г. Полтава, 1993. Т. 1. С. 95–96.

112. Глущенко В. А. Структура лінгвістичного методу: гомогенні й гетерогенні концепції. *Studia Philologica (Філологічні студії): зб. наук. праць* ред. кол. І. Р. Буніятова (гол. ред.), Л. І. Белєхова, О. Є. Бондарєва [та ін.]. К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. Вип. 3. С. 5–10

113. Глущенко В. А., Абрамичева О. М. Молодограматики: школа чи напрям? *Studia metodologica* / гол. ред. О. Лещак. Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 26. С. 60–66

114. Глущенко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М., Рябініна І. М., Тищенко К. А. Мова як система: навчальний посібник. 3-е вид., доповн. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. 180 с.

115. Глущенко В. А., Овчаренко В. М. Моделювання історії східнослов'янських мов у компаративістиці 70-х рр. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. *Мовознавство*. 2006. № 1. С. 17–28

116. Глущенко В. А., Овчаренко В. М., Кольга Ю. И. Н. С. Трубецкой и проблемы моделирования истории праязыка. *Теоретические и прикладные*

проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2009. Вып. XVIII. Ч. 1. С. 3–13

117. Глущенко В. А., Пискунов А. В., Тищенко К. А. Язык как система в интерпретации ученых Казанской лингвистической школы

118. Глущенко В. А., Пискунов О. В. Лінгвістична реконструкція у працях учених Московської школи. *Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство*: міжвузівський зб. наукових статей. Бердянськ : БДПУ, 2010. Вип. V. Ч. 1. С. 53–64

119. Глущенко В. А., Рябініна І. М. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у працях М. О. Максимовича. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*: зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенко]. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. Вип. 4. С. 3–15.

120. Глущенко В. А., Рябініна І. М., Тищенко К. А. Джерела вивчення історії української мови у студіях Є. К. Тимченка. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*: зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенко]. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. Вип. 5. С. 3–15

121. Глущенко В. А., Тищенко К. А. Актуалістичний метод у працях з історії українського мовознавства. *Наукові праці : науково-методичний журнал. Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 30–34

122. Глущенко В. А., Тищенко К. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. : навчальний посібник. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. 98 с.

123. Глущенко В. А., Тищенко К. А. Про актуалістичний метод у лінгвістичних дослідженнях. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету* : зб. наук. праць / [гол. ред. проф. І. В. Ступак]. Одеса, 2015. Сер.: Філологія. Вип. 14. С. 116–118

124. Глущенко В. А., Шевченко В. В. Прийоми та процедури порівняльно-історичного методу в студіях М. О. Максимовича. *Сучасні наукові*

дослідження представників філологічних наук та їхній вплив на розвиток мови та літератури : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: м. Львів, 8–9 квітня 2016 р. Львів : ЛОГОС, 2016. Вип. 8. Ч. 1. С. 27–29

125. Глущенко В. А., Рябініна І. М. До питання про напрями лінгвістичного дослідження джерел вивчення історії східнослов'янських мов. *Наукові праці* : науково-методичний журнал. Вип. 260. Т. 272. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 26–30

126. Глущенко В. А., І. М. Рябініна Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у студіях П. О. Лавровського. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : зб. наук. праць / [за заг. ред. проф. В. А. Глущенко]. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2016. Вип. 3. С. 27–37

127. Глущенко В. А., Тищенко К. А. До питання про методологію досліджень А. Ю. Кримського з історії української мови. *Наукові праці* : науковий журнал. Т. 294. Вип. 282. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. С. 19–23

128. Глущенко В. А., Тищенко К. А. Зовнішні чинники розвитку мови в українському та російському порівняльно-історичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. *Сучасна філологія: тенденції та пріоритети розвитку* : міжнародна науково-практична конференція, м. Одеса, 26–27 травня 2017 р. Одеса : Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 2017. С. 84–87

129. Глущенко В. А., Рябініна І. М. Давні писемні пам'ятки та сучасні говори як джерела вивчення історії мови у студіях П. О. Лавровського [Електронний ресурс]. *Актуальні проблеми методології та історіографії мовознавства* : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції. Слов'янськ, 19–20 жовтня 2016 р. Слов'янськ : ДДПУ, 2016. С. 32–35. Режим доступу: http://ddpu.edu.ua/images/naukvid/gsf_conf/conf2016.pdf

130. Глущенко В.А Теорія двох періодів мовного розвитку: методологічний аспект. *Наукові праці* : науково-методичний журнал. Т. 223. Вип. 211. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. С. 12–15
131. Глущенко В.А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О.О. Шахматова. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 18–25.
132. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.): автореф. дис.... докт. філол. наук. К., 1998. 32 с.
133. Глущенко В.А. Системні властивості мови в історико-фонетичних студіях учених Харківської лінгвістичної школи. *Наукова спадщина О. О. Потебні у слов'янському культурному просторі* : зб. наукових праць. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. С. 107–119
134. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в працях учених Харківської школи. *Вісник Черкаського університету*. 2006. Серія «Філологічні науки». Випуск 94. С. 3 –17.
135. Голанов И. Г. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1914. Т. 19. Кн. 3. – С. 297 – 306. Рец. на кн.: *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*. Von Stephan v. Smal-Stockuj und Theodor Gartner. Wien. 1913. XV. 550 s
136. Головацький Я. Грамматика руского языка. Львів, 1849. 223 с.
137. Головацький Я. Розправа о языцѣ южнорускѣм и его наречияхъ. Львів, 1849. 56 с.
138. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2006. 22 с.
139. Горшкова К. В. Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка. *Славянская филология*. М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. Вып. 5. С. 40 – 53.

140. Греч Н. И. Пространная русская грамматика. *Хрестоматия по истории русского языкознания.* / Под ред. Ф. П. Филина. Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов и пед. ин-тов. М.: Высш. школа, 1973. С. 69–74.
141. Греч Н. И. Чтения о русском языке. СПб., 1840. Ч.1. VI. 336 с.
142. Груньський М. К. Основи та проблеми сучасної лінгвістики. *Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук.* 1929. Кн. XXIII. С. 10–18.
143. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. М.: Рус. яз., 1989. Т. 1. 701 с.; Т. 2. 781 с.; 1990. Т. 3. 557 с.; 1991. Т. 4. 685 с.
144. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка (из истории и методологии сравнительного языкознания). М.: Едиториал УРСС, 2003. 152 с..
145. Демидов Д.Г. Бодуэн де Куртенэ против понятия синхронного среза. *Бодуэн де Куртенэ и современная лингвистика.* Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1988. С. 10-15.
146. Дорошевский Вит. Об И. А. Бодуэне де Куртенэ. *Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию.* М.: Изд-во АН СССР, 1963. Т.1. С. 21–30.
147. Дурново Н. Н. Ответ профессору Е. Ф. Будде. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.* 1923. Т. 24. Кн. 2. С. 362 – 371.
148. Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка. М; Л.: Госиздат, 1924. 376 с.
149. Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. М.: Наука, 1969. 295 с.
150. Дурново Н. Н. Записки по истории русского языка. Фонетика и диалектология. [Литограф. изд.]. Харьков, 1912. Вып. 1 и 2. – 211, 44 с.
151. Дурново Н. Н. *Отд. отт. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности,* 1908, т. 13, кн. 3. СПб., 1908. 38 с. Рец. на кн.: Лекции по истории русского языка ординарного профессора Императорского Казанского университета Е. Ф. Будде. 1906/7 ак. г. Казань, 1907.

152. Житецкий П. Г. Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876. IV.
153. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. *Вибрані праці: Філологія / Вступ, стаття, упоряд. та комент. Л. Т. Масенко.* К., 1987. С. 19–138
154. Жихарева О. Л. Проблема походження східнослов'янських мов у мовознавстві XIX ст. – 20-30-х рр. XX ст.: автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 Донецьк, 2004. 22 с.
155. Жовтобрюх М. А. Видатний український вчений П. Г. Житецький (до 130-річчя) *Український історичний журнал.* 1967. № 1. С. 127.
156. Жовтобрюх М. А. Євген Костянтинович Тимченко – вчений і педагог: до 125-річчя з дня народження. *Мовознавство.* 1991. № 5. С. 63 – 69.
157. Жовтобрюх М. А. Значення праць О. О. Потебні для розвитку вітчизняного мовознавства. *Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження.* К., 1962. С. 5–24.
158. Жовтобрюх М. А. Історія української мови: фонетика. К. : Наукова думка, 1979. 367 с.
159. Жовтобрюх М. А. Мовознавчі погляди М. О. Максимовича. *Мовознавство.* 1979. № 5. С. 46 – 50.
160. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови: Фонетика. К., 1979.
161. Журавлев В. К. Постулат непреложности фонетических законов и современная компаративистика. *Вопр. языкознания.* 1986. №4. С. 27 – 37.
162. Журавлёв В. К. Диахроническая фонология. М. : Наука, 1986. 232 с.
163. Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей понятий и методов. *Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции /* Общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева. М: Прогресс, 1987. С. 453 – 493.

164. Журавлев В. К. Внутренняя реконструкция / *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Теория лингвистической реконструкции*. М. : Наука, 1988. С. 68 – 90.
165. Звегинцев В. А. Структурализм в лингвистике. *Системный анализ и научное знание* / Отв. ред. Д.П. Горский. М. : Наука, 1978. С. 172 – 186.
166. Зубенко К. В. Принципи класифікації частин мови у європейському мовознавстві XIX – XX ст. : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.15 / Донецьк, 2014. 20 с.
167. Иванов В. В. Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства : материалы к курсам языкознания. М. : Изд-во Московского ун-та, 1958. 54 с.
168. Иванов В. В. Измаил Иванович Срезневский (К 160-летию со дня рождения). *Русский язык в школе*. 1972. №3. С. 59–64.
169. Иванов В. В. Обсуждение вопросов формирования русской народности и нации. *Вопросы языкознания*. 1954. № 3. С. 133–150.
170. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка: Учеб. 3-е изд. М.: Просвещение, 1990. 400 с.
171. ИОРЯС, т. XXXII, с. 329
172. Истрина Е. С. Труды А. А. Шахматова по русскому языку. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1922. Т. 25 (1920 г.). С. 100 – 106.
173. Карат О. В. Діахронічні універсалії в лінгвістиці XX ст. : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15. Одеса, 2015. 20 с.
174. Каринский Н. М. Язык Пскова и его области в XV веке. СПб., 1909. 209 с.
175. Карский Е. Ф. А. А. Шахматов как историк русского языка. *Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 78, 653–662.

176. Карский Е. Ф. Митрофан Алексеевич Колосов: Из истории русского языковедения. *Карский Е.Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. М. : Изд-во АН СССР, 1962. С. 622–648.
177. Катков М. К. Об элементах и формах славяно-русского языка. М. : 1845. II, 253, II с.
178. Клець О. О. Проблема мовних союзів: лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.15 / Донецьк, 2010. 22 с.
179. Климов Г.А. Методика лингвогенетических исследований (Введение). *Общее языкознание: Методы лингвистических исследований* / Отв. ред. Б.А. Серебренников. М. : Наука, 1973. С. 9–33.
180. Климов Г.А. Основы лингвистической компаративистики / Отв. ред. Н.З.Гаджиева. М. : Наука, 1990.- 168 с.
181. Климов Г. А. Вопросы методики сравнительно-генетических исследований / Отв. ред. В. М. Жирмунский. Л. : Наука, 1971. 87 с.
182. Ковалів П. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами. *Історія української мови : хрестоматія* / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. С. 226–250.
183. Колесов В. В. Алексей Иванович Соболевский. *Русская речь*. 1975. № 4. С. 85–91.
184. Колесов В. В. История русского языкознания : очерки и этюды. СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2003. 472 с.
185. Колесов В. В. Поиски метода: Александр Христофорович Востоков. *Русские языковеды* / под ред. В. Г. Руделева. Тамбов, 1975. С. 82–113.
186. Колесов В. В. Значение лингвистических трудов А. А. Шахматова для современного славянского языкознания. *Вопр. языкознания*. 1971. № 2. С. 53 – 61.
187. Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка: Учеб. Пособие М.: Высш. школа, 1980. 215 с.

188. Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. Потебни. *Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні: Зб. наук праць* / Відп. ред. В. Ю. Франчук. К., 1985. С. 25–39.
189. Колесов В. В. Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века* / Отв. ред. А. В. Десницкая. Л. : Наука, 1984. С. 163 – 199.
190. Колесса О. М. Погляд на історію української мови. Прага, 1924. 44 с.
191. Колосов М. А. Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия. СПб., 1876-77.
192. Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878. X.
193. Колосов М. А. Вступительная лекция. *Варшавские университетские известия*. 1871. № 4. С. 1 – 16.
194. Колосов М. А. Загадочные звуки в истории русского языка. Варшава, 1877. 45 с.
195. Колосов М. А. Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие. Варшава, 1872. 192 с.
196. Котков С. И. Лингвистическое источниковедение и история русского языка. М. : Наука, 1980. 224 с.
197. Кримський А. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася. *О. Шахматов, А. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв.* К.: Друкарня Української Академії Наук, 1924. С. 87–128.
198. Крушевский Н. В. Предмет, деление и метод науки о языке. *Хрестоматія по історії языкознання XIX-XX веков* / Сост. В. А. Звегинцев. Гос. учебно-педагогическое изд-во Министерства

Просвещения РСФСР. М.: 1956 458 с.

199. Крушевский Н. В. Очерки по языковедению (1891) [О языке как системе; динамика, статика языка]. *Хрестоматія по истории русского языкознания* / сост. Ф. М. Березин / под ред. Ф. П. Филина. М. : Высш.школа, 1973. 504 с.

200. Крушевский Н. В. Очерк науки о языке. Казань, 1883. 148 с.

201. Крымский А. Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. М., 1907. Т. 1. Вып. 1. С. 16 – 200.

202. Кубрякова Е. С., Мельников Г. П. О понятиях языковой системы и структуры языка. *Общее языкознание: Внутренняя структура языка* / Отв. ред. Б.А. Серебренников. М. : Наука, 1972. С. 8–91.

203. Кузнецова Н. И. Наука в ее истории (методологические проблемы). М. : Наука, 1982. 127 с.

204. Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика: Из лекций, читанных в 1909 – 10 уч. ак. г. [Литограф. изд.] Харьков, [1909 – 10]. 115 с.

205. Курило О. Б. До питання про умови розвитку дисимілятивного акання. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробрічів на Чернігівщині. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. К., 1924. Кн. 21. С. 111.

206. Курило О. Б. Спроба пояснити процес зміни *е, о* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. *Записки історико-фонологічного відділу Української Академії Наук*. 1928. Кн. ХІХ. С. 167 – 183.

207. Лавровский П. А. Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями. Жури. м-ва нар. просвещения. 1859. Ч. 102. С. 225–266.

208. Лавровский П. А. О языке северных русских летописей. СПб., 1852. 160 с.

209. Ляпунов Б. М. Единство русского языка в его наречиях. *Пособие к лекциям по истории русского языка*. Одесса, 1919. С. 5.
210. Ляпунов Б. М. Памяти академика А. А. Шахматова / Отд. отт. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. Т. XXIX. 1925. С. 72.
211. Ляпунов Б. М. Рец. на кн.: А. А. Шахматова. Исследования в области русской фонетики. Х., Зап. Имп. Харьк. ун-та, 1894. Т. 4. С. 6.
212. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. М. : Наука, 1977. 205 с.
213. Макаров В. И. Формирование системного подхода к территориальному говору в русской исторической лингвистике. *Русское языкознание: Республиканский межведомственный научный сб.* 1992. Вып. 25. С. 18 – 26.
214. Макаров В. И. Становление восточнославянской диалектологии как самостоятельной науки: учебн. пособие. К.: ИСИО, 1995. 104 с. – Библиогр.: с. 93 – 103.
215. Максимович М. А. Начатки русской филологии. *Собр. соч. Языкознание. История словесности*. К., 1880. Т. 3. 745 с.
216. Марченко О. Ю. Фонемна дистрибуція: історія вивчення : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / Донецьк, 2013. 20 с.
217. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М. – Л.; Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. 510 с.
218. Мельничук О. С. Світогляд О. О. Потебні. *Потебнянські читання* / Відп. ред. Г. П. Їжакевич. К., 1981. С. 5–14.
219. Мосенкіс Ю. Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки. К. : Видавничий дім А + С, 2006. 224 с.
220. Нерознак В. П. Праязык : реконструкт или реальность? *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей : теория лингвистической реконструкции*. М. : Наука, 1988. С. 26–43.

221. Ніколайчук А. С. Паратаксист і гіпотаксист у складному реченні: історія вивчення : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / Донецьк, 2014. 20 с.
222. Німчинов К. Український язик у минулому і тепер. 2-е вид. К.: Державне вид-во України, 1926. 90 с.
223. Овчаренко В. М. Теорія «родовідного дерева» та «хвильова» теорія в українському мовознавстві (XIX ст. – 20–30-х рр. XX ст.) : автореф. дис....канд. філол. наук : 10. 02. 15. Донецьк, 2003. 20 с.
224. Огієнко І. Історія української літературної мови. *Історія української мови: Хрестоматія* / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К.: Либідь, 1996. 288 с.
225. Олійник І. С. Питання історичної фонетики української мови в працях О. О. Потебні. *О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики: Матеріали III Республіканської славістичної конф., присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (23-27 грудня 1960 р.)*. Харків, 1962. С. 43–54.
226. Орел А. С. Історія фонологічних систем східнослов'янських мов: лінгвістичноісторіографічний аспект : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / Донецьк, 2009. 20 с.
227. Остгоф Г., Бругман К. Предисловие к книге "Морфологические исследования в области индоевропейских языков". *Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях*. 3-е изд. М.: Просвещение, 1964. Ч. 1. С. 187 – 198.
228. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. К.; Одеса: Вища школа, 1978. 184 с.
229. Павский Г. П. Филологические наблюдения над составом русского языка: Первое рассуждение. О буквах и слогах. 2-е изд. СПб., 1850. XXII, 141 с.
230. Пампура С. Ю. Етимологізація запозичень у різноструктурних мовах: лінгвістичноісторіографічний аспект : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15. Одеса, 2015. 20 с.

231. Пауль Г. Принципы истории языка. М. : Изд-во иностр. лит., 1960. 500 с.
232. Пауфошима Р. Ф. О связи характера примыкания и звукового эллипсиса с особенностями фонологической системы (на материале говоров русского языка) / *Русские диалекты: Лингвогеографический аспект* / Отв. ред. Р. И. Аванесов, О. Н. Мораховская. М. : Наука, 1987. С. 97 – 104.
233. Пискунов А. В., Глущенко В. А. Рассмотрение причин фонетических изменений в трудах ученых Казанской лингвистической школы. *Вестник Владимирского государственного университета им. А. Г. и Н. Г. Столетовых* : научно-методич. журн. : Социальные и гуманитарные науки. Владимир. 2017. № 1 (13). С. 42–48
234. Півторак Г. Давньоруська народність: реальність чи міф?. *Вісник Міжнародної асоціації українців*. 1991. Вип. 2. С. 28–36.
235. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. К. : Наукова думка, 1993. 200 с.
236. Півторак Г. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : (Історико-фонетичний нарис). АН УРСР. Ін-т мовознавства; відп. ред. В. Г. Скляренко. К.: Наукова думка, 1988. 280 с.
237. Півторак Г. П. Деякі методологічні проблеми дослідження етно- і глотогенезу східних слов'ян на сучасному етапі. *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 8–29.
238. Півторак Г. П. Діалектна ситуація в Київській Русі. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 6–13.
239. Півторак Г. П. Коли ж виникла українська мова? *Історія української мови : хрестоматія* / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. С. 270–279.
240. Півторак Г. П. Мовна ситуація в Київській Русі та її вплив на давньоруську периферію. *Мовознавство*. 1997. № 4–5. С. 3–10.

241. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов зі «спільної колиски». К. : Академія, 2001.–148 с.

242. Піскунов О. В. Дослідження мови як динамічної системи в працях учених Казанської школи. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову* : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції. (Слов'янськ, 18–19 жовтня 2017 р.) Слов'янськ: ДДПУ, 2017. С. 181–185.

243. Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в працях українських та російських мовознавців XIX ст. – 30-х рр. XX ст. (лінгвістичноісторіографічний аспект). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методический сборник. Славянск: СГПУ, 2002. Вып. X. Ч. 1. С. 57–65.

244. Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методический сборник. Славянск : СГПУ, 2003. Вып. XI. Ч. 1. С. 45–56

245. Піскунов О. В. Мова як динамічна система в студіях учених Казанської лінгвістичної школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія № 9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 10: збірник наукових праць. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова. 2013. С. 206 – 210.

246. Піскунов О. В. Площинний / динамічний характер реконструкції як теоретична проблема в українському та російському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Східнослов'янська філологія*: Збірник наукових праць. Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2006. Випуск 9. Мовознавство. С. 195–202.

247. Піскунов О. В. Погляди українських лінгвістів 30-х рр. XX ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції. *Наукові праці*: науково-методичний журнал. Миколаїв. 2016. Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, С. 104–108

248. Піскунов О. В. Принцип системності в студіях мовознавців Казанської школи. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. С. 220–223.

249. Піскунов О. В. Причини мовних змін в українській компаративістиці 30-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса. 2016. Серія: Філологія. Збірник наукових праць. Випуск 21. Том 2. С. 145–147

250. Піскунов О. В. Причини фонетичних змін у працях учених Казанської лінгвістичної школи. *Наукові праці*: науково-методичний журнал. Вип. 204. Том 216. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. С. 77–80

251. Піскунов О. В. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів у студіях учених Казанської лінгвістичної школи. *Вісник Дніпропетровського університету*: науковий журнал. 2013. Т. 21. № 11. Серія: Мовознавство. Випуск 19. Том 2. С. 163–167.

252. Піскунов О. В. Українські мовознавці 30-х рр. ХХ ст. про реконструкцію прамовних станів. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*: збірник наукових праць. Слов'янськ. 2016. Вип. 3. С. 21–27.

253. Піскунов О. В. Учені Казанської лінгвістичної школи про причини фонетичних змін. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*: збірник наукових праць. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. Вип. 6. С. 30–35.

254. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про лінгвістичну реконструкцію. *Вісник Донецького національного університету*: Науковий журнал. Донецьк. 2013. Серія Б. Гуманітарні науки № 1 – 2. Том 1. №1 – 2. С. 247–252.

255. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про мову як динамічну систему. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 березня – 1 квітня 2016 р). К. : Вид.центр КНЛУ, 2016. 795 с.

256. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про статистику, динаміку та історію мови. *Методологія та історіографія мовознавства* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Слов'янськ, 23–25 травня 2013 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2013. С. 248–250.

257. Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи. *Лінгвістика*: збірник наукових праць. 2013. № 2 (29). С. 40–45.

258. Піскунов О. В., Тищенко К. А. Фонетичний закон і аналогія в розвідках українських мовознавців. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса. 2016. Серія: Філологія. Збірник наукових праць. Випуск 23. Том 1. С. 117–119.

259. Піскунов О. В., Рябініна І. М. Реконструкція прамовних станів у студіях учених Казанської школи та українських учених 30-х рр. ХХ ст. *Одеський лінгвістичний вісник: науково-практичний журнал*. Одеса. 2016. Випуск 7. С. 175–178.

260. Подкорытов Г. А. О природе научного метода. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 224 с.

261. Поржезинский В. К. Важнейшие моменты в истории сравнительного языковедения. (Пробная лекция, прочитанная в Моск. ун-те в окт. 1895 г.). Варшава, 1897. 26 с.

262. Поржезинский В. К. Введение в языковедение: Пособие к лекциям. 4-е изд. М.: 1916. 243 с.

263. Поржезинский В. К. Краткое пособие к лекциям по исторической грамматике русского языка, читанным на б. Высших женских курсах: Введение и фонетика. 3-е изд. М.: Госиздат, 1920. 152 с.

264. Поржезинский В. К. Сравнительная грамматика славянских языков: Введение. Общеславянский язык в свете данных сравнительно- исторической грамматики индоевропейских языков. 2-е изд. М. : 1916. 160 с.
265. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания: Опыт логико-методологического анализа. М. : Наука, 1978. 203 с.
266. Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка: I. О полногласии, II. О звуковых особенностях русских наречий. Воронеж, 1866. 156, III с.
267. Потебня А. А. Заметки о малорусском наречии. Воронеж, 1871.
268. Потебня А. А. История русского языка: Лекции, читанные в 1882-3 ак. г. в Харьковском ун-те. [Публикация С. Ф. Самойленко] // *Потебнянські читання* / Відп. ред. Г. П. Їжакевич. К., 1981. С. 119–168.
269. Потебня А. А. К истории звуков русского языка: Этимологические и другие заметки. Варшава, 1880. Ч. 2. – II, 31, 70, 25 с.
270. Потебня А. А. Отзыв о сочинении А. Соболевского «Очерки из истории русского языка», ч. 1, К., 1884 *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1896. Т. I. Кн. 4. С. 804–831.
271. Потебня А. А. Ударение / Подг. к изд. В. Ю. Франчук. Отв. ред. К. К. Целуйко. К., 1973.
272. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. Харьков, 1894. 162 с.
273. Потебня А. А. К истории звуков русского языка. Воронеж, 1876. Ч. 1. VI, 243 с.
274. Потебня А. А. Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия». К., 1876. СПб., 1878.
275. Потебня О. О. Листи О. О. Потебні. *Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний зб. до 125-річчя з дня народження*. К., 1962. С. 78–94.
276. Приступа Т. І. Історія морфологічних явищ східнослов'янських мов в українському і російському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-

х рр. ХХ ст. : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / Донецьк, 2013. 20 с.

277. Романович Е. М., Юревич Е. К. П. А. Бузук. Мінск : Выдавецтва «Навука і техника», 1969 104 с.

278. Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? / *Історія української мови : хрестоматія* / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. С. 251–256.

279. Русанівський В. М. Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів. *Мовознавство*. 1980. № 6. С. 3–7.

280. Русанівський В. М. Методологія, теорія і часткові методи лінгвістичних досліджень. *Мовознавство*. 1975. № 2. С. 3–11.

281. Русанівський В. М. Питання історичної граматики в працях А. Ю. Кримського / А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (*Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження*) / Відп. ред. І. К. Білодід. К.: Наук. думка, 1974. С. 40–49.

282. Русанівський В. М. Спадкоємці давньоруської народності / *Єдність народів – дружба мов*. К., 1987. С. 3 – 27.

283. Русанівський В. М. Ще про дві літературні мови в Київській Русі. *Мовознавство*. 1996. № 6. С. 3–17.

284. Русановский В. М. Взаимодействие теории и практики в процессе познания структуры языка / *Методологические проблемы языкознания* / Отв. ред. А. С. Мельничук. К. : Наук. думка, 1988. С. 17–28.

285. Рябинина И. Н. Русская компаративистика XIX в. – 30-х гг. XX в. о современных говорах как источнике изучения истории языка. *Современные говоры в системе языковой культуры: Сб. статей* / Отв. ред. С.В. Пискунова. Тамбов: Изд-во Тамбовск. ун-та им. Г. Р. Державина, 2004. С. 241 – 245

286. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / Донецьк, 2007. 20 с.

287. Рябініна І. М. Давні писемні пам'ятки як джерело вивчення історії мови в концепції О.О. Шахматова. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2002. Вып. X. Ч. 1. С. 41 – 49.

288. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПУ, 2003. Вып. XI. Ч. 1. С. 56 – 65.

289. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Донецьк, Лебідь, 2011. 230 с.

290. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві 20-х – 30-х рр. XX ст. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах*: Матеріали II Міжнародної наукової конф. / 14 – 15 квітня 2005 р. // Упорядник Т. В. Пристайко. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. С. 363 – 365.

291. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Тараса Шевченка: Філологічні науки*. / Відп. ред. В. Д. Ужченко. Луганськ : Вид-во ЛДПУ, 2003. Вип. 10 (66). С. 22 – 29.

292. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у студіях В. В. Колесова і Ю. В. Шевельова. *Східнослов'янська філологія*: Зб. наукових праць / Відп. ред. С. О. Кочетова. Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2006. Вип. 11. Т. 2. С. 152 – 159.

293. Рябініна І. М. Проблема джерел вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві (лінгвістичноісторіографічний аспект).

Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методич. сб. / Отв. ред. В. А. Глущенко. Славянск : СГПИ, 2001. Вып. IX. Ч. 1. С. 25 – 31.

294. Рябініна І. М. Українські компаративісти про джерела вивчення історії мови. *Вісник Дніпропетровського університету: Мовознавство / Відп. ред. Л. П. Столярова. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2005. Вип. 11. Т. 2. С. 138 – 144.*

295. Селищев А. М. Критические заметки по истории русского языка, с. 183 – 184.

296. Селищев А. М. Забайкальские старообрядцы. Иркутск, 1918. 81 с.

297. Селищев А. М. *Изд. II отд. Акад. Наук, т. XXXII, 1927, с. 305.* Рец. На книгу Н. Дурново. Очерк истории русского языка, М. 1924.

298. Селищев А. М. *Отд. отт., с. 6* Рец. на кн. Н. С. Державина «Болгарско-сербские взаимоотношения и македонский вопрос».

299. Селищев А. М. Очерки по македонской диалектологии. Казань, 1918. Т. 1. 284 с.; 2-е изд. фототип. София, 1981

300. Селищев А. М. Русские говоры Казанского края и русский язык у чуваш и черемис. К изучению культурно-языковых взаимоотношений в Среднем Поволжье. *Ученые зап. РАНИОН. Ин-т языка и лит-ры. Лингв. секция.* М., 1927. Т. 1. С. 36 – 72.

301. Селищев А. М. Русский язык у инородцев Поволжья. *Slavia. Praha.* 1925, ч. 1. Вып. 4. 297 с.

302. Селищев А. М. Соканье и шоканье в славянских языках. *Slavia,* 1931, X, 4. С. 736.

303. Селищев А. М. Введение в сравнительную грамматику славянских языков. Избр. труды. М.: Просвещение, 1968. С. 489 – 579.

304. Серебренников Б. А. Методы лингвогеографических исследований. *Общее языкознание: Методы лингвистических исследований / ред. Б. А. Серебренников. М. : Наука, 1973. С. 34–167.*

305. Серебренников Б. А. О технике сравнительно-исторических исследований. *Общее языкознание: Методы лингвистических исследований.* / Отв. ред. Б. А. Серебренников. М. : Наука, 1973. С. 34–106.
306. Ситняк Р. М. Діахронна семасіологія: історія і сучасний стан : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / Одеса, 2015. 18 с.
307. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів на сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. *Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко.* К.: Либідь, 1996. С. 48–119
308. Смирницкий А.И. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства: Материалы к курсам языкознания / Под общ. ред. В.А.Звегинцева.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1955. 58 с.
309. Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. 4-е изд. М., 1907. 309 с.
310. Соболевский А. И. Очерки из истории русского языка. К., 1884. Ч. 1. С. – 156, 90 с.
311. Соболевский А. И. К истории русских акающих говоров. *Рус. филол. вестн.* 1884. Т. 12. № 3. С. 106 – 108.
312. Соколов Н. Н. Изв. *Отд-ния рус яз. и словесности.* 1903. Т. 8. Кн. 2. С. 3147—366. Рец. на кн.: Синтаксис русского языка в исследованиях Потебни. Изложил И. Белоруссов. Орел, 1902.
313. Срезневский И. И. Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Академии наук. С. Петербург. I – IV, 1847.
314. Срезневский И. И. История русского языка: Курс 1849 – 50 года. Мысли об истории русского языка. М. : Учпедгиз, 1959. С. 93 – 132.
315. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. М. : Учпедгиз, 1959. С. 16–81.
316. Срезневский И. И. Русское слово: *Избр. труды:* Учеб. пособие. Сост. Н. А. Кондрашов. М. : Просвещение, 1986. 176 с.

317. Становішча беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў. Працы Акадэм. канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14–21 лістапада 1926 г.). Менск, 1927. С. 75–114.
318. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. М. : Наука, 1975. 311 с.
319. Сулима М. Ф. З історії української мови. Харків, 1927. С. 3–23.
320. Тимченко Є. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині. *Історія української мови : хрестоматія* / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К. : Либідь, 1996. С. 38–48.
321. Тимченко Є. К. Курс історії українського язика. Вступ і фонетика. 2-е вид. К.; Харків : Держвидав України, 1930. Ч. 1. 40 с.
322. Тищенко К. А. Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2006. 20 с.
323. Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 13–18.
324. Тронский И. М. Общеиндоевропейское языковое состояние (вопросы реконструкции). Л. : Наука, 1967. С. 5.
325. Трубецкой Н. С. Возникновение общезападнославянских особенностей в области консонантизма. *Избранные труды по филологии: Переводы* / Сост. В. А. Виноградова и В. П. Нерознака; Под общ. ред. Т. В. Гамкрелидзе и др.; Послесл. Т. В. Гамкрелидзе и др. М. : Прогресс, 1987. 560 с. (Языковеды мира). С. 180–195
326. Трубецкой Н. С. К истории задненебных в славянских языках. *Избранные труды по филологии: Переводы* / Сост. В. А. Виноградова и В. П. Нерознака; Под общ. ред. Т. В. Гамкрелидзе и др.; Послесл. Т. В. Гамкрелидзе и др. М. : Прогресс, 1987. 560 с. (Языковеды мира). С. 168–180

327. Трубецкой Н. С. Латеральные согласные в северокавказских языках. *Избранные труды по филологии: Переводы* / Сост. В. А. Виноградова и В. П. Нерознака; Под общ. ред. Т. В. Гамкрелидзе и др.; Послесл. Т. В. Гамкрелидзе и др. М. : Прогресс, 1987. 560 с. (Языковеды мира). С. 233–246

328. Трубецкой Н. С. Мысли об индоевропейской проблеме. *Избранные труды по филологии: Переводы* / Сост. В. А. Виноградова и В. П. Нерознака; Под общ. ред. Т. В. Гамкрелидзе и др.; Послесл. Т. В. Гамкрелидзе и др. М. : Прогресс, 1987. 560 с. (Языковеды мира). С. 44–60

329. Трубецкой Н. С. Носовые гласные в лехитских языках. *Избранные труды по филологии: Переводы* / Сост. В. А. Виноградова и В. П. Нерознака; Под общ. ред. Т. В. Гамкрелидзе и др.; Послесл. Т. В. Гамкрелидзе и др. М. : Прогресс, 1987. 560 с. (Языковеды мира). С. 199–209

330. Трубецкой Н. С. О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства. *Избранные труды по филологии: Переводы* / Сост. В. А. Виноградова и В. П. Нерознака; Под общ. ред. Т. В. Гамкрелидзе и др.; Послесл. Т. В. Гамкрелидзе и др. - М. : Прогресс, 1987. – 560 с. (Языковеды мира). С. 143–168

331. Трубецкой Н. С. Проблема родства между большими языковыми семьями. *Избранные труды по филологии: Переводы* / Сост. В. А. Виноградова и В. П. Нерознака; Под общ. ред. Т. В. Гамкрелидзе и др.; Послесл. Т. В. Гамкрелидзе и др. М. : Прогресс, 1987. 560 с. (Языковеды мира). С. 60–63

332. Трубецкой Н. С. Фонология и лингвистическая география. *Избранные труды по филологии: Переводы* / Сост. В. А. Виноградова и В. П. Нерознака; Под общ. ред. Т. В. Гамкрелидзе и др.; Послесл. Т. В. Гамкрелидзе и др. М. : Прогресс, 1987. 560 с. (Языковеды мира). С. 31–37

333. Фельчак О. О. Питання походження української мови: лінгвісториографічний аспект : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Донецьк, 2011. 20 с.
334. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962. 294 с.
335. Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка. Избр. труды: В 2-х т. М.: Учпедгиз, 1957. Т. 2 С. 3–256.
336. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение: Общий курс. Избр. труды: В 2-х т. М.: Учпедгиз, 1956. Т. 1. С. 24, 68.
337. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков: Краткий очерк. Избр. труды: в 2-х т. М.: Учпедгиз, 1956. Т. 1. С. 199 – 450.
338. Французова Н. П. Исторический метод в научном познании (вопросы методологии и логики исторического исследования). М. : Мысль, 1972. 303 с.
339. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. / відп. ред. М. В. Русанівський. К. : Наукова думка, 1985. 168 с.
340. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. К. : Наукова думка, 1975. 92. с.
341. Франчук В. Ю. Творческие контакты языковедов Украины и России до Октября. *Традиции русского языкознания на Украине*. К.: Наукова думка, 1977. С. 174–195.
342. Холодов О. В. Теоретичні проблеми дослідження субстрату в європейському мовознавстві XIX – XX ст. : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Донецьк, 2008. 20 с.
343. Холодова Н. В. Морфологічна класифікація мов у лінгвістиці XIX – XX ст.: автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Донецьк, 2010. 20 с.

344. Хрестоматия по истории русского языкознания. Учеб. пособие для филол. специальностей ун-тов и пед. ин-тов. / Под ред. Ф. П. Филина. М. : Высш. школа, 1973. 504 с.

345. Хухуни Г. Т. Основные тенденции развития русской лингвистической мысли конца XIX – первой трети XX века (описательная грамматика и история языка). Тбилиси, 1984. С. 26 – 28.

346. Царук О. В. Українська мова серед інших словянських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.

347. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России: Очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании. М. : Учпедгиз, 1956. 95 с.

348. Шарадзенидзе Т. С. Лингвистическая теория И. А. Бодуэна де Куртенэ и ее место в языкознании XIX–XX веков. *Вопр. языкознания*. 1979. № 2. С. 29 – 40.

349. Шарадзенидзе Т. С. Родство языков, процессы дивергенции, конвергенции и соответствующие им классификации языков. *Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства* / ред. Б. А. Серебренников. М.: Наука, 1982. С. 63–107.

350. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка: Исторический процесс образования русских племен и наречий. Пг., 1916. Ч. 1. 146, III с.

351. Шахматов А. А. Исследования в области русской фонетики. Варшава, 1893. 317 с.

352. Шахматов А. А. Историческая этнография восточной Европы. 1920. – Архів Російської АН, СПб., ф. 134, оп. 1, од. зб. 81, арк. 1 – 71.

353. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. *Энциклопедия слав. филол.*, 1915. Вып. 11 (репринт. издание 1915 г.). М.: Индрик, 2002. 424 с.

354. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Энциклопедия слав. филол. 1915. Вып. 11. XXVIII, II, L, 369 с.
355. Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. 4-е изд. М.: Учпедгиз, 1941. 286 с.
356. Шахматов А. А. *Rjsznik slawistyczny*. 1909. Т. 2. С. 153. Рец. на кн.: А. Е. Крымский. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. М., 1907-8
357. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка: Исторический процесс образования русских племен и наречий. Пг., 1916. Ч. 1. 146, III с.
358. Шахматов А. А. Историческая морфология русского языка. М.: Учпедгиз, 1957. 400 с.
359. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка: О полногласии и некоторых других явлениях. СПб., 1903. 212 с.
360. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка: Общеславянское *ä*. *Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1901. Т. 6. Кн. 4. – С. 269 – 294.
361. Шахматов А. А. К истории звуков русского языка: Смягченные согласные. *Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1901. Т. 67. № 7. 49 с.
362. Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908-9 уч. г.): Введение. 2-е (литограф.) изд. СПб., 1910–11. Ч.1. 407 с.
363. Шахматов А. А. Несколько заметок об языке псковских памятников XIV-XV в. (По поводу книги «Николай Каринский. Язык Пскова и его области в XV веке». СПб., 1909). *Журн. М-ва нар.просвещения*. 1909. Ч. 22. № 7. С. 122–123, 127.
364. Шахматов А. А. Русский язык. *Энциклопедический словарь* / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб., 1899. Т. 28. С. 564 – 581.
365. Шахматов А. А. Русский язык: Лекции, читанные в Моск. ун-те. 1890-91 ак. г. [Литограф. изд.]. М., 1890-91. 179 с.

366. Шахматов А. А. *Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности*. 1900. Т. 66. № 6. С. 17 – 105. [Рец. на кн.:] J. Gebauer. *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl. 1. V Praze a ve Vídni, 1894. Díl. 3. V Praze a ve Vídni, 1896.

367. Шахматов О. О. До питання про початок української мови. Кілька слів на нову працю з граматики українського язика: *Grammatik der ruthenischth (Ukrainischen) Sprache von S. von Smal-Stockyj und T. Gartner*. Wien, 1913. Україна. 1914. Кн. 1. С. 7–19.

368. Шахматов О. О. Короткий нарис історії української мови // Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI – XVIII вв. К.:1924. С. 5 – 134. .

369. Шевельов Ю. В. Портрети українських мовознавців. К. : КМ Академія, 2002. 132 с.

370. Шевельов Ю. В. Чому «общерусский язык», а не «вібчоруська мова»? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Історія української мови : хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко*. К. : Либідь, 1996. С. 191–205.

371. Шлейхер. А. Компендий сравнительной грамматики индоевропейских языков (Предисловие). *Звегинцев В. А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях*. М.: Просвещение. 1964. С. 108–109.

372. Щерба Л. В. Ф.Ф. Фортунатов в истории науки о языке. *Вопр. языкознания*. 1963. № 5. С. 89–93.

373. Ягич В. Критические заметки по истории русского языка. *Сб. Отд-ния рус.яз и словесности*. 1889. Т. 46. № 4. VI, 171 с.

374. Ягич В. Четыре критико-палеографические статьи. СПб., 1884. 191 с.

375. Ягич И. В. История славянской филологии. *Энциклопедия славянской филологии*. СПб., 1910. Вып. 1. 961 с.

376. Якубинский Л. П. История древнерусского языка. М. : Просвещение, 1953. 368 с.
377. Baudouin de Courtenay J. Kilka wypadkow dzialania analogii w deklinacji polskiej. Warszawa. Dzieła wybrane, I. 1974. S. 328.
378. Birnbaum H. The dialects of Common Slavic. *Ancient Indoeuropean dialects*. 1966. S. 153 – 197.
379. Briefwechsel zwischen Dobrowsky und Kopitar. Hrsg. von V. Jagic. Berlin, 1885.
380. Brückner A. Die Eeforschung der indogermanischen Sprachen, II, 3 / Alexander Brückner. Strassburg, 1917. S. 16 – 75.
381. Brückner A. Die Slawen und der Weltkrieg / Loze Skizzen von Alexander Brückner. Tübingen, 1916. VIII, 173 s.
382. Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen / Brugmann K. Strassburg : Trübner, 1904. 777 s.
383. Gancov V. M. Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten. Zeitschrift für slavische Philologie III. 1926. S. 202 – 217.
384. Glushchenko V. A., Holub O. M., Tyschenko K. A. Parent Language and its Reconstruction in Ukrainian Linguistics in the 1920s. *Achievements of world science : proceedings of VIII International scientific conference. Morrisville, Aug. 12, 2017*. Morrisville: Lulu Press, 2017. P. 43–47
385. Jagic V. Ein Kapitel aus Geschichte der südslavischen Sprachen. *Archiv für slavische Philologie*. 1898. T. XVII. S. 47 – 87
386. Jagic V. Einige Streitfragen. Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen. *Archiv für slavische Philologie*. 1898. Bd. 20. S. 13 – 48.
387. Jagic V. *Archiv für slavische Philologie*. 1877. Bd. 2. S. 348 – 363. Kiev. Рец. на кн: P. Žiteckij, Grundriss einer Lautgeschichte des kleinrussischen Dialektes.

388. Jagic V. *Archiv für slavische Philologie*. 1920. Bd. 37. S. 204 – 211. Рец. на кн.: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Von Stephan v. Smal-Stockyj und Theodor Gartner. Wien, 1913. XV. 550 s.

389. Lehr-Splawiński T. *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa: Państwowe wyd-wo naukowe, 1957. S. 353 – 381. Рец. на кн.: Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache St. Smal-Stockiego i T. Gartnera

390. Leskien A. Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen. Leipzig, 1876.

391. Meillet A. De l'unité slave. A. *Revue des E'tudes slaves*. Paris : Imprimerie nationale, 1921. S. 7 – 14.

392. Meillet A. Les vues de Shachmatov sur la constitution de la nation russe et des dialects russes. *Revue des E'tudes slaves*. Paris : Imprimerie nationale, 1921 S. 188 – 197.

393. Mikkola J. J. Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. Helsingfors, 1894. Bd. I. 342 s.

394. Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1866. 878 s.

395. Miklosich F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae, 1862 – 65. XXII, 1171 p.

396. Miklosich F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen: *Lautlehre*. 2-e Ausgabe. Wien, 1879. Bd. I. 598 s.

397. Niederle L. *Slovanské starožitnosti*. Praha, 1902 – 1912. – T. 1 – 3. 368, 292, 304 s.

398. Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Lemberg, 1880. 244 s.

399. Schmidt J. Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. Weimar, 1872.

400. Shevelov G. Y. A historical phonology of the Ukrainian language. Heidelberg : Winter, 1979. 809 p.
401. Shevelov G. Y. A Prehistory of Slavic. The Historical phonology of Common Slavic. Heidelberg, 1964. S. 202 – 304.
402. Smal-Stockyj S. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913. XV. 550 s.
403. Troubetzkoy N. Essai sur la chronologie de certains faits phonetiques du slave commun. *Revue des etudes slaves*. 1922. T. II. C. 3 – 4, 217 – 218.
404. Trubetzkoy N. Die Behandlung der Lautverbindungen tl, dl in den slavischen Sprachen. *Zeitschrift für slavische Philologie*. II, 1925, S. 117 – 121.
405. Vondrak W. *Indogermanische Forschungen*. 1915. Bd. 35. S. 45 – 50. Рец. на кн.: Smal-Stockyj S., Gartner T. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien, 1913. XV. 550 s.

Список публікацій здобувача за темою дисертації**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:**

1. Піскунов О. В., Рябініна І. М. Реконструкція прамовних станів у студіях учених Казанської школи та українських учених 30-х рр. ХХ ст. *Одеський лінгвістичний вісник: науково-практичний журнал*. Одеса. 2016. Випуск 7. С. 175–178.
2. Піскунов О. В. Погляди українських лінгвістів 30-х рр. ХХ ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв. 2016. Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, С. 104–108.
3. Піскунов О. В. Причини мовних змін в українській компаративістиці 30-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса. 2016. Серія: Філологія. Збірник наукових праць. Випуск 21. Том 2. С. 145–147.
4. Піскунов О. В. Українські мовознавці 30-х рр. ХХ ст. про реконструкцію прамовних станів. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: збірник наукових праць*. Слов'янськ. 2016.
5. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в студіях учених Харківської школи. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методический сборник*. Славянск: СГПУ, 2006. Вып. XIV. С. 30–53.
6. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в працях учених Харківської школи. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Філологічні науки». Випуск 94. Черкаси. 2006. С. 3–17.
7. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція у працях учених Московської школи. *Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство: міжвузівський зб. наукових статей*. Бердянськ: БДПУ, 2010. Вип. V. Ч. 1. С. 53–64.
8. Піскунов О. В. Площинний / динамічний характер реконструкції як теоретична проблема в українському та російському мовознавстві 70-х рр. ХІХ ст. –

30-х рр. ХХ ст. *Східнослов'янська філологія: Збірник наукових праць*. Горлівка: Видавництво ГДППМ, 2006. Випуск 9. Мовознавство. С. 195–202.

9. Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методический сборник*. Славянск : СГПУ, 2003. Вып. ХІ. Ч. 1. С. 45–56

10. Лінгвістична реконструкція в працях українських та російських мовознавців ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст. (лінгвістичноісторіографічний аспект). *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методический сборник*. Славянск : СГПУ, 2002. Вып. Х. Ч. 1. С. 57–65.

11. Піскунов О. В. Учені Казанської лінгвістичної школи про причини фонетичних змін. Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології: збірник наукових праць. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2018. Вип. 6. С. 30–35.

12. Піскунов О. В. Мова як динамічна система в студіях учених Казанської лінгвістичної школи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія № 9. Сучасні тенденції розвитку мов. Випуск 10: збірник наукових праць. К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова. 2013. С. 206 – 210.

13. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про лінгвістичну реконструкцію. *Вісник Донецького національного університету: Науковий журнал*. Донецьк 2013. Серія Б. Гуманітарні науки № 1 – 2. Том 1. №1 – 2. С. 247–252.

14. Піскунов О. В. Причини фонетичних змін у працях учених Казанської лінгвістичної школи. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Вип. 204. Том 216. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. С. 77–80.

15. Піскунов О. В. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів у студіях учених Казанської лінгвістичної школи. *Вісник Дніпропетровського університету: науковий журнал*. 2013. Т. 21. № 11. Серія: Мовознавство. Випуск 19. Том 2. С. 163–167.

16. Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в концепції вчених Казанської лінгвістичної школи. *Лінгвістика: збірник наукових праць*. 2013. № 2 (29). С. 40–45.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

17. Глущенко В. А., Піскунов О. В., Тищенко К. А. Язык как система в интерпретации ученых Казанской лингвистической школы. *Русистика и современность* : сборник научных статей XIX Международной научной конференции (г. Астана, Казахстан, 22–24 сентября 2016 г.) : в 2-х т. Астана : ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2016. Т. 1. С. 346–349.

18. Піскунов А. В., Глущенко В. А. Рассмотрение причин фонетических изменений в трудах ученых Казанской лингвистической школы. *Вестник Владимирского государственного университета им. А. Г. и Н. Г. Столетовых* : научно-методич. журн. : Социальные и гуманитарные науки. Владимир. 2017. № 1 (13). С. 42–48.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

19. Піскунов О. В. Принцип системності в студіях мовознавців Казанської школи. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с.

20. Піскунов О. В., Жукова М. К. Питання прамови в студіях українських мовознавців 30-х рр. ХХ ст. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с.

21. Піскунов О. В., Ткаченко І. О. Українські вчені 30-х рр. ХХ ст. про моделювання мовної історії. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с.

22. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про мову як динамічну систему. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 березня – 1 квітня 2016 р). К. : Вид.центр КНЛУ, 2016. 795 с.

23. Піскунов О. В., Єленко А. О. Причини фонетичних змін у працях І. О. Бодуена де Куртене. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 22 – 24 квітня 2015 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2015. Вип. 7. С. 303–306.

24. Піскунов О. В., Табікєлова А. Л. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів у студіях І. О. Бодуена де Куртене та В. О. Богородицького. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 22 – 24 квітня 2015 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2015. Вип. 7. С. 306 – 309

25. Піскунов О. В. Дослідження мови як динамічної системи в працях учених Казанської школи. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову* : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції. (Слов'янськ, 18–19 жовтня 2017 р.) Слов'янськ : ДДПУ, 2017. С. 181–185.

26. Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в українському мовознавстві 30-х рр. ХХ ст. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 17 – 19 травня 2017 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2017. Вип. 9. Ч. 1. С. 181–186.

27. Піскунов О. В., Тищенко К. А. Методологічні засади порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців 70-х рр. ХІХ ст. – 30-

х рр. XX ст. *Вісник Харківського Національного Університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія», 2018, Вип. 77. С. 21–24.

28. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про статистику, динаміку та історію мови. *Методологія та історіографія мовознавства*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Слов'янськ, 23–25 травня 2013 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2013. С. 248–250.

29. Піскунов О. В., Овчаренко В. М. Моделювання мовної історії у працях учених Казанської лінгвістичної школи. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии*: Научно-методический сборник. Славянск: Предприниматель Маторин Б. И., 2012. Вып. XXIII. С. 55–62.

30. Піскунов О. В., Кучеренко О. О. Фонетичний закон і аналогія в українському мовознавстві кінця XIX ст. – 30-х рр. XX ст. *Актуальні питання сучасної науки і освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, 22–24 квітня 2014 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2014. Вип. 6. С. 368 – 370.

31. Піскунов О. В., Бондар П. Е. Учені Казанської школи про деякі питання лінгвістичної реконструкції. *Актуальні питання сучасної науки і освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, 22–24 квітня 2014 р.). Слов'янськ: ДДПУ, 2014. Вип. 6. С. 370–372.

Апробація матеріалів дисертації

1. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про мову як динамічну систему. *Україна і світ: діалог мов та культур*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (30 березня – 1 квітня 2016 р.). К.: Вид.центр КНЛУ, 2016. 795 с. – заочно

2. Піскунов О. В. Принцип системності в студіях мовознавців Казанської школи. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с. – очно

3. Піскунов О. В. Погляди українських лінгвістів 30-х рр. ХХ ст. на процедуру лінгвістичної реконструкції. *Слов'янські студії*: матеріали I Міжнародної наукової конференції (м. Миколаїв, 24–25 травня 2016 р.). Миколаїв : ЧДУ, 2016. Вип. 266. 146 с. – заочно

4. Піскунов О. В. Дослідження мови як динамічної системи в працях учених Казанської школи. *Актуальні проблеми лінгвістичної методології та історіографії як найважливіших галузей науки про мову* : матеріали науково-практичної Інтернет-конференції. (Слов'янськ, 18–19 жовтня 2017 р.) Слов'янськ : ДДПУ, 2017. С. 181–185. – очно

5. Піскунов О. В. Учені Казанської школи про статику, динаміку та історію мови. *Методологія та історіографія мовознавства* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Слов'янськ, 23–25 травня 2013 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2013. С. 248–250. – очно

6. Глущенко В. А., Піскунов О. В., Тищенко К. А. Язык как система в интерпретации ученых Казанской лингвистической школы. *Русистика и современность* : сборник научных статей XIX Международной научной конференции (г. Астана, Казахстан, 22–24 сентября 2016 г.) : в 2-х т. Астана : ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2016. Т. 1. С. 346–349. – заочно

7. Піскунов О. В. Фонетичний закон і аналогія в українському мовознавстві 30-х рр. ХХ ст. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 17 – 19 травня 2017 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2017. Вип. 9. Ч. 1. С. 181–186. – очно

8. Піскунов О. В. Принцип системності в студіях мовознавців Казанської школи. *Перспективні напрямки сучасної науки та освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів та учнів загальноосвітніх закладів (м. Слов'янськ, 19 – 20 травня 2016 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2016. Вип. 8. Ч. 1. 351 с. – очно

9. Глущенко В. А., Піскунов О. В. Лінгвістична реконструкція у працях учених Московської школи. *Актуальні проблеми іноземної філології: лінгвістика та літературознавство*: міжвузівський зб. наукових статей. Бердянськ : БДПУ, 2010. Вип. V., Ч. 1. С. 53–64. – очно

10. Піскунов О. В., Бондар П. Е. Учені Казанської школи про деякі питання лінгвістичної реконструкції. *Актуальні питання сучасної науки і освіти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету (м. Слов'янськ, 22–24 квітня 2014 р.). Слов'янськ : ДДПУ, 2014. Вип. 6. С. 370–372. – очно